

БЕОГРАДСКЕ
ОПШТИНСКЕ НОВИНЕ
СЛУЖБЕНИ ОРГАН ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

Изради двапут месечно	Београд, 19. октобра 1930.	Год. XLVIII — Бр. 19-20
Годишња претплата 150.— дин. На пола године . . . 80.— дин. Претплату слати на чеков. рачун бр. 54.300 Пошт. Штед. Београд	Уредник: Слободан Ж. Видаковић референт за штампу О. Г. Б.	Уредништво и администрација „Општинских Новина“ Узун-Миркова улица број 1.

Д-р Милослав Стојадиновић,
потпретседник Општине Београдске

БЕОГРАД

-- његова страдања, борба и слава --

Треба оживљавати успомене на страдалнички Београд, нарочито из оних тешких дана када је био изложен бесној најезди аустро-германских освајача, треба га приказивати у правој светлости страдања, борбе и славе, износити и најмање догађаје из овог великог периода његове историје; треба употпуњавати слику која већ постепено ишчезава из сећања оних који га гледаху у пламену и окупаног крвљу храбрих српских ратника, у опште треба га приказивати онаквог истинитог и великог какав је био у најкритичнијим часовима историје Југословена. Данас када је Београд престоница слободне Југославије, њен политички, културни и привредни центар, када је сав прионоу на посао обнове свега, прожет мирољубивом тежњом да и на пољу културног стваралаштва буде онако исто велики као што је био и на бојном пољу, стојећи чврсто и непоколебљиво на бранику светих националних права, данас треба више него икада раније сетити се свега онога што се је збило пре 15 година на овом класичном месту страдања Срба. Јер права мирољубивост, у знаку које треба да се спроведе срећивање свих друштвених прилика у немиром периоду после рата, намеће сама од себе потребу, да се бар с времена на време изнесу сви ужаси рата и тешких ратних последица. Пацифизам који би прећуткивао страдања народа у рату и жртве које прате њихову борбу за извојевање националних слобода и права није искрен пацифизам, нити је пут који води заштити тих националних права. Отуда ми, износећи недавну крваву прошлост нашег престолног града, и оживљујући све страхоте рата, испољавамо своју иначе осведочену мирољубивост у пуној мери. Исто тако потсећајући млађе генерације на истребљење народа у последњем рату, наша је жеља да у њима пробудимо дух снажења државе и народа у са-

дашњости, како би само на тај начин национално бодри и свесни, могли избећи крвопрелића у будућности. Ако, дакле, живи у нама дух јунака, који принеше своје животе и добра на Олтар отаџбине, и ако смо увек готови да им са истим одушевљењем следујемо у борби ради одбране ових скупо плаћених тековина, онда можемо бити сигурни да ће наше националне светиње бити вечне, неприкосновене и поштоване од других. *Народи који не умеју да цене своје великане и своје националне тековине, а нарочито који нису готови да се за њих у сваком часу заложу, не заслужују ни да их имају.* По тој дефиницији појма о величини једног народа, ми долазимо у ред највећих међу највећима јер нисмо никада били равнодушни ни према великанима блиске нити даљне прошлости, најмање пак равнодушни према националним слободама и другим битним тековинама које чине основу и смисао нашег заједничког живота.

Београд је увек предњачио на пољу одбране части, слободе и напретка нације. Он је предњачио и у борбама и страдањима својим у последњем светском рату. Непријатељска сила прво је на њега ударила. Челични обруч централних сила ту је први пут почео да се савија. Када је Београд пао у почетку рата, да би га Срби после неколико дана опет повратили, обе моћне империје којима је стварно господарио дух Вилхелма II славили су тај дан као свој највећи ратни успех. У паду Београда гледали су преокрет ратног оружја у своју корист, а нарочито сматраху да је тиме отворен пут ка остварењу германских империјалистичких снова спајања са Турском од Хамбурга до Багдада. *Јасно формулисано начело продирања на исток (Drang nach Osten)* није се могло икада замислити у потпуности без претходног господарства над Београдом,

чију су велику привредно-политичку, а нарочито стратегијску важност уочавали народи још пре Христа. Преко Београда водио је пут ка сигурном поробљавању Балкана и даље ка систематском подчињавању народа Азије своје утицају. Како се љуто варају браћа Бугари у својим неозбиљним комбинацијама, да ће у наслону на велике силе завојевачких тежњи и по цену рушења слободе и снаге Срба, моћи да напредују као народ, да се дижу и развијају до висине која се стално прижељкује уз припомоћ непријатеља Балкана. Јер да нису победили Срби у последњем рату у заједници са својим моћним Савезницима, бугарска независност била би више но привидна, а можда је данас не би ни било. *Победа Срба у последњем рату победа је начела: Балкан балканским народима. Она је обезбедила и Бугарима националну слободу.* Наша борба против Бугара била је у својим даљим последицама за Бугаре, онако исто као што је била и за интегрално Југословенство. Аустро-германци не би имали ни интереса ни наклоности, па ни смисла да само према Бугарима учине изузетак поштујући начело националног самоопредељивања, против кога су иначе устали употребом панцерне песнице и безобзирношћу непоштовања уговора, за који рекоше у случају слабе Белгије, да није ништа друго него обично парче хартије. Поробљавајући Србију, Немачка је мислила не само да завлада Балканом, него да себи отвори пут у даљем, несметаном продирању у Азију. Падом Београда ослушкивао се већ дах који је немирно био на границама Египта и Индије, наговештавајући Енглеској и Русији да је дошао моменат поделе сфера утицаја у Азији, која је иначе била готова за велике политичке и социјалне промене. Велика важност Београда била је откривена за свакога, чак и наивног посматрача светских догађаја, чим је Немачка успела да га покори и на тај начин себи отвори челична врата, која су јој онемогућавала продирање на Исток. Да је Београд могао да се одржи, никада Бугарска не би смела да ступи у рат на страну централних сила, никада део званичне Грчке не би показивао оно фатално колебање, које је могло у даљим последицама и саму Грчку да лиши скупо плаћене независности, нити би Савезници заједно са нама имали страховитих непријатности које су неминовно наступиле после пада Београда и јуначке Србије. Охрабрена присуством немачких армија и вођена амбицијама људи којима је до јединства и слоге Словена тако мало стало, Бугарска је прве ударце којима бејаше изложен Београд од далеко надмоћнијих непријатеља, искористила за мучки напад против Србије, пошто је највећим делом успела да наше Савезнике обмане у погледу својих оружаних намера. После пада Београда и Србије, Савезници су имали да поднесу далеко више жртава у људству и материјалу, него што би их имали да

је Београд — кључ Истока и Запада — могао остати у рукама Срба. Довољно је потсетити само на пуну пожртвовања флотну акцију против Галипоља и Турске у опште, затим на тешке борбе Руса на Кавказу и у Малој Азији, као и на читав низ других тешкоћа, које су наступиле једино после пада ових стратешких вратница. Схватајући најправилније велики значај националног Београда, наше гледиште испољавало се јасно и у односу према Бугарима, које смо ми најбоље познавали још из доба мучких препода на Брегалници. На жалост, гледиште Срба није претегнуло приликом оцене способности Бугарске да се жртвује за општу ствар Словенства и цивилизације. Бугарска је искористила колебаљивост наивних ради остварења паклених планова Аустро-германаца, чије је оруђе она била и остала за све време светског рата.

Требао је да наступи светски рат са свима ужасима који су иначе редовни пратиоци сваког већег рата, да би се поново оценила важност Београда у географско-политичком, привредном и стратешком погледу. Тек ови крвави догађаји, који су свет из основа потресали, показиваху пуном јасноћом да не може бити везе између Берлина и Багдада, везе у смислу гледишта германског империјализма, ако се Београд налази у рукама Срба. Зато је Београд морао пасти без обзира на жртве у људству и материјалу, без обзира на све остало, чак и по цену највећих свирепости и одрицања свих хуманости, којима иначе узалуд тежимо да условимо ратну акцију наших непријатеља из оних страшних дана. Ми Срби знали смо врло добро у то време да је падом Београда отежан положај Савезника у најјачој мери. Једна за другом ређале су се црне мисли о немачким успесима на Истоку, а нека чудна неизвесност убијала је у нама и последњу трунку вере у скори завршетак рата, и ако у крајњи исход његов никада нисмо сумњали па ни у најкритичнијим часовима наше борбе.

Ако је пад Београда будио у нама осећаје бола и оправданог страховања, то нас је у истој мери обузимала радост када је Београд поново био слободан. После пробоја солунског фронта његово ослобођење било је повод и почетак наглог распаѓања Аустро-угарске, а ускоро затим и немачке капитулације. Као какав цин васкрснуо је наш горди Београд из праха и ратних рушевина, а са њим је васкрсла и слободна Југославија, чија се снага и величина огледају симболички у тврдом и пркосним зидинама вечног нашег града. Слобода Београда значила је слом политике продирања на Исток коју су Аустро-германци спроводили са њима својственом доследношћу. Она је повукла за собом слободу Балкана, слободу међународних веза и путева који се од вајкада укрштаху на овом немирном делу света; напоследку слободу рада, живота и иницијатива за које Балкан има толико

богоданих услова и смисла. — У целокупној прошлости судбина Балкана тесно је везана за судбину Београда. Ако су се о зидине Београда отимали сви могући народи света, то значи да су они од вајкада учували и сву важност овог јединственог места. Под свима околностима и у свима временима, Београд је имао велики значај и увек се гледало суревњиво на оне који су њиме господарили. Та суревњивост није ни данас умањена. Држати Београд значи имати кључ Балкана и стратегијску превласт на Истоку несравњених размера. Отуда је он за све друге народе био сретство и сигуран пут даљег заваљивања: за Турке база у продирању на север, за Аустро-мађаре ослонац у сигурном освајању југа. Једино је за Србе Београд од вајкада имао сасвим друго значење, а не оно уже стратегијско. Србима никада није био циљ да од Београдске тврђаве праве војничку базу за даље продирање, као што су то радили Мађари, Турци, Германци и многи други пре њих. Велики Деспот Стеван улагао је и последње напоре да од Београда — своје престонице — створи културно-национални и привредни центар и томе главном циљу били су потчињени сви други обзирни према самој тврђави. Ми нарочито подвлачимо ту битну разлику у схватању значаја Београда, која се сама од себе испољава, када су у питању мирољубиви Срби и остали народи освајачких тежњи: *Културно могао је Београд да се подиже само под Србима, а то ће нарочито бити случај у даљој будућности у још јачој мери.* У томе је залога за свестрани напредак Београда, залога за слог и величину Југославије и, изнад свега, залога једина и сигурна да ће се на Балкану живот народа нормално развијати, без потреса, без трзавица и страха.

Када нам је Аустро-угарска објавила рат, ми смо били потпуно свесни тога, да ће пад Београда проузроковати промене највећих размера на Балкану и у свету, да ће бити угрожен не само опстанак Срба, него и свих других Балканских народа, чија света права налазе најјачу и најсигурнију заштиту у свети и моћи Срба. Отуда и наша одлука да Београд бранимо часно и јуначки, управо онако, како то доликује народу који је свестан своје крупне историјске мисије, али тако исто свестан и свих тешких последица за Балкан и човечанство, ако би једна завојевачка сила постала господаром Београда — тога симбола слободе свих Југословена! Добронамерни предлози појединаца да се Београд не брани, како би се спасао рушења, а одбранбена линија повуче до Торлака одбјени су достојанствено још у почетку и са оном јуначком гордошћу, која је Србима од вајкада била својствена. Београд не само да је брањен, него је његова одбрана била тако снажна, велика и легендарна, да ће се о њој дуго говорити у нашој и светској историји. У тим јуначким подвизима, поред редовне

војске учествује жандармерија, затим студенти, ђаци, грађанство па чак и жене. Но сви они скупа представљају незнатну снагу према моћном противнику, чија примерна војна организација и примена најмодернијих средстава борбе као каква бесна бујица успева да се пробије и на другим далеко јачим странама. Ова борба против нас, смишљена према програму даљег освајања Балкана и Азије преко Београда и организована до савршенства у свима облицима модерног рата, не бејаше ипак тако лака за противнике. Позванији од мене говориће о току и замашају гигантске борбе у Београду, за коју с правом можемо рећи да не пружа никакву особиту славу противнику, ни с обзиром на однос међусобних снага, нити с обзиром на сама сретства борбе, примењених на једној и другој страни. Јер, ми бејасмо тих дана голоруки према одморном и моћном противнику који се спремаше за овај рат кроз више деценија. Несразмера у односима снага нарочито је била упадљива у почетку Макензенове офанзиве, којој предходи и коју прати за све време употреба модерне артиљерије у највећем броју. Ми смо последњи који би потцењивали немачку спрему и јунаштво у рату. Наш народ витешких традиција никада се није либио да непристрасно признаје вредности својих противника. О Немцима он је говорио у очи самих борби без икаквих потцењивања њихових способности, али тако исто без потцењивања својих сопствених, без страха и колебања. И ако потпуно свестан немачке силе он се ње није бојао, на против где год му се пружала прилика он је ову рушио безобзирно и са храброшћу која је изазивала дивљење света. Немачку храброст пак замењивала је највећим делом машина у свима облицима уништавања људи, које је код њих нашло најизразитију рушилачку примену; на место мишице јунака она је пуштала ураганску буру од усијаног челика којим је обасипала поља, села и градове Србије, као и савезничких земаља. И тек када је тај процес савршеног рушења учинио своје, онда су наступале немачке армије и са обазривошћу која им нарочито бејаше омиљена у Србији. А иза нас стајаше брат Бугарин наоружан до зуба, одморан и готов да се стави у службу непријатеља слободе Балкана. Оно лукаво наступање Немаца са пакленим увлачењем Бугара у борбу и на начин који од часа њихове заједничке офанзиве одаје подлост и одвратност у исто време, није ништа друго до ли посредно откривање моралних слабости наших противника које су их мало доцније тако скупо стале. Право је противника да се служи и ратном лукавошћу, само што начин на који су Бугари и Аустро-германци извели комбиновани напад на Србију пре 15 година не одаје ни мало оно традиционално витештво које је одликовало борбе свих народа чак и у даљој прошлости. Јер Бугарска

је по унапред утврђеном плану за издајство словенске мисли завршила своју мобилизацију и концентрисање трупа тобож за рат против Турске а не Србије. И када се сва њена оружана сила од неколико стотина хиљада свежих војника упућује на напад Срба с леђа, и када то траже споразумно две иначе моћне империје као што су биле Аустро-угарска и Немачка, када се на послетку има у виду и несразмера међусобних снага као и невероватна исцрпљеност Срба у 1914 год., онда се у светлости непристрасне критике историчара овај напад не може оквалификовати другачије него као подлост противника. Под тако тешким околностима, без потребних техничких сретстава, готово без артиљерије, монитора, авиона и других савремених сретстава вођене су борбе под зидинама наше престонице за време оних страшних дана чију успомену тежимо сада да очувамо ради нових покољења, која могу градити своју велику будућност само на моралним тековинама, моћи и величини духовној и физичкој својих храбрих предака. Иначе тешке околности под којима су вођене борбе у Београду погоршаване су до невероватности самим тим што Београд није био испражњен, него је преко половине његових становника, махом невољних и слабих, остало да живи у томе паклу не могавши да се одвоји од својих домова који бејаху за добру половину порушени или оштећени сталним бомбардовањем. Поред оштећења домова и зграда у опште у тако великом броју Београд је претрпео велике материјалне штете и рушењем улица, тргова, паркова, мостова, канала, водова и других грађевинских објеката. Тужна изгледаше наша престоница тих дана систематског рушења, тужна у социјалном, културном и техничком погледу. Не смемо заборавити да је она за све време била право бојиште, бојиште у пуном смислу речи, бомбардовано и рушено без обзира на незаштићено становништво у тако великом броју. Погоршање положаја Београда за разлику од других бојишта несумњиво је у непобитној чињеници да су београђанима оскудевале оне могућности и сретства борбе која су налазила примену на другим бојиштима у мањој или већој мери. Становништво које је све те муке стојички подносило и које за време бомбардовања, гладно, изнурено и незаштићено није напуштало своја огњишта, олакшавајући тиме посредно правилно отступање борбених јединица, заслужује свако признање и хвалу. Био би грех ако бисмо, славећи јуначке подвиге наших великана — браниоца Београда, заборавили и остало становништво из тих тешких дана, које је остало на висини својих дужности према општој националној ствари. О подвизима тога Београда који се гушио у невољи и беди, али који и поред свега никада није губио веру у крајњи успех нашег оружја, треба нарочито

говорити и са пијететом који намећу национални обзираи према свима овим страдалницима. Као шефу главног одељења Општине Београдске у то време (отсек за помагање сиротиње), јер других облика комуналног старања за време бомбардовања Београда није ни могло бити у већем обиму, мени је пала у део деликатна дужност да са једном групом одборника и неколико вредних и оданих чиновника организујем целокупну помоћ невољном становништву, на бази пописа који смо у то време успевали да изведемо, уз стално омогућавање прегледа његовог кретања. Одвело би далеко ако бисмо набрајали све ужасе стања које смо откривали свакодневно у непосредном додиру са невољним становништвом. Помоћ је у првом реду пружана породицама чији су мушки чланови били на бојишту као и осталом невољном становништву а нарочито оптерећенима са малом децом. Комунална политика Општине престоничке, чији је председник у то време био г. Ђ. Несторовић, садањи бан Моравске бановине, заслужује сваку хвалу баш зато што је успела да се испоји у најјачој мери на пољу заштите најслабијих, а број ових бедника износио је у то време више хиљада. Но то су питања о којима се да посебно говорити и на другом месту. Овога пута довољно је истаћи тежак положај хиљаде становника на ужем београдском бојишту, како бисмо с правом могли расуђивати о Београду из тих мучних дана наше историје.

Говорећи у кратким потезима о Београду и последњим борбама које су вођене за његову слободу као услова за одржање наших националних слобода као и слободу Балкана у опште, ми не смемо никада губити из вида ни све оне раније, многобројне борбе народа који се отимаху о превласт над нашим Белим Градом. Крвопролића од пре 15 година са гледишта историје овог класичног места само се увршћују у дуги ланац борби у којима учествују сви могући народи света. Келти, Римљани, Хуни, Авари, Сармати, Бугари, Мађари, Турци, Аустро-германци — сви они, мање или више, заливаху својом крвљу зидине београдске тврђаве која нам, баш због те страшне игре историје на овом месту борбе и страдања свих народа, открива неверно изражавање стварности оним ласкавим готово слатким атрибутом Белог Града. Ја сам га у расправи „од Сингидунума до модерног Београда“*) назвао *Крвоградом* верујући да би тек тај назив изражавао прави смисао Београда у његовој ближој и даљој прошлости а с обзиром на све страховите борбе које су се ту водиле кроз векове. Нарочито је рушење Београда уз истовремено вођење борби највећих размера везано за Турке и њихову одлучност да Београд освоје а затим и бране. Позната твр-

*) Види нашу књигу (издање „Савремене Општине“): *Београд у прошлости и садашњости, поводом 500 годишњице смрти Деспота Стевана*.

доглавост Мурата II после неуспеле офанзиве у 1440 год. која се најбоље огледала у ономе смелом да „Турци морају добити Београд и они ће га добити пре или после“ нашла је одговарајући војнички изражај у гвозденој вољи Мухамеда II, освајача Цариграда, који, ускоро затим, организује борбе већег стила против Хришћанских народа а нарочито Срба. Но и поред свих упорних настојања Турака да Београд освоје њима овај план испада за руком тек 1521 год. откада су они, не рачунајући мале прекиде, господари Београда и Балкана све до прошлог столећа када отпочиње снажна офанзива Срба, прво под вођством бесмртног Карађорђа у 1804 да би имали успеха тек пред крај 1806 год. Све до 1813 год. Срби су били господари тврђаве, када су је опет морали уступити Турцима а од ових повратили за увек 1867 год. султановим ферманом који је прочитан на самом Калимегдану. У темеље београдског града заливана је крв и наших синова кроз читаво столеће. То је она света крв из које је поникла пуна слобода Београда, вечно слободног, националног, напредног и моћног — на понос и срећу свих Југословена, на страх врага па ма с које стране он долазио. Рушен немилојсрдно кроз векове а нарочито у последњем рату он је по веома духовитој оцени нашег одличног историчара г. Д-р В. Ђоровића „са чашћу дочекао, да се испред њега ваљају две царске круне“. Праведна игра историје хтела је да и сам Макензен, одлични командант аустро-германских трупа из 1915 год., буде после три године у граду затворен као заробљеник који је ту могао на миру да испашта грехе свога господара и империјалистичких власника чији најмаркантнији представник бејаше сам Виљем II, сада обичан изгнаник у Дорну. За Виљема II вели наш прост народ да се горко кајао када је, седећи у Горњем граду и размишљајући о пролазности свих освајача Београда, размишљао и о својим злочинима према малој Србији. Споредно је да ли је ова по себи лепа легенда о цару-освајачу тачна. Битно је у свему да је већ данас ишчезла успомена на њега чак и код оних који га гледају у то време из непосредне близине. За цигло једну деценију скинута је копрена са многих ранијих великана који се данас, у светлости разума и објективног схватања историје, приказују као незнатне величине а народи питају с правом: да ли и без њих ход развитака људског друштва не би узео бољи и далеко срећнији облик. Или је, можда, смицао тога развитака садржан баш у избезумљености појединих власника, без које човечанство никада не би увидело да је залутало нити би дошло до сазнања о потреби стварања бољих стања. У сваком случају имамо рачунати и на даље са „великанима“ ове врсте који, захваљујући рђавој оријентацији народа као и њиховој заслепљености, успевају да се пролазно наметну народима као

саставни део његова живота и тежњи. Ми верујемо да ће наш лепо Београд бити поштеђен у будуће од таквих акција и трзавица чије попрште он бејаше кроз све векове. Верујемо зато јер је у рукама нас самих, у рукама народа који од њега никада није правио полазну тачку својих завојевања него, на против, искористишао Богом дане подобности Београда за напредак на свима пољима, за мирно развијање и слободу Балкана, напошетку за слободу света у колико је ова у зависности од слободе и мирног развитака овог дела Европе. Но ако би једним негативним развојем догађаја у свету поново преовладале силе завојевачког безумља, које би у своме продирању у ма коме било правцу могле да угрозе наш Београд или да га у јачој мери потчине сфери својих једностранних утицаја, Београд са целокупним народом Југославије, на који се иначе наслани, чиниће своје, и на подобју својих храбрих јунака из 1915 год. неће дати да неко овај тврди орах сломи а да при томе зубе не поломи....

Узимајући у обзир све важније моменте који нам расветљају велику тајну Београда, тајну његових страдања и славе, нама изгледа да је веома важно уочавање баш оне тајне која објашњава могућност снажног полета Београда једино под Србима. Никада Срби нису одвајали Београд од свога општег националног идеала. Кроз цео XIX век Београд је њихов национални симбол о њему се сања, пева и прича, за њ везују у опште најлепше наде, од његове слободе очекује се слобода осталих српских и југословенских крајева, уређење Београда служи за пример, на Београд се указује прстом у ужој слободној домовини као и најудаљенијим крајевима изван ове где живи наш југословенски народ: свуда где под ударцима тешких прилика влада национална туга, бол, утученост и неизвесност Београд је тај чији се откуцаји душе ослушкују и дејствују утешно у најкритичнијим часовима наше историје. Он је нарочито у центру свих снова и нада Југословена откада је храбра српска војска успела да на Куманову и Брегалници реши питање нашег класичног Југа а проширена Србија у наслоу на велико и слободно јужно залеђе била у стању да више гравитира на Север, да дејствује идејно и револуционарно на све наше националне слојеве па чак и на оне који сумњаху у скори исход светског рата на овај начин. Ако су наша браћа Југословени после победе српског оружја у Турском и Бугарском рату са још јачом вером очекивали скори васкрс националне слободе то су упоредо с тим расле и наде које се везиваху за Београд и његов даљи развитак. Колико оправдане радости свих Југословена после сјајних победа на Церу и Колубари, а нарочито после изbacивања Аустро-мађара из Београда у који после цигло неколико дана опет ућоше Срби на челу са својим седим Краљем! Други пад Бео-

града у 1915 год. изазива у истој мери забринутост свих Југословена, која не престаје све до 1918 год. када су га храбре армије под мудрим вођством нашег Краља за увек ослободиле. Оно силно одушевљење целокупног нашег народа, у свима крајевима његовим и свима слојевима којим је примљено интегрално јединство Југословена као израз свесног осећања потребе за њиховом вечном заједницом, одиграло се на овом класичном тлу нашег Београда чија бурна историја у свој дуги ланац знаменитих догађаја увршћује и ово велико дело народа. Отуда је *Београд једно свето место за све нас*, чије светиње треба чувати, поштовати и преносити на будућа покољења. Он је скупа тековина наша и по броју жртава које принесмо за његову слободу и по огромној важности коју заузима на овом божанственом брежуљку чије стене запљускују две слободне југословенске реке. Луче погранични град до кога су допирали суревњиви погледи аустро-мађарских жандарма и метци обесних хусара, Београд је данас престоница моћне Југославије, носилац идеје мира, рада и напретка у свима правцима. Увек мирољубив и готов да се сав заложу за општу идеју мира Београд је у истој мери непомирљив и неустрашим када је у питању одбрана светих права нације која ће он умети увек да заштити у наслону на цео наш народ и прошлост која му оставља у наслеђе завет предака да чува оно што је стечено скупим жртвама.

Општина града Београда, својом разумном одлуком да нарочито обележи успомену на наше храбре јунаке који падоше под зидинама престонице, није ништа друго него најскромнији тумач оне велике љубави, пијетета и вечног признања које наш целокупни народ гаји према палим жртвама за слободу Београда. То наше признање испољиће се на дан 19 ов. мес. у срушеном прилажењу светим костурницама храбро палих ратника, у молитвама за њихове душе које ће се обавити у целој земљи, у предавањима нашој деци и потсећању ове на своје најближе јуначке претке, напослетку у кратком свечаном ћутању целог града који ће за неколико минута уочити цео свој немирни организам да би се предао у мислима на прошлост када је Београд био сав у огњу. Но и поред свега, признање ове врсте, ма колико иначе важно и искрено, ипак није довољно. Наше најлепше признање заслуга јунака палих за слободу Београда и Југославије испољиће се на начин ако тога дана будемо испољили и решеност своју да ћемо чувати националне слободе и јединство које нам они оставише у наслеђе. Тако исто наша је света дужност да свим силама тежимо да наш Београд буде споља и изнутра уређен, како у своме сјају и величини тако исто и по својој унутарњој садржини, а

изнад свега да му очувамо по сваку цену *национални карактер нашег града* који ће бити жижа културе, конструктивног рада и искреног југословенства у најширем смислу те речи. Наш народни геније успеће да његовој величини да видног изражаја и у монументима који би споља нагласили сву величину Београда у прошлости и садашњости. Није далеко дан када ће на Горњем граду поново васкрснути оне дивне монументалне палате са својим витким кулама које у доба великог Деспота Стевана даваху Београду једно нарочито маркантно архитектонско обележје. Ја их гледам како се дижу у наслону на прошлост и како продужују висину иначе уздигнутог града сливајући се органски у једну хармоничну целину несравњене лепоте. И у тим палатама које ће се уздизати горостасно као дворови из какве дивне бајке обављаће се културни живот новог Београда у највећим размерама, оне ће служити за разне музеје и културне потребе свих врста и облика, у њима ће се неговати прошлост али тако исто спремати будућност боља и већа него што је икада раније била. Град о чије су се зидине разбијале и последње бесне најезде Аустро-германаца, нека служи својом класичном велелепношћу за оличење историје Београда кроз све његове мучне периоде. Нова варош нека се развија и шири у све правце независно од брда и река. Град као такав мора чувати велике историске тајне, велике за све народе света који се бораху о превласт над њим. На том класичном месту које није мењало ни облик ни суштину треба да поникне *Акропола* нашег народа, и то би био најлепши споменик свима жртвама које су ту положили своје животе. Тако схваћена културна *Акропола* народа на целој предњој површини Горњег града према Сави и Дунаву, била би најбоље склониште костију и духа оних којима данас одајемо пошту са безграничном љубављу. Она је потребна и ради тога да би се на тај начин још јаче издвојио својом монументалношћу баш онај главни део града за који је у главном и везана целокупна историја Београда. Та срећна синтеза изванредног положаја на класичном ушћу Саве у Дунав спојеног са монументалном архитектуром у Горњем граду великих потеза, то стваралаштво нашег националног генија испољено на овај начин и у обиму једне величанствене Акрополе — одговарало би највише жртвама палим на зидинама београдског града. На месту где су наши легендарни јунаци положили животе своје за добро, моћ и величину Отаџбине нека се у истини огледа њена снага и величина, и нека ти велелепни споменици свакога потсећају на поштовање светиња наших у блиској и даљној будућности.

Нека је слава и хвала храбрим браниоцима нашег Београда!

Поч. Мих. Живковић, генерал,
тадањи командант Одбране Београда

Одбрана и пад Београда

Из необјављених мемоара команданта Одбране Београда ген. Мих. Живковића

Довољно пре свега с највећим пијететом овај завршни одломак из мемоара почившег команданта Одбране Београда, генерала Мих. Живковића. Ти мемоари, који су написани стручно и прецизно наћиће крајњи одсв у овоме малом списку, који је генерал још пре пет година као предговор уступио за до сад необјављени спис „Агонија Београда 1915“ од Б. Војиновића-Пеликана, који у целисти доносимо у овоме броју.

Догађаји, који су се одиграли у току неколико дана код Београда и у његовој околини представљају низ упорних и крвавих борби, какве не памти савремени рат и каквих није било у овом другом периоду рата на нашим фронтима.

Нападнути неколико пута јачом снагом и у артиљерији и у пешадији наши су се војници херојски борили да би спречили непријатељу прелазак преко Саве и Дунава, очували своје положаје и спасли Престоницу. Око 350 топова немачких и аустро-угарских грувало је над Београдом. Само у току 23. септембра бачено је на Београд и непосредну околину до 25 хиљада зрна артиљериских, поглавито већег калибра. Наше су трупе издржавале невероватно ову ураганску ватру непријатељске артиљерије. Оне су вршиле и контра нападе и враћале своје положаје које је непријатељ отео био (Дедиње, клинична пруга поред Дорћола). Било је јединица, које су имале преко шесет процената губитака у официрима и војницима.

И да није одвучена главна снага наше војске на источни фронт, према вероломним и подмуклим Бугарима, чиме су и трупе Одбране Београда знатно биле ослабљене, не би

немачка и аустро-угарска војска биле у стању да овладају Београдом.

Генерал пок. Михаил Живковић, онда Командант Одбране Београда

Херојско држање наших трупа код Београда јасно потврђује и један радио-телеграм, ухваћен у Врховној Команди у Крагујевцу, који Макензен, главнокомандујући целокупним фронтом према нама јавља: „Да је наишао на врло јак отпор Срба код Београда и тражи појачање“. (Макензен је тада био више Земуна у Старој Пазови, у кући Србина Николе Петровића).

Један резервни артиљериски поручник немачки, по професији асистент једног професора хемије у Немачкој, био је заробљен испред Рековца као извиђач батериски. Приликом саслушања навео је, како је он учествовао у борби при освајању Београда и да су се сви дивили храбром држању наших војника, и том је приликом рекао : „Ми, Немци,

Чувени немачки тактичар и писац, пуковник Емануел у својој књизи, која је изашла 1919. г. а у одломку „Пропаст Србије и Црне Горе“ наводи:

„Код Београда су се одиграле веома упорне борбе. Стари Град београдски датира до душе још из турских времена, али има извесну природну јачину на ви-

Из ровова са бедема Горњег Града наши официри посматрају положај на ушћу Саве и Дунава код Београда 1915. год.

поштујемо и уважавамо тај малени храбри српски народ, али нам је од потребе да покоримо Србију и отворимо себи пут за Цариград, јер нам то ви пречите“.

Познати немачки писац Штејгеман у своме делу о историји светског заплета, представљао је херојске борбе трупа Одбране Београда и са дивљењем говори о њима. Он на једном месту помиње, када је отпочела офанзива и почела бљувати страшна ватра немачке и аустријске артиљерије свих калибра од брдских топова па до мерзера 42 см., да ипак српске трупе нису клонуле нити одступиле у пркос страшином дејству те немачке артиљерије, већ су биле спремне да непријатеља, када буде прелазно са брзо прикупљеном снагом, дочекају на решавајуће место и баце на траг у реку и т. д. Својим херојским држањем трупе Одбране Београда оставиле су сјајан пример поколењима, како се треба борити за своју Отаџбину.

сокој обали ушћа Саве и Дунава, али на дејство нових тешких оруђа није отпоран. Залеђе саме вароши пење се терасасто до знатних висина, које се на југу у брду Авали уздижу до 565 м. Овај бреговити терен Срби нису ојачали безпрекидним повезаним линијама, него вешто уређеним малим утврђеним групама и батеријама, тако да је била спремљена добра одбрана по одсечима.

Напад Кешеове армије базирао је на идеји да Стари београдски град стави под јаку ватру, ради рушења утврђења. Пешадијски напад вршио се у две колоне, при чему је лева наступала преко великог Ратног Острва, на саставу Сави и Дунава, против саме тврђаве; а десна је прешла Саву код обе Аде Циганлије и варош напала обухватно, са југозападне стране. За прелаз су спремљени сплавови за веслање, који су под заштитом артиљериске ватре пуштени у воду. — 24. септем-

бра извршено је пребацивање предњих делова. У вече продрише аустро-угарске трупе, које су биле на левом крилу, у северни део вароши, узеше јуришем цитаделу и суседне српске батерије. Рано 26. прокрчише себи пут и немачке трупе ка вароши са западне и југо-западне стране, зауевши доминирајуће висове, топчидерску железничку станицу и Краљев Двор. Око подне 26., кад је отпор Срба био сломањен у даљим деловима вароши, залепрша се према аустро-угарском извештају на Двору српског Краља, застава Аустро-Угарске и Немачке. Улична борба у горњем граду продужила се и ноћу 25. и 26. и тек су 27. немачке и аустро-угарске трупе, наступајући преко Београда и заузимајући висове југо-западно, јужно и југо-источно од вароши, постале неограничени господари прелаза.

При заузећу Београда, српска војска, која је овде увела у борбу најмање 20.000 бораца и по свима сведочанствима се храбро борила, претрпела је врло велике и крваве губитке. Победницима је, по аустро-угарском извештају, пало у руке 35 топова, много пушака, муниције и осталог ратног материјала. Заробљено је преко 600 људи. Аустро-угарска дунавска флотила, похватала је масу речних миона, које су Руси поставили.

Тако је пошао за руком тежак задатак, да се Дунав пређе на четири места. Ми смо видели да је само у и око Београда дошло до огорчених борби у којима су немачке и аустро-угарске трупе показале надмоћност над српским трупима, не само у својој артиљерији, већ у сваком погледу.

НАПОМЕНА

Има нетачности у наводима пуковника Емануела, које се састоје у овоме:

Нетачан је податак да је наша снага у том моменту бројала 20.000 бораца. Ми смо тада имали највише 16.000 и то није било све сконцентрисано код Београда, где је непријатељ вршио прелаз, већ развучено по целој фронту, који је износио око 60 км.

Нетачан је податак да је лева колона (аустро-угарска) наступала само преко Великог Ратног Острва. Преко Великог Ратног Острва наступао је само један део, који је у почетку

био делом потучен, а делом заробљен на Јаулији код Града. Други део снаге наступао је са леве обале Дунава, код острва Кошаре, вршећи прелаз код Дунавског Кеја и испод овога.

Генерал пок. Михаило Живковић, командант Одбране Београда, у своме штабу прати по географској карти кретање трупа приликом Одбране Београда 1915. год.

Нетачан је податак, да је непријатељ отпочео прелаз преко Саве и Дунава 25. септембра, већ је то било у зору 24. септембра.

Нетачан је податак, да им је пало у руке 35 топова као плен. Пуковник Емануел наводи, истина, да је то по аустријским подацима, но тај податак, као што ни многи аустријски подаци, није тачан. Они су нам узели свега 20 топова, који су били онеспособљени у току борбе, а неки од њих имали воловску запрегу те нису могли бити извучени. Може бити да Аустријанци рачунају у овај број 35 и оне старе топове, које су нашли у тврђави а које су нам Турци оставили још у доба кад су нам тврђаву предали, а који сада служе тврђави само као украс и за музеј.

Најзад нетачно тврди пуковник Емануел кад вели, да су аустро-угарске и немачке трупе у борбама код Београда показале надмоћност над Србима, не само у својој артиљерији, већ и у сваком погледу.

Немачке и аустро-угарске трупе биле су не само неколико пута надмоћније у артиљерији са огромном количином муниције, коју су нешtedимиче трошили, већ су биле неколико пута јаче и у пешадији.

Да смо имали бар половину оне снаге, којом су располагали Немци и Аустро-Мађари, тешко би било претпоставити, после оних херојских борби наших војника, да би они овладали прелизима на Сави и Дунаву и узели Београд.

Ђока Б. Несторовић,

Бан Моравске бановине, бив. председник Београдске општине за време најтрагичнијих дана Београда, 1915.

Херојски пад Београда

I.

У уторак, двадесет другог септембра 1915. године, око два часа после подне, указа се над Београдом један велики аероплан са свим друкчијег кроја, него што су раније виђани. Аероплан је долетео од земунске стране, захватио средину Београда, и у том је правцу ишао до краја града, па се натраг враћао, и тако се стално шетао све до шест часова у вече.

Дан је био леп, ветра није било, а како аероплан није бацао бомбе, Београђани су могли са задовољством посматрати беле облачке лелујаваог дима од шрапнела српских батерија, које су биле распоређене по тврђави београдској и непосредној околини града.

Нишанције, и ако нису имали нарочито конструисаних топова против аероплана, гађали су врло добро, тако да се сваки час, по улицама пуним радозналост светла, зачуо радостан крик: „Ено, погоди га! Браво!“ Али је аероплан, читав, неповређен, излазио из шрапнелских облака и пркосно продужавао своју шетњу по ваздуху.

На чистини пред кафаном „Славијом“ искупили се људи из разних сталежа, од којих су неки говорили да аероплан мора бити оклопљен, иначе би се одавио сурвао; други су, напротив, тврдили да је то немогуће, јер од куда би се толика маса челика држала у ваздуху ? !

Један обавезник чиновничког реда, после дужег посматрања рече онима око себе: — „Ама људи, да вам ја нешто кажем! Ово мора бити да је немачки аероплан, који јури брзином ако не више, а оно бар сто двадесет километара на час. То значи да он за један

минут пређе две хиљаде, а у једној секунди тридесет и три метра! Сад прорачунајте колико треба секунда од времена, кад се топ

Ђ. Ђока Б. Несторовић,
Бан Моравске бановине

напишани и опали, до времена док се шрапнел не распрсне, па ћете видети, колико је метара за то време аероплан побегао од места, на коме га је топчија нишанио.

— Право кажете, господине, одговори му један чичица са Славије. Аероплан је што и мува или комарац. Ајде, мува је бар хитра, али комарац баш не лети брзо; па ипак, та-

ман мислиш да си га препљескао између дланова, а оно, кад их отвориш, нема ништа. Побегло!... Тако је и са аеропланом. Кад га скокнутају наши шрапнели, ми мислимо да од њега није остало ни парчета; док међутим он се као чиков измигољно и здрав, читав, изишао из шрапнелског дима.

Ово се поређење допаде људима који су ту стајали, а нарочито једној групи стараца општинских служитеља, који заборавише посматрати аероплан, па сваки поче објашњавати како је то тешко ухватити муву или комарца. Неки од њих почеше и плескати длановима, као кад се хвата комарац, те се из тога изроди шала и смех. Са смехом, здравим смехом се почело...

Топови су и даље грували с једне и друге стране, али свет, већ навикнут на фијук граната и крстарења аероплана над Београдом, остаде и даље по улицама, а у оној групи пред „Славијом“ отпоче разговор о томе, какво значење може имати велика бела застава с црвеним крстом, која је високо била истакнута над Земуном.

— Моје је мишљење, рече један из поменихте групе стараца, да су Швабе побегле из Земуна, а ондашњи Срби истакли белу заставу дајући тиме знак, да наша војска може слободно прећи с оне стране Саве и Дунава.

Тако су мислили простији људи, али неколико чиновника, који су стајали на тераси кафане „Славије“ нису тако мислили. Међу њима је био и један официр, коме се један из друштва обрати с питањем:

— Како ви, господине мајоре, тумачите ово шетање аероплана над Београдом? Нити баца бомбе, нити се уклања испред толиких шрапнела!

— Бојим се да му није задатак да открије наше батерије, одговори мајор. Озго, с висине он може тачно да одмери одстојање од бежанијске косе, а може и фотографисати сваку нашу батерију; нарочито француске, енглеске и руске које нису у заклону, већ леже откривене на бетонској подлози.

— Како? Зар те батерије нису у каквом заклону? запиташе изненађени слушаоци.

— Не, то су обалски топови, којима је задатак да туку аустријске мониторе челичним зрнима. Зар нисте приметили да монитори не шетају више Савом и Дунавом, од како су дошли ови топови? одговори официр.

— Не разумем зашто француски аероплани с Бањице не нападну овог дрског изазивача, рече Жика, полицијски писар, опште познат са свога уличног херојства.

— Француски авијатичари су још пре три дана дигли свој логор с Бањице и повукли се иза Авале код „Трешње“, објасни официр.

Господа у цивилу погледаху се, а на лицу им се указа запрепаштење.

— Па шта из тога изводите? запиташе неки од њих стрепећим гласом.

— Шта знам да кажем? Ми у обласној дивизији ништа не знамо, јер они с Торлака (мислећи на штаб команде Одбране Београда) ништа не јављају.

— Мени се све чини, да се Аустријанци спремају да још већом жестином бомбардују Београд, прихвати професор Томић, који је за време рата вршио дужност војног цензора, па дубоко уздахну, мислећи на своју породицу коју тек што је довео из Јагодине, где ју је у почетку рата био склонио.

— А она бела застава над Земунском? упале Жика писар.

— Бела застава, одговори мајор, може да значи... може да значи... Али ово што ћу рећи то је само моје лично мишљење... Бела застава може значити, да се Аустријанци спремају за прелаз преко Саве и Дунава, па Земун стављају под заштиту црвеног крста, да га наше батерије не би тукле.

— И ја бих то рекао по свему што видим и чујем око себе, рече један трговац. Јуче сам био у Управи Града и тада ми члан, у поверењу, рече да је дошла поверљива наредба министра унутрашњих послова, да се грађанству на „неузбудљив начин саопшти да се свако ко хоће може повући у унутрашњост земље“, а кад му ја приметих да то личи на евакуацију Београда, он ушепташе: „Па не... па није то евакуација Београда, јер би је ми јавно саопштили, него је то само једна полицијска мера опрезности, пошто је г. министар обавештен да је у Београду доста света до сад изгнуло.

Официр хтеде да заусте, да су по наредби команданта Одбране Београда све официрске породице, које су живеле у вароши и околини, још синоћ отпутовале за унутрашњост, али се, као војник, уздржа да не би одао наређење, које му је као поверљиво саопштено.

Присутни потражише очима Жика, поли-

цијског писара, који би им могао дати обавештења о оној наредби министра унутрашњих дела, али га нису могли приметити у оној гунгули пред „Славијом”. Он је непримећен ушао у кафану, чим је отпочет разговор о евакуацији Београда, те је тако избегао да деде одговора радозналим и заплашеним Београђанима.

чуо топовски пуцањ, али је за Београђане то била обична ствар и свет је мирно спавао.

Сутра дан освануло је дивно сунчано, јесење јутро.

У последње време, становници Београда, намучени по збеговима у унутрашњости и лишени угодног стана и добре постеље, почели су се по мало враћати својим кућама, те је по

Порушене велике степенице библиотеке за време бомбардовања Београда од стране Аустријанаца и Немаца 1915. год.

II.

Тачно у 6 часова у вече, непријатељски аероплан одлете ка Земуну, а наше батерије ућуташе. Свет се поче разилазити с улица. Једни који су били у стању предвиђати, одоше шалећи се на рачун аероплана, а други који су дубље мислили и, по карактеристичним знацима, морали донети неповољне закључке, брижно су се питали, шта ће им дојети ноћ?

Међутим, те ноћи није се десило ништа необично. Само би се од времена на време

улицама било доста света, а пијаца „Цветни трг” удаљенија од аустријске обале него Велики Пијац, била је препуна свега и свачега, тако да су домаћини, шетајући се између читавих брда воћа и поврћа, весело говорили: волимо и погинути у овом изобиљу и под својим кровом, него се потуцати по паланкама и оскудевати у свима потребама!

Тако је то трајало до 11 час. пре подне.

У тај мах Београд се наједанпут из темеља заљуља, као да се нешто огромно, нешто тешко на земљу сручи. Над њиме се проломи

нешто страшно, дотле нечувено, нешто налик на бесни оркан што заљуља ваздух и куће, што људима замути главу и уздрма сваки дар у њиховом телу.

Свет, у први мах, застаде као на команду и узневерено погледа у небо, а по том око себе. А кад одмах за тим и други тресак проломи ваздух, свет наједанпут, обузет несвесним осећајем да треба да бежи, прште с улице и пијаце на све стране. Селаци на двоје на троје, натоварише нешто своје робе и дадоше се у бегство изван града. Дућани се свуда затворише и за трен ока свет се изгуби с улица и затвори у своје куће и подруме.

То није био оркан, то није био моћни излив стихија, који се над Београдом и његовом околином изручи, — то је био једновремени тресак из више од три стотине шесдесет топовских цеви свију калибара, којима је силни непријатељ био опасао српску престоницу од Црпаре наспрам Чукарице, па све до Панчева, и којим су две силне царевине, Аустро-Угарска и Немачка, огласиле своју заједничку офанзиву противу малене, измождене, злосрећне Србије.

Учестана паљба из неколико десетина хиљада пушчаних цеви слила се у једноставни звук, који је обузео целу запаљену атмосферу. Од тога општег хука одвајају се митраљеви, који клопају као точкови безбројних ветрењача, а над свим тим разлежу се рефрени батерија свију калибара, чији се страшни тресак крши и ломи као да се стотине громова сручују на српске позиције у непосредној близини самог Београда, или као да с неба падају читави железнички возови и разбијају се о стење и камење.

На саму варош још ништа не пада, али изнад глава збуњеног, залуђеног, облесављеног становништва грми и сева страшније него кад се олуј проломи; пршти и цепа, као да небо гори; урла, цичи, јауче, кевће, мауче, као да то разјарене дивље животиње изнад града јуре; котрља и трангара, као да огромне тарнице бесним трком јуре по пламену небу; пишти и цичи као да се хиљаде змија наједанпут разбегло из свог запаљеног гнезда.

То тешка зрна из аустро-угарских маузера 305, немачких 402 и свију других калибара над Београдом пролећу и на руске, француске, енглеске и српске позиције падају.

Већ другог дана пуче глас по граду, да су Немци уништили наше батерије с челичним

зрнима; успели да се под заштитом монитора дочепашу дунавске обале на „Јалији“ и већ дошли до кланичне пруге. Гранате, а нарочито шрапнели, почеше падати на доње варошке крајеве: „Дорхол“, „Зерек“, „Савамаду“ и „Три Кључа“. Свет избежумљен од страха и гоњен несавладљивим нагоном да спасе живот, поче бегати у горње крајеве града, разносећи панику, распростирући страх и ужас и повлачећи за собом и друге узвицима: „Погибе Маркета, пређашњи консул у Трсту! Погинуо Никола Стевановић! Затрпан Таса Миленковић! Јеврејски крај уништен! Косанчићев Венац свршио! Разорена Позоришна, сатрвена Призренска, Наталијина и друге улице!“

И људи задихани, престрављени, лармајући и машући рукама; мајке, носећи у једној руци бошчу најпотребније преобуке, на другој нејако дете, а за чију се сукњу ухватило друго које потрчкава дерући се из свег грла, јуре као без душе ка Чубури, да би се дохватили мокролушког потока и преко Душановца избили на Торлак.

Али изнад свега тога лома и крша, над Београдом и даље кружи онај исти аероплан, управља ватром непријатељских батерија и доставља покрете становништва, те се наједанпут испред тога устумаралог света, код саме Чубуре, створи ватрени застор од непријатељских шрапнела, и он избежумљен од страха, очајан и задихан, јурну натраг, сручи се у зграду општинске куће у Макензијевој улици, или у богословију „Стеван Дечански“, или у ташмајданске пећине, или у кућне подруме и сутерене, ни сам не знајући да ли ће ту наћи спаса или ужасну смрт...

Други, који су били имућнији и могли добити кола, појуреше крагујевачким друмом, да из овог пакла избегну. Али је тај пут, од „Звездаре“ до топовских шупа, на видуку непријатељских батерија с бежанијске косе, и таман згодан нишан за њих, те читаве породице под пљуском шрапнела и тешких граната ту налазе страшну смрт; искидани, измрцварени и с парчадима тела помешаним у заједничкој крви. Ужас!...

Гадна смрт искизала је своје зубе и раширила своја мрачна крила над јадним Београдом...

На све стране мртви и рањени, јер зрна више не падају само по падинама испод „Теразија“ и Позоришне зграде. Њихов се тресак

чује на све стране и на свим крајевима града. Гранате код палилулске болнице, гранате у Крунској улици, шрапнели у Проте Матеје, Макензијевој и Баба-Вишњиној улици, тамо где је дотле увек мира било, а на простору иза Савиначке цркве гранате из тешких оруђа угибају земљу, што се у свој околини осећа.

Јуначке телефонскиње, предате тешкој служби до последњег часа, поузданим гласом јављају општини: „У тој и тој кући рањен, у тој погинуо; ватра онде, ватра овде; брзо кола, људи и ватрогасци!“ Али Београд раштркан, превозна средства, којима је општина некад у изобиљу располагала, реквизицијом сведена на последњу меру, послуга остала на старцима од шездесет година, а жандармерија истурена према непријатељу као редовна војска.

У том општински надзорник гробља, крвав и увијана лица до очију, долази у општину и јавља: „Гранате падају на гробље, па не само да сам рањен ја и неки моји људи, него и сандуци из гробова искачу под ударом зрна из тешких оруђа. Побегли смо у нове гробнице, а кад се смрче, кроз потоке и јаруге, довукосмо се до вароши и тако, заклањајући се за зидове кућа, допресмо овде. Гробљу се више не може, јер је цео пут изложен ватри непријатељских монитора, који отварају пута својој пешадији. И ми више не можемо!“ То рече, па се скљока на столицу малксао од страха, глади и истекле крви.

Општина одмах наређује да се сахрана врши на ташмајданском старом гробљу. Али тек што је одређено место и гробари почеше копати гробове, засуше их гранате и шрапнели, те се и они, који остадоше живи, спустише у ташмајданске пештере.

Шта да се ради?...

У том, у општину долази један чича из Мирочке улице, једне од крајњих улица према новом гробљу, и плачући моли да му се сахрани одрасли синчић, који је пред вратима куће погинуо. Ту му саопштавају да сахрана не може бити ни на старом ни на новом гробљу јер гранате засипају оба места и нико не сме да им приђе; нека дете укопа у дворшту или подруму своје куће, а кад се овај алаук стиша, општина ће га сахранити о своме трошку!

— Зар без сандука и на неосвећеном месту! Јекну чича.

Председник га теши: мртвачки сандук можеш добити, али се дете не може у гробље пренети. Цео је Београд разбојиште, цео је Београд гробље, а своја кућа човеку је најсветије место. Бар ћеш сина још који дан крај себе имати, ако га укопаш у кући. Зашто не?... Зар је освећено место пољана на којој се сахрањују војници, пали у борби? Зар су освећена места гудуре албанске, где су толики српски синови пали за време похода на Драч и Скадар?... Сад треба да нам је главна брига спасавати рањене, а мртве ћемо покупити доцније, онако како се ради у свакој битци. Јер, зар ово није битка, зар ми у Београду нисмо на најстрашнијој позицији какве је икада било? Умири се чича и уради што ти се саветује, јер је то једино могуће!

Чича ипак одлази незадовољан и љут на општину, али на путу ка својој кући сковитлаше га шрапнели и гранате, и он, избежумљен од страха заборави неопојаног и неукопаног сина и, онако стар, побеже изван града и једва се на Торлаку заустави.

Борба једнако траје и дању и ноћу, без престанка, без даха. С „Бежаније“, више Земуна, с монитора, поређаних један до другог код Земуна, широм целог Дунава, па онда из Овче, Борче и све до Панчева непријатељски тешки топови бљују и дању и ноћу силну ватру и на српској страни сеју ужасну смрт. Испод те велике ватрене линије светли се друга дуж аустријске обале Саве, по том дуж војничког острва и даље обалом Дунава.

Осећа се мирис од барутног сумпора, смрад запаљених ствари и прашина издробљене земље.

Борба се наставља већ по улицама. На кровове кућа, на отворене прозоре, непријатељ истиче митраље, а његове батерије сипају шрапнел отварајући пута својој пешадији.

Наши не добијају помоћ и уступају. Између зграде Народног Позоришта и велосипедског клуба, иза спрењених редута, прибарају се војници да одахну, да се поткрепе, па да опет наставе борбу, бранећи стопу по стопу, кућу по кућу, улицу по улицу српске престонице која издише...

А становништво Београда? Оно стрепи и ћути. Четири дана без хлеба, — јер је сваки живот у граду престао; четири дана без воде, — јер су водоводне цеви још првог дана

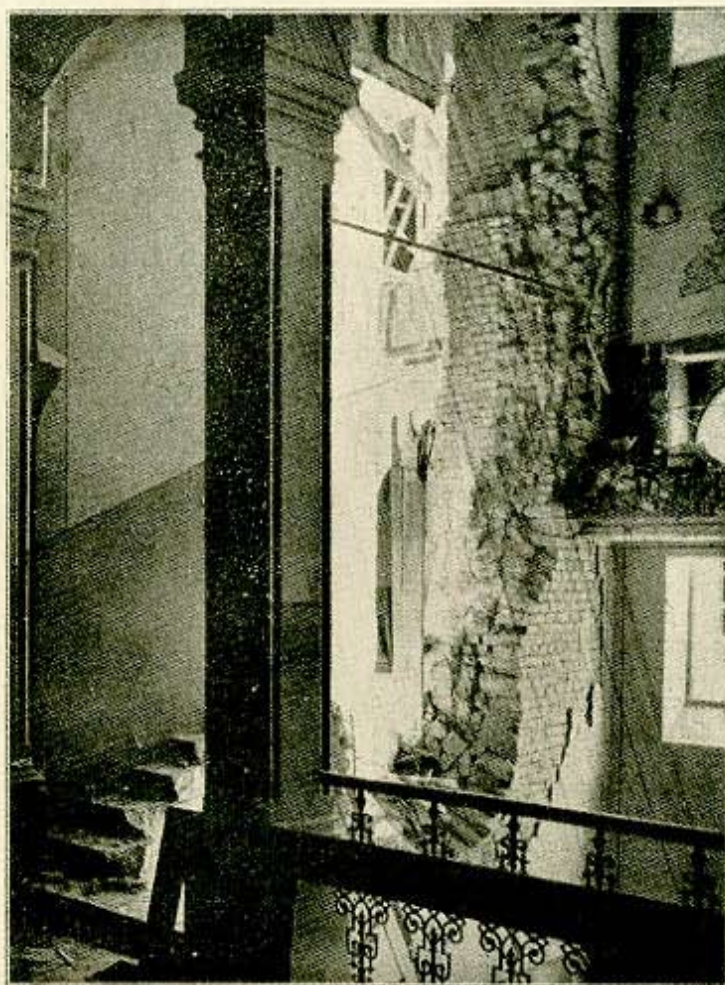
од потреса попрскале; четири ноћи без светлости, — јер су електричне жице покидане а централа разорена; четири дана и толико несаних ноћи између живота и смрти, — ето такав је живот био оних бедника, који се у овом паклу затекли и ту неки скончали, а други до краја живи али полумртви остали!...

У том гробљу живих, у тој атмосфери ја-

менитих народа Савезних Американских Држава и као заштитник покороног становништва!

III.

У два маха тучени од стране храбре српске војске, запојене љубављу према својој Отаџбини и мрзошћу према свирепом непријатељу, који, по Мачви и Рађевини није ште-

Велике степенице у згради Београдског Университета које је порушила аустријска артиљерија приликом бомбардовања Београда

ука и издисаја, по улицама по којима се на сваком кораку спрета смрт, виђа се један човек који није клонуо, који не зна за опасност и који зна само за милосрђе и љубав према онима који пате. То је Д-р Рајан, дични син поносног америкашког народа, анђео бранитељ београдског становништва, који по улицама смрти јури на аутомобилу с белом заставом црвеног крста, купи рањене грађане, носи их у своју болницу и најзад остаје ту, да се нађе Београђанима као контрола пле-

део живот и част ни невинне женске чељади и који је вешао старце и пушкарао дечаке, — Аустријанци се нису усуђивали да још једанпут покушају прелаз на српску обалу, јер су добро знали шта их ту чека. Тек у другој половини месеца септембра 1915. год., од времена на време, зачуо би се код њих звекет оружја, али би се и то врло брзо ућутало и само би се чуло жуборење мутних валова пограничних река.

Тај звекет оружја био је звекет немачких

пукова које су Аустро-Мађари позвали у помоћ против Србије, а што се тај звекет од времена на време чуо, па по том ућутао, да се ускоро опет понови, то је био маневар маршала фон Макензена, вршен у споразуму са мобилисаном Бугарском, да што више замори српску војску пре него што је нападне. Јер у тренутку кад би на аустријској страни све заћутало гробном тишином, тада би се чуо звекет оружја на бугарској граници и обротно, услед чега су српски пукови неколико пута били пребацивани час на северну, час на источну страну.¹⁾

Пошто је тако неколико пута извео заморавање српских трупа и кад је из Бугарске добио поуздан извештај, да је гро српске војске далеко од Саве и Дунава, и одбрана границе остала, у главном, на трећем позиву, фон Макензен наредио је напад.

Наредба за прелаз у први мах је дата за 27. септ. (10. окт.) или из бојазни да се за то време српске трупе не врате, та је наредба измењена и напад утврђен за 24. септ. (7. окт.)

И тога се дана кренуше шеснаест аустро-немачких пукова првокласне војске²⁾ — про-

тив два пука српске војске и две стотине добровољаца!³⁾

Преко три стотине шеснаест које лаких, које тешких топова, међу којима аустријски мерзери 305, и немачки 420 мм.⁴⁾ — против шеснаест и три које српска, које савезничка оруђа, од којих половина старог дебанжовог система, распоређених од Остружнице до Гроцке!

И најзад, шест монитора — против два српска оклопна чамца „Јадар“ и „Далмација“!

Где ће бити победа?

Зар може бити питања, на којој ће страни бити победа, кад видите да шеснаест оклопника нападну двојицу који су голих прилику?

И ти аустро-немачки пукови, заклоњени челичном завесом, коју је испред њих растирала ужасна снага из три стотине шеснаест топова, после борбе од пуних пет дана и толико ноћи, ушли су најзад у српску престоницу.⁵⁾ Они су истина ушли, али крваве главе и обележавајући свој пут потоцима крви и лешевима, које су носили мутни и крвави вали плахе Саве и тихог Дунава.

IV.

Одбрана Београда повукла се образујући нову борбену линију, која је ишла од „Дедиња“ преко топчидерског брда на стари бањички шанац и даље на „Велики Врачар“.

На жалост, ускоро се морала повлачити и цела српска војска, она војска, која је у два маха, на Церу и Руднику, до ноге потукла

¹⁾ Одбрана Београда за време прелаза: 22, 23 и 24 септембра састојала се из VII. пука другог позива 2.300 пушака; X-ог кадровског пука 2.000 пушака; добровољаца 200 под командом поручника Кирхнера; дивизион коњице са две стотине карабина. Свега 4.700 пушака и 30 топовских оруђа. Навод из забележака пуковника Туфегџића.

²⁾ Otto Ascher тврди да је VIII. аустр. корпус потпомаган ватром из 20 тешких батерија, 5 батерија маузерових 305 мм, и великим бројем лаких батерија. Укупно, само овај корпус имао је 160 оруђа без оних на мониторима. Немачки XXII корпус свакојачко је имао више топовских оруђа. Нека се узме само 40 више, број само његових оруђа износио би две стотине, а оба корпуса укупно: три стотине шеснаест без оних на мониторима.

³⁾ Ушли су тек 27. септ. (10. окт.). Види Otto Ascher наз. дело: „Десетог октобра био је непријатељев отпор потпуно сломљен и овај историски и крвави догађај: освојење Београда, постало свршено дело“.

¹⁾ R. Dammert, немачки публициста, који је тада био у фон Кевешовом војном стану и пратио кроз целу Србију немачку војску, у свом делу: *Der serbische Feldzug*, на стр. 27, овако то описује: „После бомбардовања Смедерева сва је радиња наше команде била упућена да се Срби успавају самообманом да неће бити нападнути на северној граници, како би своје снаге с Дунава и Саве пребацили на другу страну, а одбрану Београда оставили ландштурму (трећем позиву). Међутим, већ на неколико недеља пре офанзиве, немачке су трупе биле на дунавској обали. То је била војска слепих мишева која је избегавала дневну светлост и са земље неко време ишчезавала, али би се одмах појављивала, чим би Срби због мобилизације бугарске војске, одвели своје дивизије на бугарску границу, тако да су Срби одмах, на врат на нос почели враћати своје трупе на обале Саве и Дунава. Тада би опет на нашој страни било све мирно. Аероплани француски би јављали да не примећују кретање трупа на аустро-угарској граници и српске дивизије би опет одмарширале на бугарску страну, где се осећала све већа опасност, а за то време наша би војска чинила припреме за прелаз преко Саве и Дунава и наваљала лађе и мостовни материјал.“

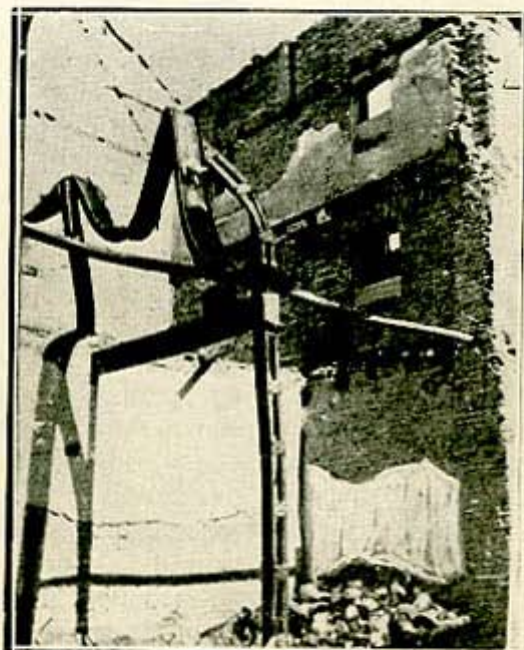
²⁾ Против Београда упућени су VIII. аустро-угарски и XXII. немачки корпус. Сваки корпус имао је две дивизије; свака дивизија две бригаде; свака бригада два пука; сваки пук три батаљона; сваки батаљон две стотине пушака. Свега 16 пукова са 38.400 пушака. Цитат из: *Die sturmtage von Belgrad*, стр. 4. први стубац, — од Otto Ascher у *illustrierte Beilage der Belgrader Nachrichten II Jahrg.*

много надмоћније Аустро-Мађаре и за четрнаест дана избацила их чак из Београда.

Откуда то? Зашто то сад?

Зато што се само после четири дана по паду Београда, појавио још један одморни не-

Тада, Господин Трубриц, енглески вице-адмирал, придодат на службу команди београдске одбране, приђе једној групи посматралаца у којој је, поред других, био и Д-р Бертран, шеф француске санитарне мисије у

Магазин монопола дувања запаљен и срушен аустриским гранатама 1915. год.

Рушевина једне зграде у Дечанској улици

пријатељ, који је, видећи Србију ухваћену у коштац с две силне царевине, полетео да јој подмукло забоду нож у леђа.

Тај подмукли непријатељ била је „братска“ Бугарска, вечити издајник Словенства.

Под тим троструким ударом мала је Србија клонула, али ће кад-тад њена праведна ствар победити и над веселим пољима и дубравама васкресле и увећане Србије поново ће закликтати њен двоглави бели орао, а његова широка крила биће исклићена не само сјајним перјем Србије, Старе Србије и Македоније, него још и перјем Црне Горе, Босне, Херцеговине, Далмације, Срема, Бачке и Баната, а вероватно и Хрватске и Словеначке.

Кад?

Они, који су избегли из бесградског окршаја, посматрали су с Торлака дејство страшних непријатељских зрна, која су падала на „Дедиње“ у одстојању сваких сто метара, ту правила вулканске кратере, из којих је куљао дим који се убрзо развијао у фантастичне фигуре, и, ширећи се, цело брдо завијао у црно.

Београду, па рече: „Жао ми је, господо, ја бих плакао од туге, што овај кршни, овај неустрашиви, овај племенити српски сељак (показујући руком на неколико српских војника, који с пушком у руци, некуда журно отрчаше) није добио прилике да се дохвати прса у прса са овом мизеријом од људи (показујући на групу немачких заробљеника, скоро

Рупчага коју је направила немачка граната пробушивши дрвену калдрму и бетон испред хотела „Таково“ на Теразијама 1915. год.

Контужовано дете чије су родитеље побиле и кућу срушиле немачке гранате 1915. год., остављено само на улици порушеног Дорћола.

деце). Али шта ћете? Пред овом снажном артиљеријом за неколико дана су пала бетонска утврђења белгијска, пред њоме се морао повући и неустрашиви руски војник, па пред њом се морао повући и српски ратник и ако готово није ни видео непријатеља.

„И то ће бити на свима фронтовима, све дотле, док и на нашој страни не почну грувати такви исти и још силнији топови. То ће бити, јер то мора бити!“ Заврши г. Трубрид.

Ето тад!

Међутим, око Београда се и даље кршило, ломило, превртало, горело и страшно хорило. Дивни Београд с Торлака је изгледао као прави пакао, увијен у густе дим из кога су севале варнице од запаљене столарске фабрике, од запаљених кућа на „Дорћолу“, „Зеленом Венцу“ и другим крајевима вароши, као и кожарске фабрике и бродарске радионице на Чукарици, одакле је лизао пламен у небо и надвишавао и само „Баново Брдо“.

Милутин Д. Лазаревић, генералштабни
пуковник у пензији, онда начелник шта-
ба Одбране Београда

Београд у бојној линији*)

Ретко је које место у свету очувало кроз толике векове, чак до данашњих дана, свој првобитни стратегијски значај, као што је то био случај са Београдом. Налазећи се на правцу који у најкраћој линији везује Средњу Европу са Азијом, на саставу двеју великих река које тај правац управно секу, и на месту где је почињао да се одлучује Запад од Истока, он је од свога постанка био на ударцу свима могућим струјама које су ишле час у једну час у другу страну. Стога није чудо што је толико пута у свом животу био поприште крвавих бојева, односно предмет нападаја, бомбардовања, опсада и рушења, па по неки пут и потпуног уништења. Слична га је судбина снашла и у последњем светском рату, за време док је био на брани тежињама Централних Сила да преко Србије пруже руку својим источним савезницима, Бугарској и Турској. Први артиљеријски метци, избачени у овоме рату, били су управљени противу њега. И од тога момента је једнако, са малим прекидом у јесен 1914., кад је због ситуације наше војске у Западној Србији морао бити напуштен, служио за нишан непријатељској артиљерији, док у јесен 1915. није подлегао ударцима Макеизенове армије или, боље речено, њених страшних машина.

Тада је дакле Београд, као престоница малене Краљевине Србије, свестан своје велике историјске улоге коју му бејаше доделило провиђење у овој гигантској епоси нашега племена, куражно стајао на предстражама да по

цену огромних губитака и материјалне штете, шта више под ризиком да буде савијен са земљом, обогати повесницу једним од најсјај-

Генералштабни пуковник у пенз. Милутин Д. Лазаревић, онда начелник штаба Одбране Београда

нијих примера до које се мере треба жртвовати за остварење једне велике идеје. Мученичка слава, коју му тај херојски подвиг беше донео, више је него довољна да му освешта и овековечи давно већ стечено право да буде на челу велике и моћне Краљевине Југославије која је створена нечувеним напорима оног дела нашега народа коме је он био глава.

*) Ову студију г. Лазаревић прочитаће на радиу 19. октобра т. год.

Датуми су по старом календару.

Београд је са својим околним положајима држао најистакнутији део веома важне граничне зоне између Голупца и Обреновца. Следствено томе, ти његови положаји могли су у непријатељским рукама бити веома опасна полазна тачка за паралисање наших операција ма на ком другом делу операционог фронта. С друге стране, Београд је на самом

део Саве код Мачве, чије им је савлађивање нудило много мање тешкоћа. Али на крају крајева, кад једном успеше да се одаве отисну у дубину западне Србије и кад, пратећи огромним тешкоћама у погледу дотурања потреба из позадине, допреше до Рудника, мораше ипак потражити наслон на Београд постепеним рокирањем у лево, у

Бранинци Београда у рову иза Кљшине на Дунаву 1915. год.

улазу у нашу земљу држао у својој власти веома важан чвор где су се сучељавале и спајале непријатељска и наша главна железничка пруга, као саставни делови једне непрекидне комуникационе линије, која је имала неодољиву привлачну снагу за тежиште непријатељских операција у Србији. И по тој атракцији, коју је био знатним делом повукао из поменуте животне артерије стављене овако под његову зависност, он је могао у нашим рукама бити објекат коме су раније или доцније, ради хватања потребног наслона, немinovно морале теглити главне операције непријатељске, па ма са кога краја оне отпочеле. Додуше, Аустријанци 1914., не смејући да форсирају јаку препону Саве и Дунава, која је у граничној зони између Голупца и Обреновца могла бити добро тактички брaњена, обиђоше и њу и Београд, па се груписаше према северозападном куту Србије, где осташе дуго времена привезани за Дрину и

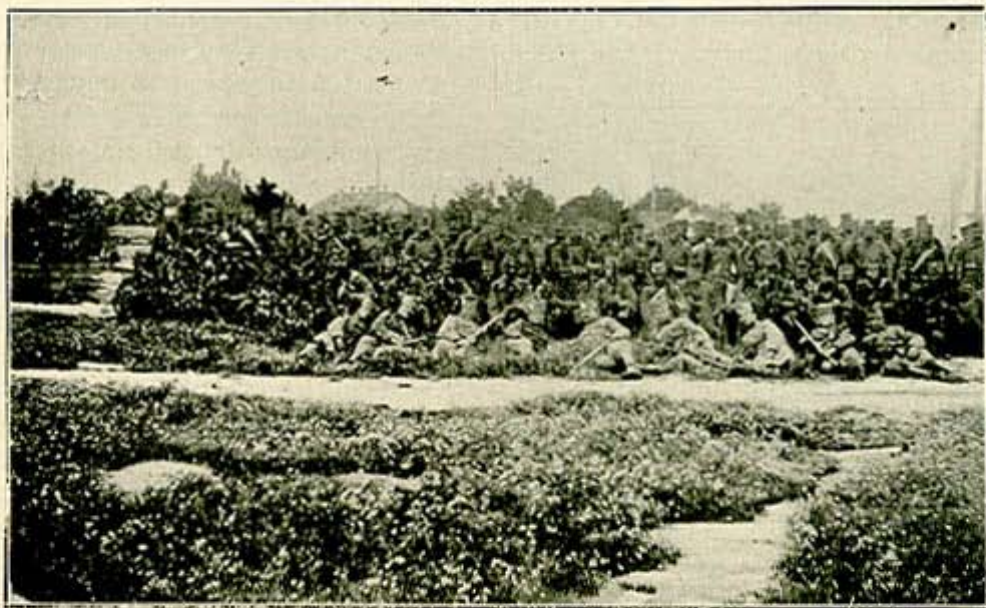
коме их је стадијуму затекла и разбила наша сувоборска офанзива. Но, што нису смели учинити они, док су били сами, учинила је у јесен 1915. немачко-аустријска војска под командом маршала Макензена, која је располагала са обилнијим техничким средствима, у првом реду тешком артиљеријом, и која је, поврх тога, била снажно потпомогнута мучким нападом Бугара у наш десни бок и позадину. А на име, продрла је у нашу отаџбину напред поменutom граничном зоном, ударив десним крилом на Београд, и тиме обојима повратила ону важност, која им је по географском положају припадала, али коју су Аустријанци 1914. били на горе показани начин привремено пренебрегли.

Том приликом се код Београда одиграше догађаји, који због необично велике разлике у снази и средствима код нападача и браниоца дају типичан пример једне савршено неравне борбе. Ту се наша малена поса-

да бејаше ухватила у коштац са несразмерно јачим нападачем, али са толико храбрости и пожртвовања да је овај последњи имао за постигнути успех да благодари искључиво страховитом дејству своје циновске артиљерије. Отпор, који бејаше дала Одбрана Београда са својим до крајности скромним средствима, задивно је и самог непријатеља.

гог и 12 трећег позива, 2 ескадрона коњице и 77 оруђа разних система и калибара, од којих су свега 30 била способна за заклоњено дејство. Но и та тако ослабљена снага морала је бити развучена на несразмерном фронту Саве и Дунава од Остружнице до иза Гроцке, са оваквим распоредом:

1. Комбинисани Одред пуковника Душана

Чета I. батаљона X. пешад. кадровског пука снимљена на пољани код стругаре Прометне банке на два дана пред своју заједничку погибију у одбрани Београда 1915. год.

Јачина и састав Одбране Београда, због колебљивости ситуације на војништу, били су подвргавани разним променама, па и таквим, које су ишле, било у позитивном било у негативном смислу, до могућих крајњих граница. Једна оваква капитална промена десила се у јесен 1914. за време бораба код Младеновца после напуштања и пре поновног заузећа Београда с наше стране, када је Одбрана Београда, од неколико само пукова, са нешто мало артиљерије, већином Дебанжове, наједанпут постала читава армија. Друга капитална промена готово истих размера, али само у обратном смислу, извршена је за време затишја 1915., делом у пролеће када се помишљало на офанзиву наше војске преко Саве из слива Колубаре и из Мачве, а делом пред јесен, пред појаву Макензенове армије у Срему и Банату, када су биле вршене припреме за нашу несуђену офанзиву противу Бугара, после чега Одбрана Београда није бројала више од 20 батаљона пешадије, од којих 4 првог, 4 дру-

туфегинца, у тако званом београдском одсеку од Миријевског Потока до карауле Јарца у Макишу: а) Градски пододсек (десно од железничког моста на Сави) — командант потпуковник Миливоје Момчиловић: два батаљона X. кадровског пешад. пука I. позива на предстражама; један Дебанжов пољски артиљериски вод, један против-аероплански артиљериски вод и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12. см. на Вел. Врачару; једна руска брзометна батерија од два топа 7.5 см. на сталним лафетима и једна руска обалска батерија од два топа 15 см. у Горњем и Доњем Граду. — б) Топчидерски пододсек (лево од железничког моста) — командант пуковник Милисав Лешјанин: два и по батаљона VII. пешад. пука II. позива на предстражама; једна Дебанжова пољска батерија без једног вода, једна француска обалска батерија од два дугачка топа 14 см. и једна наша хаубичка батерија од две хаубице 15 см. на Топчидерском Брду; и једна пољ-

ска брзометна батерија на Бановом Брду; — в) Одредска резерва: један и по батаљон VII. пешад. пука II. позива и једно самостално митраљеско одељење на Бањици.

Свега 6 батаљона и 26 оруђа.

2. — Остружнички одсек потпуковника Милијана Недељковића (од карауле Јарца до Остружнице закључно): XI. пешад. пук III. позива са два батаљона на предстражама и два батаљона у одсечној резерви позади Остружнице, два пољска брзометна вода, једна Де-

обалска батерија од два дугачка топа 12 см. и један француски обалски топ 14 см.

Свега 4 батаљона и 17 оруђа.

4. — Грочански одсек потпуковника Петра Милошевића (од Орешачке механе до Болчке реке): XV. пешад. пук III. позива са три батаљона на предстражама и једним батаљоном у одсечној резерви у Заклопачи, један пољски брзометни артиљериски вод, две Дебанжове пољске батерије и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12 см.

Свега 4 батаљона и 16 оруђа.

5. — Општа резерва: један батаљон X. кадровског пешад. пука I. позива и два пољска брзометна артиљериска вода на Торлаку, један батаљон X. кадровског пешад. пука I. позива у Кнежевцу, и коњички дивизијон Одбране Београда у Белом Потоку.

Свега 2 батаљона, 2 ескадрона и 4 тона.

Томе треба додати још: један ескадрон Дунавске дивизијске коњице III. позива растуран сав за ордонанску службу; Сремачки добровољачки одред и одред београдских жандарма, придати градском пододсеку Комбинованог Одрода; више рефлектора распоређених дуж целог фронта за осветљавање свију делова водене површине и супротне обале; француску аеропланску ескадрилу које се до појаве немачких аероплана налазила на Бањици а потом у Раљи; и импровизовану речну флотилу од 4 моторна чамца и 1 лађе, наоружаних митраљезима и лаким топовима, и једног блиндираног шлепа, под командом мајора Милана Радојевића, позади Велике Аде Циганлије.

У случају нужде могло се рачунати на помоћ Тимочке дивизије II. позива, која се налазаше одмакнута знатно уназад: у Влашкој, Ђуринцима, Неманикућама, Ропчеву, Сопоту и Бабама под непосредним налозима Врховне Команде. Али је било у питању, да ли ће Одбрана Београда имати снаге да под тим страховито тешким околностима укочи развој догађаја за толико, колико је било потребно да се Тимочној дивизији II. позива осигура долазак на бојиште са изгледама да ће њено ступање у борбу моћи донети какве позитивне резултате. У ствари, ова је по деловима стизала на бојиште онда кад је непријатељ већ у велико био почео да узима маха и испољава своју огромну бројну и техничку надмоћност.

Кадровци X. пеш. пука у рову код стругаре Прометве банке отварају палбу на Немце који прелазе преко Дунава, 24. септембра 1915. год.

банжова пољска батерија, једна хаубичка батерија од две хаубице 12 см. Мод. 97. год. и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12 см.

Свега 4 батаљона и 14 оруђа.

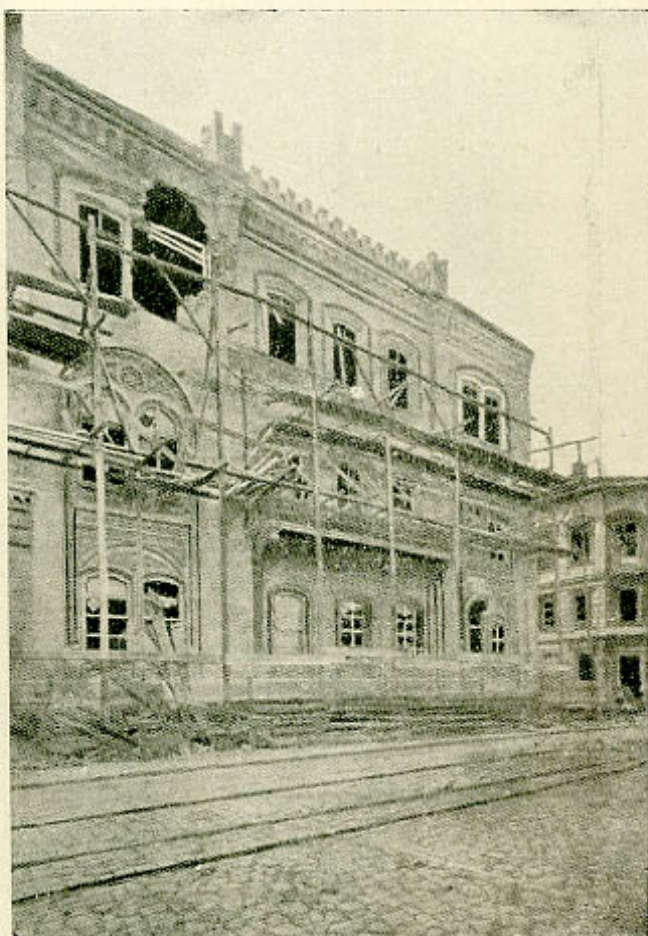
3. — Велико-Селски одсек пуковника Јована Ивковића (од Болчке реке до Миријевског потока): VII. пешад. пук III. позива са $2\frac{1}{2}$ батаљона на предстражама и $1\frac{1}{2}$ батаљоном у одсечној резерви позади Сланаца, једна пољска брзометна батерија, једна Дебанжова пољска батерија, 2 брзометна топа 5.7 см. у куполама (заплењени од Бугара 1913.), једна хаубица 12 см. Мод. 97. год., једна енглеска

На суву, почев од обале на Сави и Дунаву, па у назад до Петровог Гроба, Авале и Крајкове баре, сви су положаји били ојачани пољским утврђењима и окопима, у колико су то допуштала материјална средства. Али све те објекте непријатељска тешка артиљерија је као од шале рушила и у њима затрпавала читаве водове наших војника. На води где су се у току 1914. сасвим слободно кретали непријатељски монитори, био је за време замишља 1915. од стране руске и енглеске поморске мисије израђен дуж целог фронта читав систем минских заграда и торпедних батерија. Осим тога, готово сва водена површина, не само поред фронта већ и у напред до иза Земуна, могла је бити у свако доба стављена под ватру обалских оруђа добивених у току зиме од наших савезника за борбу са мониторима, па чак и наших пољских брзометних топова, снабдених у последње време, ради те исте цели, и шиљастим зрнама. И мало по мало, непријатељски монитори сасвим изгубише господарство на води и више се не смедоше појављивати с ове стране дунавске окуке више Земуна. Али је тај однос трајао само дотле, док га није за време напада из основа пореметила опет непријатељска тешка артиљерија.

II.

Почетком месеца септембра јавише се као весници буре прве немачке батерије, које за час прекидоше монотонију која беше од неког времена завладала на овом делу нашега фронта. За њима почеше да долазе немачки аероплани, који одмах приредише по једну експедицију у унутрашњост Србије ради бомбардовања Крагујевца и Ниша. А око половине истог месеца отпочеше, по извештајима француских авијатичара придатих Одбрани Београда, да ничу по Срему и Банату нови логори, по чијем се броју и распореду дало закључити да се за напад на део фронта између Голупца и Обреновца групише огромна снага, од које ће се неминуовно знатан део сручити на Београд. Но у брзо затим немачки аероплани, благодарећи својој бројној и конструктивној надмоћности, дефинитивно загосподарише у ваздуху, и од тога нам момента би прекраћено свако даље обавештавање о ономе што се припремало с оне стране Саве и Дунава. И најзад, 22. сеп-

тембра у 1 час по подне непријатељ стаде тући све положаје у реону нашег Комбинованог Одрода, који као саставни део Одбране Београда држаше одсек од Макиша до Миријевског потока, али таквом артиљериском ватром коју је само могла произвести савр-

Порушени Универзитет, бомбардован аустријском тешком артиљеријом

шена техника, дотле страна за балканска бојишта. За све време док је та ватра трајала, немачки авијатичари не престајаху правити у ваздуху једне исте кружне линије, смело пролазећи небројено пута кроз једне исте, у напред регулисане, густе снопове наших шрапнела. Али кад пред вече наш противаероплански артиљериски вод на В. Врачару би уништен, односно кад и та једина сметња слободном летењу непријатељских аероплана над нашим положајима би отклоњена, ватра се одједном утиша, и на бојишту завлада језовита тишина, пуна претсказања да данашња артиљериска ватра није била ништа друго до прелудијум пакленог концерта, који тек што

није био отпочео, односно да ће иза ње наступити нешто што ће далеко превазићи све дотадашње ратне грозоте.

Тога је дана у вече непријатељска тешка артиљерија већ била спремна да може сутрадан приступити свом страшном послу. Поде-

на нашој страни брешу означене ширине и дубине, куда су имале покуљати трупе одређене за напад на Београд. Прва и друга група припадале су VIII. аустријском корпусу, који је са два дивизијама био распоређен према самом Београду у реону Старе Борче и око

Изглед левог крила зграде Универзитета после бомбардовања Београда 1915. год.

љена је била у четири групе: једна код Панчева, друга испред Старе Борче и позади Земун, трећа дуж Бежанијске косе и четврта према Остружници. Прва и четврта група биле су слабије и као такве намењене за демонстративно дејство. Друга и трећа биле су веома јаке и имале су улогу да својим трупама припреме прелаз преко Саве и Дунава на простору између Дунавског Кеја и Макиша и да их, користећи се својим великим дометом и даље потпомажу све до заузећа В. Врачара, Дедиња и положаја иза Бановог Брда, што ће рећи да својом неодољивом ватром проломе

Земун а двома самосталним бригадама даље источно до иза Панчева; трећа и четврта пак припадаху XXII немачком резервном корпусу који се налазио према железничком мосту, Малој и Великој Ади Циганлији и Макишу са једном дивизијом у првом и једном дивизијом у другом борбеном реду.

23. септембра, тачно у 7 часова изјутра, настаде из чељусти ове грдосије од артиљерије, уз пратњу многобројних пољских батерија, примакнутих ближе обали, права ерупција која заплусну све наше положаје од Винче до Остружнице читавим ураганима од

огња и гвожђа, и која није престајала ни дању ни ноћу све до 25. у вече, када паде Београд. Велики Врачар, Град, доњи крајеви вароши, Топчидерско и Баново Брдо, Велика и Мала Ада Циганлија и источни део Макиша, где је само тога дана пало 25 до 30 хиљада метака свију калибара, били су с времена на време обавијени у пламену, диму и прашини. А од

бодном кретању монитора Дунавом; и 3). Готово све телефонске везе у реону Комбинованог Одрода и на крајњем десном крилу Остружничког одсека у Макишу, беху покидање, те их немадосмо онда кад су нам биле најпотребније, а то је у моменту када је отпочео прелаз преко Саве и Дунава.

24. септембра пред зору артиљериска

Чета X. кадр. пеш. пука, која је изгинула у одбрани Београда 1915 год., снимљена пред своју погинућу у двористи кафане „Венеција“ на Сави

стократног треска небројених експлозија земља се једнако тресла и ваздух са ужасном ломљавом проламао далеко у унутрашњост земље где се све то сливало у једну непрекидну грмљавину. Губитака и материјалне штете од ове страховите ватре било је на нашој страни, разуме се, врло много. Али, као најважнији тактички резултати, постигнути њоме, могу се резимирати овако: 1). Сви рефлектори беху полупани, те у најодсуднијем тренутку наступи за нас потпун мрак који обави непробојном копреном све што се на супротној обали спремао за прелаз; 2). Оба руска обалска топа 15 см. и оба руска брзометна топа 7.5 см. на сталним лафетима у граду и један француски обалски топ 14 см. на Самару према Панчеву беху онеспособљени за даљу употребу — једна сметња мање сло-

ватра достиже врхунац. И већ у зору почеше се непријатељске трупе помоћу великог броја понтона пребацивати преко Дунава ка Небојши Кули и Дунавском Кеју и преко Саве ка узводном врху Велике Аде Циганлије и Караули Јарцу у Макишу. У исто време отпоче напад на Малу Аду Циганлију насипом, који ову аду везује са супротном обалом и који је још израније с наше стране био барикадиран.

Код Небојше Куле бејаше одмах заробљено једно јаче оделење које се ту било искрцало. На томе месту непријатељ више није ни покушавао да се пребацује. Али код Дунавског Кеја најзад је успео не само да се одржи већ и да овлада железничком пругом у пркос упорној одбрани тамошњих предстражних делова X. кадровског пука, бео-

градских жандарма и Сремачког добровољачког одреда. Док стигаше два батаљона (један из X. кадровског и један из VII. пешад. пука II. позива) из резерве Комбинованог Одреда и Одбране Београда са Бањице и Торлака, ту је већ било пребачено три батаљона са знатним бројем митраљеза. Даље пребацивање за тај дан било је обустављено, јер је нашој артиљерији из Горњег Града и са В. Врачара испало за руком да потопа велики

Пек, Петар Павловић, потпоручник, јуначки погинуо у одбрани Београда 1915 год.

број понтона, којим поводом нашим трупам на томе месту бејаше наређено да пређу у контра-напад. непријатељ, притешњен уз саму обалу, давао је очајан отпор и већ је изгледало да ће подлећи. Али се у том судбоносном тренутку деси нешто неочекивано. Енглеска обалска батерија на В. Врачару, на коју се нарочито бејаше окомила непријатељска тешка артиљерија, била је уништена. Монитори, који дотле месецима стајаху неактивни више Земуна, после тога приђоше источним рукавом Дунава до самог Доњег Града и, заклонивши се овако од ватре француске обалске батерије са Топчидерског Брда, одмах осуше брзу ватру из свију својих оруђа, хватајући изблиза наше редове уздуж, и стадоше регулисавати ватру своје тешке артиљерије, пласиране иза Земуна и наводити је на исте на-

ше трупе, којима и они сами наносаху огромне губитке. И наравно, под таквим околностима напад ових отпоче да слаби, док није сасвим малаксао.

На Малој Ади Циганлији водила се огорчена борба све до 3 часа по подне, када наша јуначка посада од 1½ чете из VII. пука II. позива, нападнута једним пешад. пуком, мораде подлећи.

На Великој Ади Циганлији, почев од њеног узводног врха који је још при првом почетку у зору био пао непријатељу у руке, борба се постепено ширила ка низводном врху и лагано преносила у дубину, по мери како је била подгревана свежим непријатељским трупам, које су једнако придлазиле најпре у правцу узводног врха а потом и у правцу средине аде. Отпор тамошњих делова VII. пешад. пука II. позива, који скупа изношаху 1½ батаљон, био је очајан. Наша артиљерија са Бановог и Топчидерског Брда и из Горњег Града учинила је своје. Распони порушеног железничког моста, благодарећи њеном успешном дејству, били су закрчени понтонима. Најзад, између 2 и 3 часа по подне борбени вихор захвати и низводни врх, који наскоро постаде искрсна тачка непријатељским трупам са Мале Аде, а затим и полазна тачка за њихово даље продирање у унутрашњост Велике Аде. Тако је непријатељ, благодарећи диспропорцији између дужине ове аде и величине њене посаде, најзад задобио преимућство да са широког фронта, од узводног до низводног врха аде, може концентричним наступањем у правцу ка челу моста, који везиваше ову аду са Чукарицом, све више обухватати и стезати оба крила браниочева.

Код Карауле Јарца у Макишу непријатељске су се трупе у току целог дана и следеће ноћи пребацивале на ову обалу slabим ешелонима. За све то време оне се не одвајаху од насипа на путу Баоград—Остружница непосредно према месту прелаза, одакле су јутрос рано биле потиснуте предстраже деснокрилног батаљ. XI. пеш. пука III. позива из т. зв. Остружничког Одсека. Али и наше трупе према њима — рачунајући поред тих потиснутих предстража још и један батаљон истога пука, који је одмах био овамо упућен из резерве поменутог одсека, и једну чету VII. пука II. позива, која је већ била ту у близини, на

крајњем левом крилу Комбинованог Одрета — нису биле ништа активније од њих, пошто их артиљеријска ватра на откривеном земљишту Макиша стално држаше на пристојној даљини у чисто осматрајућем положају.

Непријатељска артиљерија, пак, ни једног тренутка није престајала да бесни темпом, са којим је и била отворила овај необични двобој. Само је сада са нарочитом прецизношћу тукла све приступе у ближој и даљој позадини нападнутих тачака, не штедећи више ни унутрашњост саме вароши. Та баражна ватра доста је сметала упућиваним појачењима да на време укажу нужну помоћ ангажованим трупам на тим тачкама, као што је на пример био случај са једним пољским брзометним артиљериским водом који се око 10 сати пре подне био крећуо са положаја код Остружнице, па је тек у вече успео да се пласира на Бановом Брду. Али је још гори случај био са једним батаљоном VII и једним батаљоном XI пука III позива, који, у исто време кад и тај пољски брзометни артиљер. вод, беху упућени из Велико-Селског и Остружничког одсека на В. Врачар и Чукарицу, али на чији се долазак тамо узалуд чекало, јер беху наишли на артиљеријску ватру, која је била изнад онога што су они као трупе друге категорије били у стању издржати.

У 4 часа по подне почеше да долазе железницом у Ресник један по један батаљон XIV пешад. пука из Тимочке дивизије II позива која је била упућена у помоћ већ исцрпљеној Одбрани Београда. Батаљони су одмах с воза били упућивани на Бањицу с тим да их командант Комбинованог Одрета одагле без задржавања шаље на Дунавски Кеј. Са првим двама батаљонима тако је и било. Али друга два, кад пред вече стигоше на Бањицу, морадоше привремено ту остати ради сваке евентуалности због наступеле тешке ситуације на Великој Ади Циганлији, чији је пад дотле већ био сазрео.

Прва два батаљона XIV пука стигоше за видела према Дунавском Кеју и ту затекоше наше трупе, које се још од јутрос једнако боре и од подне непрекидно издржавају убиствену уздужну ватру са монитора, у веома тешкој ситуацији, делом на кланичној железничкој прузи а делом на самој ивици вароши. Чим се они тамо распоредише, настадоше опет

крваве борбе, које су трајале целе ноћи и у којима је долазило до јуриша и до употребе ручних бомби. Непријатељ се и даље упорио бранно збијеном пушчаном и митраљеском ватром, подгреваном у току ноћи новим батаљонима и митраљеским одељењима. Чим је дакле био пао мрак, непријатељ је наставио дотле прекинуто пребацивање својих трупа на овоме месту, ширећи се при том све више

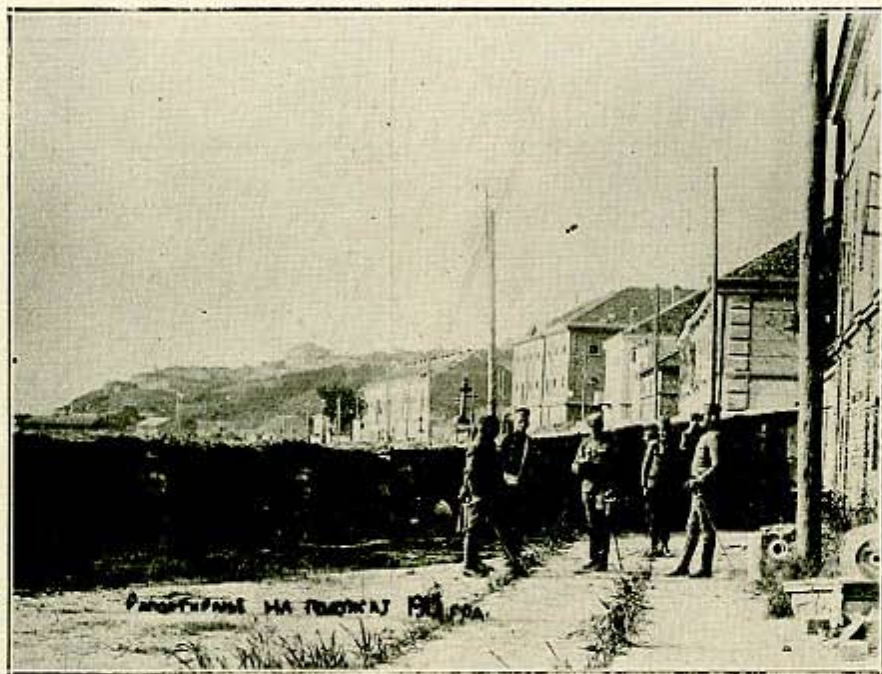
Г. Борђе Рош, перучник, тешко рањен у пакленој борби на Дунавском Кеју у одбрани Београда 1915 г.

у правцу кланице, куда је пред зору с наше стране морао бити хитно упућен један од она два батаљона XIV пука II позива, задржаних привремено на Бањици. А монитори и даље су косили с бока наше борбене редове, при чему им више нису били потребни рефлектори, јер је цела околина, где су се налазиле наше трупе, била врло добро осветљена пожаром од великог броја запаљених кућа у том крају вароши.

Освану и 25. септембар, а циновска артиљерија с оне стране Саве и Дунава, стављена у покрет без мало пре 48 часова, бљуваше још једнако, као из једног даха, врело гвожђе на наше положаје дуж целе периферије гра-

ничног лука од Остружнице до Винче, а особито у нападу сектору, где је све, тако рећи, кључало као у каквом котлу. Немајући према себи такмаца, она је ту сасвим слободно и без икакве сметње, са импозантним истрајношћу проваљивала једну пространу брешу. А за све то време београдско становништво је гинуло под рушевинама или у бег-

цима поред саме обале, док међутим непријатељ, и ако је био скоро двапут јачи и при том освежен одморном снагом, није све до пред вече излазио из свог пасивног положаја, остављајући мониторима да ураде оно што он сам није смео покушати. А монитори бејаху толико активни, да су чинили све не-сносијом и иначе тешку ситуацију наших

Утврђена обала на савском пристаништу за време одбране Београда 1915. год.

ству под отвореним небом од граната, које је непријатељ безобзирно, немилице и варварски сејао по целој вароши далеко од места где су биле вођене борбе. Београд, тај наш славни мученик, трагични јунак свега што се тих дана око њега одиграло, коме су хиљаде граната свију калибара немило-срдно раздирале груди и бокове, преживљавао је ваљда најтеже тренутке каквих је икад било у његовој дугој историји пуној свакојаким промена.

На Дунаву, од Кеја до кланице, наставиле су се понашње борбе, али под сасвим новим околностима. Непријатељ је сада имао на овој страни осам батаљона и четрдесет митраљеза. Није чудо што је наш напад најзад морао бити дефинитивно заустављен. Но што је најинтересантније, наше су преморене трупе ипак остале и даље у улози нападача, држећи непријатеља притешњеног негде на кланичној жељезничкој прузи а негде у врба-

трупа, наносећи им својом уздужном ватром веома озбиљне губитке и цепајући им својим кратким, оштрим и крештавим детонацијама нерве, који су и без тога много страдали од потреса при експлозијама великих калибара, којих је била препуна сва оближња атмосфера.

Велика Ада Циганлија, разривена и готово преорана толиким силним гранатама и добро напашена крвљу, бејаше у зору напуштена, пошто су претходно били потопљени сви пловни објекти наше импровизоване речне флотиле, која је у одбрани Мале и Велике Аде Циганлије, у колико јој је то допуштала непријатељска артилерија, сјајно испунила свој задатак. Наше се трупе у реду повукоше преко моста од балвана, који једним чудним случајем остаде за њима непорушен, и заједно са једним батаљоном кадр. пука приспелим прошлога дана из резерве Одбране Београда, распоредише делом на Чукарице поред обале фронтом према Вел. Ади Циганлији а делом на

Бановом брду од Чукарице до Кошутњака фронтом према Макишу. Али тек ту западоше под најстрашнију ватру непријатељске тешке артиљерије са Бежанијске Косе, која их је сада могла сасвим слободно гађати, без бојазни да ће тући и своје сопствене трупе.

Код карауле Јарца у Макишу био је до овога јутра пребачен један немачки пешадијски пук, који се одмах поче ширити по Макишу, потискујући у правцу Железника оне делове XI пука III позива који су се према њему налазили у осматрајућем положају. Али

борбе и свака обавештајна служба, унутрашња и са позадином. То још више убрза појаву кризе која је на крају крајева довела до наглог напуштања тих положаја од стране наших душевно клонулих трупа.

Најпре, између 12 и 1 сата по подне, попустише наше трупе са Бановог Брда, али тако нагло да остадоше непријатељу као плен тонови који су се налазили на том положају. Следствено томе, кад онај немачки пук из макишког блата изби на њега, затече га празног. Затим, између 1 и 3 по подне, попустише и

Официри X. пешад. кадровског пука снимљени пред своју погинућу у Горњем Граду 1915. год.

око 10 часова пре подне тај немачки пук, зајавив дотле довољно замаха, одједном остави трупе XI пука III позива, па се окрете према Бановом Брду. У макишком блату сигурно би нашао свој гроб, да је наша артиљерија са Бановог Брда имала могућности да дејствује. Али је она била потпуно парализована ватром непријатељске тешке артиљерије.

Баново Брдо и Чукарица, који су нудили повољне услове за обухватни напад са Велике Аде Циганлије и из Макиша, постадоше објект главниог напада. На њих се нарочито бејаше окомила непријатељска тешка артиљерија која, пошто их је укљештила својом ураганском ватром, поче да захвата и њихову позадину, док их није у неку руку изоловала од осталих делова бојишта. Све телефонске линије на просторији, обухваћеној том артиљеријском ватром, беху покидане, услед чега код наших трупа сасвим престаше сваки утицај командовања на даље вођење

трупе са Чукарице, чији бок и позадина беху сада угрођени са Бановог Брда, и повукоше се делом ка Топчидеру а делом ка Топчидерском Брду, после чега непријатељ са Велике Аде Циганлије пређе на Чукарицу и одавде поче око 4 часа по подне да се пење уз Топчидерско Брдо.

У подне, наша артиљерија и на свима осталим положајима нападнутог сектора била је дефинитивно ућуткана, пошто је на сваку батерију и на сваку мању артиљеријску групу било дотле већ сручено најмање по хиљаду метака, којом приликом бејаше демолиран један француски обалски топ на Топчидерском Брду. Те и код наше пешадије на Дунаву, која на тај начин остаде сама да се бори противу надмоћније непријатељске пешадије и њених многобројних митраљеза и да издржава не-сносну уздужну ватру са монитора, поче такође избијати криза. Но и без тога ближио се крај овој борби самим тим, што је са за-

узећем Бановог и једног дела Топчидерског Брда непријатељ загрозио левом боку и позадини овамошњим нашим измученим трупама.

Најзад, око 4 часа по подне криза на Дунаву била је у највећем жеку. Сви напори официра да је надвладају остадоше узалудни. И већ око 5 часова повукоше се наши истакнути делови са кланичне жељезничке пруге на ивицу варошку, а после пола часа све наше трупе одступише одатле у унутрашњост вароши, где настаде улично пушкарање са неприја-

ложају више Стефановићеве механе на крагујевачком друму, изврше све покрете за поседање нових положаја на линији В. Врачар — Дедиње. Сремачки добровољачки одред међутим више није постојао, јер је сав изгинуо. Ове, дакле, знамените ноћи, храбри браниоци Београда, који својом упорном одбраном под онако страховитим околностима дадоше још више сјаја ореолу славе српскога оружја, лагано напустиша овај, по своме страдању, јединствени град, суморни и мрачни, са извесном мешавином неисказаног бола

Генерал поч. Михаило Живковић (X), командант Одбране Београда, и г. Милутин Д. Лазаревић (XX), начелник штаба, међу живим браниоцима крај споменика палим херојима у Одбрани Београда 1915. год., на Дунавском Кеју, после ослобођења

тељском пешадијом, која се тек сада осмелила да се крене напред, али веома лагано и опрезно, као да се још није могла отрести хипнозе, у коју је била доведена смелим држањем наших трупа.

Убрзо после тога на целом бојишту престаде артилеријска ватра, као да је била заустављена каквом мађијском силом, и настаде затишје, које изгледаше веома необично после оног страшног оркана који је беснео без прекида три дана и две ноћи. А чим паде мрак, престаде и пешадијска борба, пошто се непријатељ бежаше задовољно заузећем Бановог и једног дела Топчидерског Брда, где се утврдио, и Душанове улице на Дорћолу, где се барикадирао. Наше трупе имадоше довољно времена да у току ноћи, са наслоним на тада тек приспела два батаљона XIII и један батаљон XIV пука II позива на Дедињу и по-

за неизмерним губитком, који је тога момента спалазио нашу отаџбину, и неке неодређене наде у скори долазак обећане помоћи наших моћних савезника. А над Београдом који је заједно с њима дао један од најсјајнијих примера како се служи Краљу и Отаџбини, небо се све црвенило од пожара, који су пламтели у њему, осветљавајући његову трагедију као почетак оне друге велике трагедије нашега народа, која га је ради доношења слободе подјармљеним деловима нашега племена била попела на Голготу.

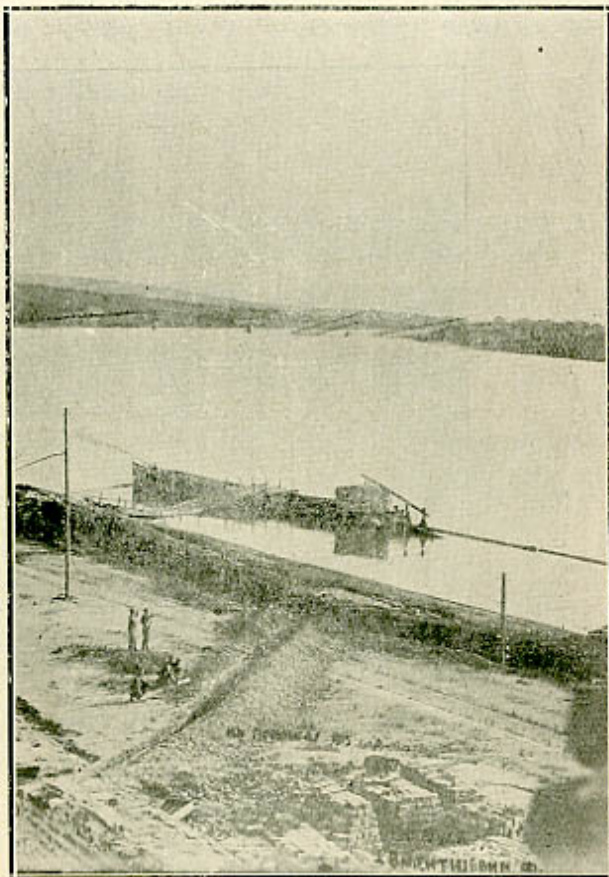
26. септембра из јутра, сви покрети на нашој страни беху завршени поседањем линије положаја Велики Врачар—Дедиње—Петлово Брдо—Остружница. Кад се потом пребројаше јединице, које узеше учешћа у оним крвавим борбама прошлога и претпрошлога дана, видело се: да су три батаљона XIV. пе-

шад. пука II. позива из градског пододсека изгубили до једне трећине свога састава, да су VII. пешад. пук II. позива и одред београдских жандарма били формално преполовљени и да је X. кадровски пук I. позива био сведен на објектив мањи од половине онога са којим бејаше ступио у борбу. Сразмерно највећи губитак био је у официрима, којих у VII. пуку II. позива и X. кадровском пуку I. позива бејаше избачено из строја по 30—40, после чега велики број чета и батаљона остаде сасвим обезглављен, те је Врховна Команда морала одмах послати са других бојишта потребан број официра за најужнију понуну. Због тако великих губитака, као и због преморености која је морала код њих наступити после онога што за последња два дана беху преживели, ова два пука сада се пре могаху назвати остатцима својих пукова, на чију отпорну снагу, у смислу оне каква је била у борбама на Сави и Дунаву, више се није смело рачунати. Те тим поводом највећа тежина ситуације морала је прећи на трупе Тимочке дивизије II. позива, растурене од В. Врачара до Петловог Брда.

Тога дана дакле хладан талас инвазије лагано је преливао Београд, док га није сасвим преплавио у подне, када удари у брегове, на којима су биле распоређени наше трупе. Аустријанци у Душановој улици не показиваху ни знака живота, докле год их није отргло из летаргије једно немачко одељење, које овога јутра бејаше дошло са Топчидерског Брда и прво истакло своју заставу на краљевском дворцу. Тек тада они напустише своје барикаде, одакле се попеше на Теразије у 9 часова пре подне, а потом, крећући се сасвим лагано кроз варош и пушкарајући се са заосталим нашим заштитничким деловима, стигаше на њену јужну ивицу тек у подне.

На Великом Врачару дошло је по подне до јаких пешадијских бораба, али напад пред вече био је одбијен. На Дедињу пак наше трупе, нападнуте надмоћнијом силом Немаца и не могавши издржати ватру непријатељске тешке артиљерије са Бежанијске Косе, повукоше се ка селу Бањици. Али се у брзо повратише назад и контра-нападом преотеше Дедиње, те за тај дан вратише ситуацију у оно стање, у коме је била пре њиховог повлачења са положаја. Преко ноћ једна цела аустријска дивизија отпоче, уз садејство монитора, који су

дотле већ били успели да уклоне нашу минску заграду код Дунавског Кеја и да се примакну ближе, нападати Велики Врачар и Пашину чесму и, ширећи се ка Роспи-Њуприји код ушћа Миријевског Потока у Дунав, обухватати В. Врачар са северне стране. Али до у јутру и тај напад био је заустављен.

Савска обала утврђена од стране X. кадровског пука за време одбране Београда 1915. год. У позадини види се разрушен земунски мост.

27. септембра у јутру Немци опет предузеше напад на Дедиње, али сада са много јачом снагом и на ширем фронту, обухватајући га са две стране: са Топчидерског Брда и из Топчидера. Убрзо отпоче дејствовати противу ових тачака и непријатељска тешка артиљерија, али сада са највећим калибрима, чија је свака експлозија страховито одјекивала по неколико пута на форму лавеза каквог циновског пса и произвођила потрес, од кога се цела околина тресла као да је некаква исполинска снага каквим огромним маљем лупала по темену Дедиња. У 11 часова густ бео дим, измешан са прашином, покри теме Дедиња, и

наши војници, не могући то више издржати, прснуше ка В. Мокром Лугу. Тада полетеше над Дедињем јасно црвене, плаве и зелене кугле, којима је помоћу нарочитих пиштоља немачка пешадија, дотле притајена на блиском одстојању испред наших ровова, дала знак својој артиљерији да прекине ватру.

Наравно, и В. Врачар је тога вечера морао да буде напуштен.

нису вредели. Најпре падеше Петлово Брдо и Стражевица па потом Торлак и Ерино Брдо. По заузећу ова два последња положаја непријатељ је задобио сигуран и јак мостобран и на тај начин довршио започету операцију прелаза преко Саве и Дунава код Београда. А групе Одбране Београда, изгубив сваку тактичку везу са објектом своје одбране, Београдом, који сада дефинитивно утону у ропство,

Предео Дунава код Вишњице где су многи завојевачи извршили прелаз ради освојења Београда. Ту су прелазили Евг. Савојски, Лаудан, Кевеш и фон Макензен 1915.

III.

После су настале борбе на следећим положајима, који су, благодарећи дејству непријатељске тешке артиљерије такође падали један за другим. Наше трупе том ватром формално су биле разношене по бојишту, као да их бејаше захватио какав циновски вихор. Успеси које су контра-нападима постижавале над немачком и аустријском пешадијом, ништа

и лишене свију тактичких користи, које им је дотле давала јака препона Саве и Дунава, отпочеше мучно повлачење са положаја на положај и под борбом преко Младеновца, Крагујевца, Крушевца, Куршумлије, Приштине и Митровице за Пећ, одакле ће се после у друштву са Првом, Другом и Трећом Армијом, стиснути на онај, по својим страхотама, легендаран марш, кроз Црну Гору и Албанију.

Милан Ј. Радојевић, пуковник,
онда командант ада: Циганлије,
Запоге, Мале Аде и Чукарице

Борба на Ади Циганлији октобра 1915.*)

Протекло је пуних 15 година од доба крвавих борби на Ади Циганлији при одбрани Београда октобра 1915. године. Већ и сада учесници морају да напрежу ум да би отргли од заборава оне момен-те који би целом свету служили као при-мер пожртвовања и истрајности у одбра-ни прага своје домовине.

До сада је мало што написано, а учесника све је мање. Не би много про-шло па да све покрије копрена заборава, ако се бар у последњем часу не потсетимо и не отргнемо из заборава бар оно што се може. Зато је за огромну похвалу при-мер уредништва одличнога београдског часописа „Београдских општинских нови-на“, када је својом живом иницијативом припремило ову споменицу тим мучним данима.

Овај чланцић из дневника командан-та Аде, нека буде бледа слика онога што се пре петнаест година одиграло при одбрани измученог Београда; нека буде у место спомен-венца многим незнатим ју-нацима, који мирно почивају на домаку Београда, на Бановом Брду, и подсећа-ју младе генерације како се брани свој род.

Макензену је био потребан Београд по сваку цену да дигне морал тученој аустро-угарској војсци и убрза акцију бугарске вој-ске, која се мобилисала. Зато је привучена маса тешке артиљерије не би ли бар њом по-колебао браниоце. Привучене су немачке нај-боље трупе. Српски се отпор морао сломити.

*) Датуми су по новом календару.

Преко Аде Циганлије иде се Београду иза леђа. Само преко Бановог и Топчидерског Брда, Дедиња и Торлака Београд је освојен.

Пуковник г. Милан Радојевић, онда командант Аде Циганлије и Чукарице.

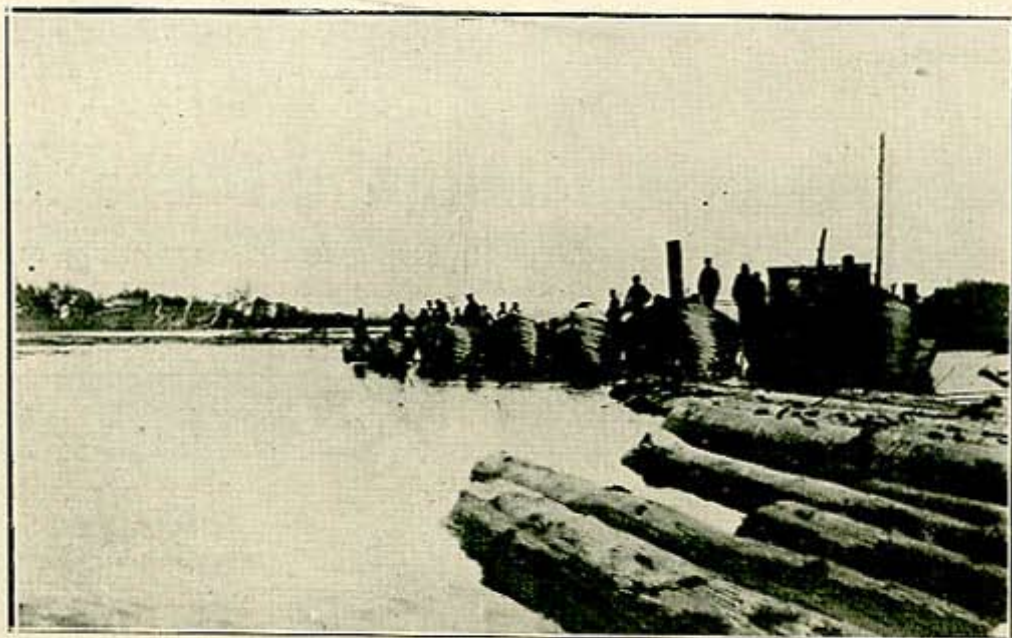
Зато је и овај правац поверен немачким тру-пама и маси артиљерије. Тек кад су немачке трупе истакле своју заставу на краљевском двору, тек тада су аустроугарске трупе смеле продирати кроз напуштене и пусте београд-ске улице.

Положај Аде Циганлије протезао се од порушеног савског железничког моста па до

уздног врха Велике Аде Циганлије, обухватајући Малу Аду или Зимовник и адицу Заногу. Импровизована флотила Команде Аде Циганлије дејствовала је до дана напада и према осталим отсецима одбране Београда.

Велику Аду држао је 1. батаљон VII пука II. позива са два митраљеза на узводном врху Велике Аде. Сем два реда пољских

ше шлепова и сплавова. Довршавана су још два јача блиндирана чамаца, која су имала да приме топове и митраљезе у куполама. Посада на свима овим објектима била је делом од странаца ван војне обавезе а делом од дечака, који су чинили митраљеску и топовску послугу. Напад Немаца извршен је при најинтензивнијој организацији ове импрови-

Наша импровизована „Флота“ у Одбрани Београда 1915. год.

окопа никаквих других фортификациских објеката није било. Адицу Заногу држало је једно одељење од десетину бораца.

Малу Аду, која је у ствари само један насип, спојен на горњем узводном врху са левом обалом Саве, бранили су једна чета и два вода из 3. батаљона истог пука. На узводном делу, према споју са обалом, била су два митраљеза. Насип зимовника употребљен је као грудобран за одбрану.

Импровизовану флотилу чинили су: енглеска шалупа наоружана са две торпеде, једним хочкисовим топом и једним митраљезом, са енглеском посадом и под енглеском командом; брзи моторни чамац „Слобода“ са руском посадом; оклопљени пароброд „Тимок“ на коме се почео монтирати један реверверски топ; оклопљени моторни чамац „Јадран“ са једним митраљезом у куполи, моторни чамац „Победа“, који је имао место за митраљез, моторни чамац „Св. Ђорђе“ и више дереглија, око стотину чамаца рибарских, ви-

зоване флотиле која је често пркосила моћној Дунавској Флотили.

5. октобра, око 2 часа по подне један немачки аероплан издигао се над Београдом и кружио преко Источног Врачара, Бањице, Дедиња, Бановог Брда и Београда. Одмах је отпочела дејство тешка артиљерија на доњи и горњи град. Калемегдан, Карабурму и Истични Врачар. У киши наших противавионских шрапнела аероплан је вршио коректуру метака своје артиљерије. Тежња је непријатељска била, да се открије браниочева артиљерија, да би се сутра дан уништила. Са заласком сунца и артиљерија је престала. На Ади Циганлији спуштен је још један довршени моторни оклопљени чамац и крштен именом „Далмација“. „Босна“ је још била у раду.

6. октобра освануо је мутан и суморан дан, који се у подне разведрио, а увече опет замутио. Око 8 и по часова одједном, као из кабла, сручио се огањ на целом фронту из свих могућих калибра од ровова па све

уназад до Кошутњака и Дедиња. Прва зрна од 305 мм. почеше падати у фабрику шећера, где је била Команда Аде Циганлије, и бродарску радионицу, где су се спремала и оправљала пловна средства. Аду Циганлију обмотао је густ црн и жути дим темпирних зрна, а сваки корак прериван је разорним зрнима. Из фабрике шећера и чукаричких кућа куљала је ватра и летеле су греде, камен и црвена прашина, као да их безбројни вулкани раздиру. И Мала Ада сва је у диму, из кога сваке секунде сине пламен и полете поломљене гране и млазеви воде. Потмули звуци далеких тешких топова, страховита детонација њихових зрна, прасак шрапнела и разорних зрна, писак мониторске и обалске артиљерије, све се то сливало у неку чудну хармонију, која подсећа на посмртна звона, излива моћ технике за уништење човека, али која расвешћује и дражи на крајњи отпор. За трећ ока читаве зграде претварају се у дим и прах, као да нису ни постојале. Из сваког корита сваког часа издижу се гајзери воде, а по површини плови маса убијене рибе.

За све то време пешадија је на својим местима. Техничке јединице играју шаха по усеку Аде Циганлије са рафалима нападачеве артиљерије. На такав се пакао научи, па све прелази на шалу. Док се све руши и прекопава, дотле људских жртава још нема.

Мрак настаје, али нападачева артиљерија дејствује истом силином. Све телефонске везе скидане су. Сви напори, да се успоставе бивају безуспешни. После неколико минута опет настаје прекид. Оклопљени шлеп који је служио за прихват посаде са Мале Аде потопљен је. Моторни чамац „Слобода“ разнет је као да није ни постојао.

У први мрак моторни чамац „Победа“ односи посади на Малој Ади храну. Цела флотила поседа своје објекте, готова да се упусти у борбу. Енглески мајор Кер очекује наређења на својој шалуни која је заједно са осталим објектима под сталном шрапнелском ватром.

Ни у поноћ бесни оркан не престаје.

7. октобра наставља се паклена ватра. Флотила крстари између Мале Аде и Чукарице, пошто је телефонска веза стално у прекиду. Око 2 часа, по поштом, командир мртве страже са Велике Аде према Црпари јавља, да непријатељ подиже мост. Одмах се упућују

енглеска шалуна и оклопљени чамац „Јадар“ у извиђање. Шалуна, са дрвеним коритом, дочекана ватром, враћа се. „Јадар“ продужује пут узводно, али не примећује ништа на води. Топ са Црпаре враћа га.

Г. Милорад Савић, поднаредник, минер на броду „Јадар“

Око 3 часа отварају наше трупе према средини Аде брзу пешачку ватру, а исти командир јавља, да се непријатељ понтонима приближава обали Аде Циганлије. „Јадар“ поново одлази у извиђање и наилази на масу понтона, који су отерали нашу предстражу и врше искрцавање на обалу. На Ади Циганлији настаје борба пешадије. Немци проширују фронт према узводном врху Аде Циганлије.

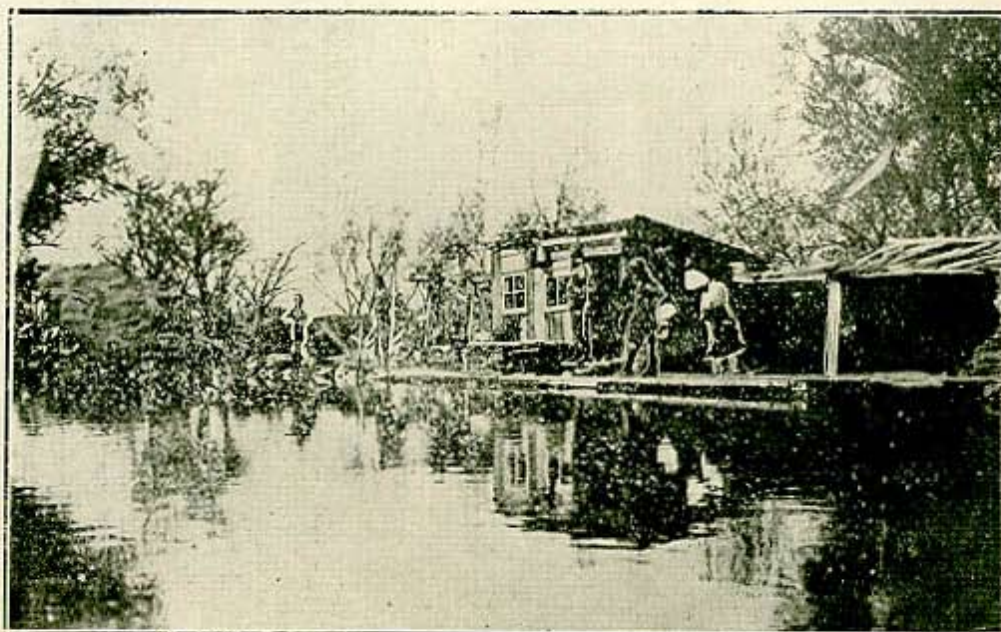
„Победа“ и „Св. Ђорђе“ наизменично одржавају непрекидну везу са Малом Адом, са коју Немци такође нападају. Упућује се једно одељење бродара са обичним чамцима ради сваке евентуалности, пошто су све телефонске везе скидане, а моторни чамац „Св. Ђорђе“ онеспособљен. Друга таква група остаје у рукаву Топчидерске Реке, испод моста на путу за Београд.

У зору „Јадар“ прелази на Малу Аду и преноси прву групу заробљених Немаца из 102., 104. и 108. пешад. пука. Они изјављују, да су дошли са руског фронта до Батајнице,

па трчећим кораком до Аде Циганлије, јер су закаснили са прелазом за два часа. Очитана им је, пре напада заповест: да пред собом немају непријатеље какве су до тада имали, већ Србе, који се херојски боре на своме земљишту.

Освануо је дан мутан, суморан и кишовит, као да и небо само плаче над овом нечу-

кав између десне обале Саве и Аде Циганлије, да би с леђа тукао наше јединице. Али опажен и дочекан ватром са Аде спушта се током воде са онеспособљеним возарима, те га бродари са веслима, без пушака, заробљавају. Одмах се ти заплениени митраљези пласирају на десној обали Саве према доњем, низводном врху Аде, где немачка пешадија упорно

Стан командира посаде Мале Аде Циганлије

венем костурницом, где се животи гасе, кости дробе и ломе, а делови људског мяса разносе по ваздуху да падну на преривена поља Аде Циганлије. Дуж средине Аде, од врха до дна, ври као у котлу пушчана и митраљеска ватра. На Малој Ади слила се пушчана, митраљеска и топовска паљба свих калибара у један оркан. Заједно са кишом сручује се уснјано гвожђе, челик и огањ. Задњу ивицу Аде Циганлије, Чукарицу и Баново Брдо прекопавају бризантна зрна највећих калибара. Немци завршавају моментално пребацивање трупа али снажно притискују. Упућују се на Велику Аду још 2 чете из 4. батаљона истог пука, са два митраљеза. Као резерва долази на Чукарицу један батаљон из X. кадровског пука.

Око 8 сати немачке трупе потискују нашу посаду са узводног врха Аде ка горњем мосту. Одмах пребацују своје нове чете и митраљезе. Један немачки поручник са два митраљеза и послугом заилази у савски ру-

надире. Дечаци, гимназисти београдски, добровољци, постају митраљески послужиноци, и дејствују према средини Аде.

„Победа“ долази и јавља, да командир посаде са Мале Аде тражи митраљеску и пешадијску муницију која му понестaje. Муниција се из бојне коморе доноси на ушће Топчидерске Реке где је „Победа“ прихваћа. Али чим се појављује на води Саве дочекује је један митраљез са савског железничког моста и онеспособљава за покрет.

Нешто по подне на један мах чују се громки узвици на Малој Ади, а по том настаје тамо гробна тишина. „Јадар“ на кога се тог часа претоварила муниција за посаду Мале Аде полази у извиђање. Али чим се он појавио иза низводног врха Велике Аде дочекују га два митраљеза са Мале Аде. То је значило, да се посада Мале Аде часно одужила своме позиву и до последњег метка издржала у борби, да је заврши са ножем у прса. „Јадар“ скреће узводно и отвара ватру с бока и иза

леђа на Немце који се ближе низводном врху Велике Аде. Под унакрсном ватром топова са Црпаре и митраљеза са Мале Аде „Јадар“ се повлачи, пошто је и немачке редове усколебао, те их пешадија потисла на ивицу шуме према средини Велике Аде. Пребацује се и остатак 4. батаљона VII. пука II. позива, пошто је цела посада Аде Циганлије преполовљена и остала скоро без официра.

Добровољци, дечаци са „Победе“ скидају митраљез, па га на рукама носе према средини Аде, где су Немци усколебани те отварају ватру. „Јадар“ још једном залази иза леђа и отвара бочну ватру, али га један немачки митраљез са дрвета на Ади дочекује блиском ватром и враћа. Други митраљез туче овај наш пренети митраљез, кога херојски дечаци послужници остављају на јуришају на усколебане Немце заједно са четама VII. пука II. позива. Но и ови буду избачени из борбе као рањени теже и лакше.

Пред вече су Немци продрли до испред ужег мостобрана, а горњи пешачки мост су бродари пре повлачења раскинули. Мрак је задржао даље продирање ка мосту, али ватра није престајала ни пешадиска на Аду, ни артиљериска на позадину. Два батаљона VII. пука II. позива издржала су надчовечанске напоре да задрже навалу Немаца, где су се борили један противу четворице. Ти су батаљони преполовљени, али и немачка дивизија и поред огромне артиљериске помоћи скупо је платила освајање првих стопа српског земљишта. Рањеника је толико било, да се није могла чекати ноћ за евакуисање у позадину, већ се и по дану и под ватром српске пољске артиљерије са Бановог Брда морали пребављати.

Чим је настала већа помрчина батаљон X. кадровског пука посео је мостобран, а остаци батаљона VII. пука II. позива повучени су у позадину код марвене болнице на Миханловцу.

Наређена је припрема за евакуисање Аде у случају јачег надирања. Мост на балванима миниран је на свима везама и ленгерима. Пионири који су га минирали чекали су даља наређења у заклону на мосту. Учињен је распоред бродара за топљење свих пловних објеката. Око 9 часова у вече енглески мајор Кер захтева да са својом шалупом напада Немце на Ади Циганлији. Али му се не

допушта, да не би тукао и наше трупе које су у непосредној близини Немаца. Онда се решава да је потопи. Али од силне пешадиске и артиљериске ватре не може ни да приђе обали. Оставља да је ми потопимо, а он напушта бојиште под најжешћом ватром.

Осматрачница VII. пеш. пука на Ади Циганлији 1915. год.

Целе ноћи ватра не попушта. Под таквом ватром настало је извлачење муниције, каблова и другог нужног материјала, па и реверверског топа са „Тимока“ и непотребних митраљеза, чија је послуга онеспособљена за даљу борбу. Са највећом опасношћу и са неколико рањених бродара скинут је митраљез са енглеске шалупе.

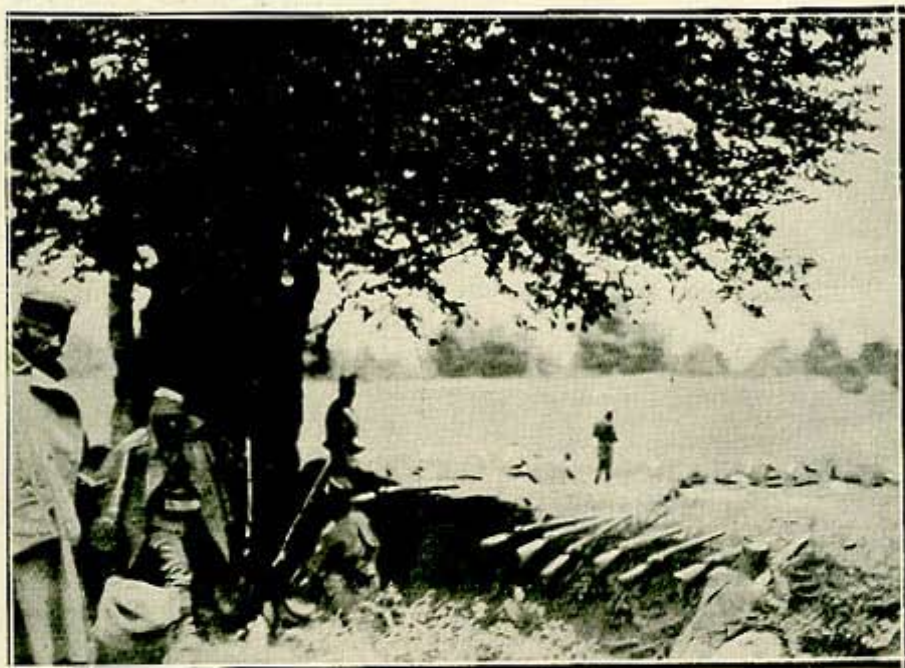
8, октобра око 4 часа у јутро, према ситуацији на целом фронту, наређује се топљење објеката, евакуисање Аде Циганлије и уништавање моста између Аде и Чукарице. Одмах се приступа послу. Сви објекти топе се. Енглеској шалупи не може да се приђе. Баца се бомба у задњи део и она брзо тоне.

Већ је почело да свиће, кад се и последња чета X. кадровског пука повлачила из

мостобрана. Настаје рад пионира на раскидању моста. Свануо је мутан и сумаран дан кад су паљена прва минска пуњења. Немачка артиљерија рафалима најпрецизнијом ватром туче мост уздужно а излаз уздужно и попречно. Сваке секунде зарију се по четири гранате у балване моста а вода на тим местима покуља у вис и кваси мост. Сви су шта-

дирала су само неколико и само један део моста раскинут је.

На Ади Циганлији завладала је гробна тишина. Непријатељска артиљерија непрекидно пали и руши од десне обале Саве па све уназад. Нарочито се окомила на фабрику шећера и бродарску радионицу. Батаљон X. кадровског пука посео је десну обалу Саве

Војници VII. пеш. пука у рову на Ади Циганлији 1915. год.

пини исквашени. Пионири неком неприродном хладнокрвношћу у овој киши разорних зрна и шрапнела припаљују цигаретама уквашене штапине. Полукруг немачке пешадије густом врстом у стојећем ставу са пушкама к нози пред самим мостом посматра рад ова два надприродна бића. Нико и не мисли да пуца на њих. Тај читави час паљења мина посматрачима на обали учинила се вечност. Ти се часови не дају описати. У киши граната и шрапнела, на домаку небројених пушчаних цеви, над самим минама, које експлозије са воденим млазевима непрестано гасе, хладнокрвно вршити своју дужност, то се тешко и даје замислити. Ваљда је и сама немачка пешадија зато и стајала и посматрала јединствени пример храбрости и савесности, јединствени пример како један народ брани праг своје Домовине!

Од небројених минских пуњења експло-

дуж друма за Београд. Али немачка пешадија са Аде Циганлије сем повременог отварања пушчане ватре није показивала никакву активност. Становништво Чукарице, поглавито жене и деца, напуштали су своје порушене домове, па се опет кроз огањ и усијано гвожђе враћали да још једном погледају свој дом. Дводневна канонада истерала је из њих сваки страх за животом. Ишло се као што се иде из какву свечаност. Једина их је туга обузимала за напуштеним прагом и порушеним домом!

Докле је немачка пешадија овога дана на Ади Циганлији била тако пасивна, дотле су се свежје трупе концентрисале према узводном врху Аде и од подне настало је нагло пребацивање на друм према Макишу, где су потиснути батаљони из XI. пука III. позива тежећи преко макишких ритова ка Жаркову. Још сунце није било на заласку, кад је немачка пешадија већ избијала на косу Кошутњака.

Све трупе из Топчидера, које је до мрака тукла немачка нартежа артилерија од 42 см., повукле су се ка Топчидерском Брду и Де-дињу.

Тиме је завршена борба на Ади Циган-лији. Ни надчовечански напори батаљона VII. пука II. позива и свих осталих знаних и незна-них браниоца, гимназиста, добровољаца, нису могли да задрже навалу целе једне немачке дивизије прекаљене борбама на другим фрон-товима, те су тиме отворена врата за заузеће Београда.

Да завршимо о борбама на Ади Циган-лији једним делом описа једног страног но-винара, који је с пролећа 1916. године прошао поред Аде Циганлије и публиковао приближ-но ово:

„Пролазећи поред овог ниског, дугачког и жбуновитог острва, на коме су и данас рет-ка висока дрвета изрешетана пушчаним зрни-ма, а поломљене гране још и данас леже, живо ме подсећа, да је сваки жбуи и свака стопа ове влажне земље натопљена топлом крвљу храбрих браниоца и многобројног исто тако храброг нападача. Путниче, отидни мало више,

на Баново Брдо, па погледај многобројне хумке оних, који дадоше своје животе на овом острву. Тамо почивају раме уз раме и храбри

Трећепозивац из XI. пеш. пука чува обреновачки друм код Чукарице.

браниоци и њихови противници из далеке Немачке, на домаку Београда, за кога су пали!"

Љубомир А. Недељковић,
пешадијски пуковник у пенз. и рез.

Последњи тренутци Београда

После великих борби настало је затишје; инстинктивно се осећало да је ово ратна тишина пред велику буру. Непријатељ се спремао, концентрисао трупе и материјал, да би по могућству, у једном потезу прегазно малу Србију, која му је пуно срамоте у овоме наметнутом јој рату нанела, и била једна од јаких фигура на ратној шаховској табли, те стално сметала разним потезима централних европских сила. Предосећај да нам се нешто спрема потенциран је био сазнањем: да Врховна Команда рокира трупе из околине Београда ка границама вероломне Бугарске, којој, као добри познаници, с' правом, апсолутно нисмо веровали. Поред свега ипак смо се прибојавали и од огољавања фронта према Аустро-Мађарској и били кивни на ову нашу назови браћу Бугаре, коју је „Ферча“ водио у логоре Вилима и Ференц Јошке, одвајајући их од осталих Словена. Армија генерала Јуришића кантоновала је близу Београда, а наша Тимочка дивизија II. позива налазила се у близини Раље. Једног септембарског дана дође наређење: да официрске фамилије одмах напусте контомане. Сада нам је било јасно, да су операције на прагу. Где баш и на којој страни, није се знало и наше забринуте жене расправљаху о томе на Раљској станици приликом испраћаја, питајући своје мужеве, који су и сами о томе шта слабо знали, већ нагађали а један Француз авијатичар у поверењу рече: да се операције очекују са севера и да су авијатичари извиђањем константовали: да је непријатељ концентрисао преко Саве и Дунава велике контингенте трупа и пуно материјала.

У брзо добисмо нов размештај на кантоманској просторији, а једног дана кад се

Пуковник г. Љубомир А. Недељковић, онда командант батаљона XIV. пеш. пука (Одбране Београда)

од Београда чула јака канонада, која је прелазила у даљну грмљавину, добивена је заповест: да XIV. пук II. позива напушта село Влашку и товари се у возове за Рипањ.

У Рипњу маса избеглица, и то оних који су и поред бомбардовања чували свој драги Београд; али кад је непријатељ прешао Дунав, дошав на ивицу вароши, остали су у Београду само они који су апсолутно морали остати чак и под предпоставком да ће непријатељ према становништву бити груб и осирјон, као што је био у Подрињу и Мачви. Избеглице су долазиле караванима пешке, претоварени бошчама, које су обично садржавале храну и

рубље на брзу руку убачено у креветске и столне чаршаве. Забринутих лица немо су посматрали искрцавање мог батаљона и на поклике мојих војника: да ћемо се ускоро огледати са Швабама, оцртавао им се на лицу натегнут осмејак, који показиваше полунаду на успех. Бојна паклена хука која их је пратила, умањиваше јако њихове наде. Сви су журили да буду што пре и даље од непријатеља и домаћаја његовог оружја. Мој 2. батаљон добио је наређење: да са још једним батаљоном преко села Кнежевца приђе Бановом брду и тамо се стави на расположење.

На Бановом брду својски се тукло и осећало се, да непријатељ жури да борбу што пре реши у своју корист. Кроз сутон који је почео падати видела се дивна и страшна слика. Уруганском топовском ватром китио је непријатељ шрапнелима брдо, чија се контура према небу јасно, црно оцртавала а пламени шрапнелски чинили су диван ватрометски спектакл — експлозије и грмљавина топовска показиваху: да се тамо нешто страшно збива.

Инстинктивно журисмо тамо где топови пуцају. Изјавио сам испред батаљона желећи да га повучем за собом, све ми се чинило да батаљон иде споро — да чисто мили — и да нећемо стићи да у решавајућем моменту будемо на брду. На експлозије шрапнела, које непријатељ у ужурбаној паљби рђаво темпираше и који око нас дејствоваху „на перкусију“ заривајући се у земљу, нико није ни обраћао пажњу. Убрзо стиже ордонанс из пука са заповешћу: *„Да идемо на Бањицу и ставимо се под команду команданта Комбинованог одреда пуковника Туфегџића“*. Терет са наших душа свалио се. Ово наређење схватисмо, као да је наша бојазан за Баново брдо била преурањена.

Преко Татићева имања па падином југо-источно од данашњег Краљевог дворца на Дедињу, скренусмо за Бањички логор. Нигде светлости. Мрак црне ноћи недаваше да се ништа назре, те да се оријентишемо. Ћутке се ишло и само се чуо ујединачен шушањ опанак преко суве стрњике а по кад-кад тандркне ашовчић или чутурица, кад затетуран војник обузет ројем мисли изгуби равнотежу у мраку и кундаком или лактом одбије се од суседна друга, што му да на знање: да мање

мисли и обрати пажњу да не иде само инстинктивно куда и остала маса креће.

Изгледало ми је у једном тренутку као да смо залутали. Нема логора. Је ли то могуће? Ја, који сам био неколико година у XVIII. пуку ађутант и командир, кладно бих

Генерал г. Миливоје Момчиловић, онда Командант Градског Отсека Одбране Београда

се у незнам какве новце, да бих жмурећи и пинајући могао наћи логор XVIII. пука. Сада? Сада, кад сам на челу батаљона и истрчавам на коњу да нађем пута, густа помрчина не да ми да видим предмете и регулишем однос мој према њима, како то обично на дану чиним без „великог филозофирања“. О, како се дању и не мисли на ове ствари, које по инстинкту чинимо. Земља и предмети слили су се у једну црнину са једва приметном ивицом која граничи црно небо од још црње земље. Београд и Земун, које смо навикли да гледамо у мору светлости били су у мраку; назирало се само најближе тло. Успех, једва, да набасам на пут и кренух десно; ађутант гурну замном. Осетих да мој „Цветко“ у касу бије копитом тврдо тле и да осећа место своје старе штале. Пустих му дизгине и он улете у круг и без икаквог управљања стаде сам пред некадашњом четном канцеларијом. Хтедох да размишљам о коњској памети на коју човек мо-

ра кад-кад да се ослони; али ми журба не даде, тим пре, што се никаква светлост не виђаше нити осећаше жива душа. Продужих ка трибинама и ту на крају логора у собичку једна чађава лампа. Дечко у војничком оделу објасни: да командант са штабом није у Бањичком логору, већ у вили трговца Булија. Опет натраг путем у помрчину до батаљона, кога сам оставио на путу. Кретосмо, али ми никако не излази жандармеријска стражара на раскрсници Топчидер — Дедиње — Румунска улица. Опет ми се одужи пут а људске прилике нигде, те ми изгледаше као да смо погрешили правац. У том моменту створи се вила пред нама. Баџих се ногом преко седла и склизнух трупачке обема ногама на тле; улетох у двориште, грунувши на неке заробљене Немце. Пошто измењаш са њима неколико немачких речи, назрех кроз стаклена врата начелника штаба Комбинованог одреда, мајора Мићу Недића и мајора Ђоку Аранђеловића. Јавих да сам довео на расположење два батаљона XIV. пешадиског пука. На крају почеше ми описивати ситуацију, но као стари познаваоци Београда остависмо карте и наш даљи разговор свео се у главном на: „Ставите се под команду команданта „Градског одсека“, г. пуковника Момчиловића... Гледајте да напад почне у 1 час по поноћи... Даља наређења добићете од г. пуковника Момчиловића, он је ту негде око „Сата“...“

Палба на Бановом брду изгледаше да је ослабила, кад стигосмо до Крагујевачког друма. На узбрдици код Карађорђевог споменика огромна кола што вуку шодер претурена и разлупана, мртви коњи и нека несретна многобројна породица лежи на сред друма. Експлозија разорног топовског зрна показала је своје страшно дејство и на овима несретницима који потрпани у ова кола хтедоше да избегну непријатељу. Схватисмо да непријатељ кроз подеротину, коју прави Мокролушки поток, осветљава рефлектором пут и туче га. Због овог, наредих да батаљон убрза кретање и пређе брзо ово тучено место. Бејах спреман да командујем „Лези“, ако би се којим случајем непријатељски рефлектор „исплазио“ на ову страну.

Од Бањице на поред Славије и Краљевог дворца до Прашке банке нигде живе душе, ни људи, ни паса, па ни уобичајене шетње мацака. Изгледаше као да је све изумрло. Сатови

нам показиваху скору поноћ. Отвори се пушчана палба а за њоме учеста артиљерија. Прибивени уз зидове Прашке банке, па даље ка „Балкану“, слушасмо овај ратни концерат који извођаху сви инструменти ратне технике а ракетле за осветљавање са рефлекторима осветлише небо са Саве и Дунава. Преко наших глава и кровова укрштале су се путање зрна разних топовских калибра и својом циком и фијуком даваху разне тонове. Поред зрна тешких калибра, који су зујали и стварали оштар ветар, разликовали су се гласови мониторинских „крставаца“ који долажаху преко куће „газда Живка Кузмановића“. Један поднаредник паде рањен од залуталог пушчаног метка.

Момчиловића нађосмо код „Малог војника“. На прозору пољски телефон. Уз Момчиловића један полицијски писар, а газда и газдарица зуре из позадњих просторија осветљених петролејском лампом, чудећи се: „Ко то тако у по бурне црне ноћи!“ Изгледало ми је: да је Београд изумро, или бар изумире, и да му последњи дамар још овде бије поред ове пертолејске лампице у лицу поуковника Момчиловића и овог јединог полицијског писара који је овде био као нека залога бившег великог полицијског апарата у Београду. Сем танане линије војске на Сави и Дунаву, Београд се у његовој унутрашњости сам чувао. Сви су били заузети само бригом да главе сачувају те је помисао на што друго била, да се тако изразим, „лукусуз“ за овакове прилике.

Ту добих заповест, сличну оној у вили Булија, са додатком: „Да, по могућству, све делове наших група на Дорћолу и у Доњем граду прикупим и узмем под моју команду; јер су услед јаке борбе сведене на мали број људства и вероватно и измешане“.

Кроз Васину улицу на поред Класне Лутрије батаљон је журио у Душанову и код основне школе се зауставио, прибијајући се уз зграде. По пустим улицама тражили смо ма кога. Код старе Јеврејске синагоге, у први мах, нађосмо у Банатској улици, иза једног полупорушеног каменог зида, једног инжењерског поручника са 60 инжењераца наоружаних „Кокињачама“; неколико жандарма упорно са Ђошкова фланкирају једну тесну улицу, која изводи на Дунав. Лево, где су биле Јавне радње, нађосмо на командира једне чете из VII. пука II. позива, који рече: да је данас

(сад већ прошлог дана) јуришао неколико пута преко Робијашке баште, ради преотимања пруге и да је Аустро-Немце одбацио; да је пруга вечерас остала у нашим рукама и да је при том изгубио много људи, а ово што је остало јако је преморено. Нарочито је страдао од монитора, који су привлачени на неколико стотина метара и, тако рећи, револверском топовском паљбом ситних калибара, тукли малим зрнима, названим од војника „краставцима“. Молио је, да се чета смени.

Пошли смо да нам покаже његов „положај“, који се простирао до Доњег града. Ступишмо у мраку на некакав нераван банкет; у густој помрчини као тесто, назирала се ватрена линија грудобрана а преко ње се ништа није видало — зјапила је само адска помрчина, која је претила да прогута сваког који у њу уђе. Бојна врева беше умукла, борбена жестина се притајила да доцније букне као бачен бензин на ватру. Имао сам осећај као да смо у гробу. Газили смо насумице корак по корак, под ногама се осећала мекота као да газимо по мадрацу или дивану — осетили смо нешто, али само за тренутак, да је страшно; газили смо преко стомака и груди мртвих бораца палих у борби једних: да бране своја права, а других да их насилно одузимају. Вероватно да је на банкету било више наше браће. Сентиментални осећај изчезао је пред садашњицом, управо пред тренутком, кад се имао да учини нов напор — нов подвиг и продужи гинење сваког тренутка који следи и када ћемо и ми за оне, који остану живи, бити хероји и наша телеса сметати у црној ноћи да брже иду и спремају се за очување земље Србије за даљна њена поколења.

— Молим Вас, само тихо... Швабе су само десет корака од нас... Ловимо се као зечеви... и даavimo се! шапатам испрекидано упозорио нас је командир. Поред све пажње Швабе нас осетише те суну у небо велики број њихових ракетли за осветљење. Инстинктивно погну смо се и приљубисмо уз грудобран да притајени сачекамо њихово гашење и преваримо Швабе, да су бесциљно бацили ракетле, и да се на овој страни, баш ништа не ради, како они мисле. Ово осветљење дође нам као поручено. Светлост која релативно дуго трајаше, даде нам могућност да сагледамо и разгледамо разбојиште. Јасно се оцртавала издигнута жељезничка пруга све до близу Не-

бојше, са местимичним удубљењима за заклон групе војника а целом дужином служила је као грудобран, да се код рампе (мислим да и сад постоји) под правим углом преломи фланкирајући је даље ка кеју. Назиру се Немци укупани на самој обали код Небојше. Гомиле угља искитили митраљезима и под заштитом ових искрцавају се и пуне врбаке.

Најхрабрији војник из XIV. пеш. пука у одбрани Београда, касније одликован руским орденом Светог Ђорђа за легендарну храброст.

Разбојиште, прекривено лешевима у разним положајима, било је страшно и достојно кичице каквог Верешчагина или каквог нашег уметника, који би са фантазијом, која базира на нечем што је видео и осетио, дао за историју Београда, или рата, уметничко, па макар грозно и потресно за живце дело. Наши митраљежи сакривени на крововима кућа уочавају на светлости циљеве и дискретно тучу, а да не одаду своје место; јер тешко њима, ако их артиљерија са монитора узме на око и зуб.

Угасише се ракетле, наста опет гробна помрчина и тишина, нас неколико блудимо као гробне авети и тешко се сналазимо у пустој помрчини и у лавиринту од авлија, ули-

чица и тешићара „Зерека“ и „Јеврејске мале“. Као београђанину, који је прошао скоро све кутеве и буџаке по њему, пало ми је у део да сад радим код Старе синагоге и ако никад нисам био код ње. Још као некадањи реалац стотину пута пролазио сам са ђацима близу ње, да „кечимо“ лопте, играјући мете, на Јелији и Дунаву, али никад нисам ни њу ни њену најближу околину видео. Наше прво упознавање било је у оваквој прилици, која ме је довела да благо прекоравам и себе и мајку што ме је тако стезала при мојим дечачким жељама за шврљањем и ширином.

Уверен у губитке чете VII. пука и умор, смених је и упутих у моју резерву, а моја I. и 2. чета заузеле пругу, па од ње поред рампе до првих кућа; 4. чета одређена десно од улице Краља Петра, која изводи на Кеј, да држи пругу и прошири се у лево; 3. чета у резерви код основне школе; инжењерци на свом старом месту иза зида; жандарми груписани у граду а на градском бедему митраљежи. Прва и друга кућа до града су наше, трећа неутрална. Жандарми појединачно са углова флакирају неутврђене улице, њихове силуете на белим зидовима оцртавају се нејасно у мркој ноћи. Упорно бране Београд као њихови предшасници о Св. Андреји на барикадама приликом бомбардовања Београда од Турака.

У овој ноћној шетњи заплете ми се међу ноге неко гараво маче из „радњи“, које је „роба“ са газдама напустила, већ одавно остављајући, ван обичаја, отворена врата гостима и муштеријама. Изгладнело маче маукањем умиљаваше се издижући мршави репић. Насмејох се, поред све озбиљности, додавши као за себе: „Мани ме се, маче, сада!“ и оставих га да „преде“ и чека бољу прилику. Од једном створи се предамном гомила старомодних дебелих Јеврејки, са марамама око главе и са много дечице. Изненађен, тако рећи, њиховим изницањем из земље на 30—40 корака од непријатеља, упитах их осорно: „Шта ћете ви овде усред бојнице?“

— Па ми смо биле у подруму, одговориле у глас.

— Лакше... не вичите, нисмо на Великој пијаци. Одмах одавде у позадину или опет у подрум, па шта вам Бог да! одсекох војнички, а њих брзо нестане у помрчини.

— Господине мајоре, молим да се и моје

људство смени, јер код војника имам мало муниције“, убрзава молбу командир пионира, видећи, да сам сменио чету VII. пука.

— Знам, знам, али чувајте и то мало. Ускоро ћемо на нож, одговорих му, па Вам муниција неће баш толико ни требати. Ми смо овде нови, а Ви сте већ водили борбу и познајете и место и прилике. Разумем, да је Вама и вашим људима тешко, али су ово тренутци, кад се рачуна са милиграмима снаге и морала и они се у овако критичним тренутцима меће на ратне терације; па кога Бог хоће.

Разговор нам прекиде приласком омален, блед човек у сукненом оделу, јако црне и пуне браде, због чега му и лице добиваше већу белину. Све одаваше четника.

— Јесте ли Ви командир Сремског одреда? упитах га брзо.

— Да, јесам, овог остатка четника, одговори овај још брже.

— Колико имате четника; шта држите и шта се зна о непријатељу?

— Има нас око дванаест, и наша застава је у оближњој кафани, ту на углу. Држимо ћошковице, а и неке зграде смо посели, те не дамо Швабама да мрдну. Они иза гомиле угља, дерегијама привезаним уз мониторе, превлаче трупе. Ми који смо ближе Кеју осећамо то. Мислим, ако што више добију у времену, да ће их бити све више и више.

— Однесите мој поздрав четницима и реците им да је појачање дошло и да сте под мојом командом. У 3 часа извршиће се напад с' левог крила. Гледајте да одржите своја места. Ако приметите да ми овамо успевамо, крећите напред и унесите у непријатељске редове што више забуне. Мрак је, и Бог ће нама и вама вероватно помоћи да успемо. Извештавајте ме хитно о свему. Ја ћу бити овде код Синагоге.

Продужих кроз ноћ са ордонансима лутање и тетурање по двориштима и буџама небити ли боље упознали терен, управо однос кућа, дворишта и улицица, трудећи се да доспемо до најистакнутијих бораца, како бисмо „из прве руке“ добили обавештења о распореду и снази непријатељској. Ово прилажење било је скопчано са великим опасностима. Констатовало се: да смо од непријатеља били често само по 10—20 корака далеко — плот, зид или какав „неутралан“ ров раздвајао нас

је само. На обема се странама притајено ћутало и најмањи шушањ био је довољан разлог да се баци бомба у мрак или одјекне пуцањ пушке у опасном правцу. Са обе стране уносила се пажња и опрезност свим својим бићем; нерви и сувише напрегнути страдавали су и производили ужасан замор. У таквим приликама пожељно се очекивало пра-

више не види. У њему су као снопови лежали Србни, па Шваба, опет Србни и тако даље, наизменично расла је гомила. Изгледа да су наши преузимали од Шваба иницијативу за улазак нарочито, кад је гомила лешева порасла већа. Улазило се побављке и у мраку претресали мртви, а кад се Швабе узбуне и учестају да туку у „коридор“ онда се привлачило го-

Рањени, српски и аустријски војници, очекују санитарски воз на железничкој станици у Тончидеру 1915. год.

скозорје, кад обично мине највећа опасност. Тада стражари добивају свој пуно заслужени одмор, сваки је готов да пожури на смену и призна другу велико пожртвовање за другове позади. У оваквим приликама блиског контакта догађају се поред изненађења, која могу довести до брзог губитка положаја, разне интересантне ствари. Тако, ове ноћи на горе поменутој рампи, код железничке пруге, где се ломи наша линија, била је једна „неутрална“ — ни наша, ни Швапска — саобраћајница, која би могла да буде као неки „коридор за комуникацију“ са обе стране, и само на десетак корака одстојања налазили смо се ми и Швабе и пазили на улаз у њега; ако уђе, тешко њему; могао је у напред знати, да га, можда, неће земља ни жива дочекати да падне. Па ипак, на обема странама било је таквих, који су се дрзнули да уђу у „коридор“, као у какву мишоловку. Обично је тај остајао да га мајка

мили и према томе како је Шваба пао, да ли нижице или наузак, хватали су их за ремена од торнистера или за ноге и тренутно извлачили на нашу страну. Наравно, да је настала пуцњава. Швабе бију у мрак, а наши „бране плен“. Овим путем добивене су карте и забелешке интересантног садржаја. Том приликом констатовало се, да су на овом месту »Deutschbömen«. У једној карти брижна »Weiberle«, поред осталог, обраћа пажњу своме мужу да се чува и да јој се врати. Да, вратиће се, као и наредник Кијаметовић, који је, чини ми се, у праскозорје завршио гомилу лешева и „запушио коридор“.

* * *

Непријатељ се трудио да до зоре привуче што већи број трупа на нашу обалу и појача број прешлих на нашу страну. Ми смо се такође прибирали старајући се да држимо везе

и осигурамо узајамно помагање и кооперирање. Журили смо да извршимо испад из нашег положаја и бацимо Швабе у Дунав, или их заробимо; али са друге стране није се смело сасвим жмурећи улетати у помрчину, јер се рачунало на велика техничка средства, којим непријатељ располаже, као и са бројем трупа који је привукао угурујући међу њих што више митраљеза; као и јака потпора, коју су чинили монитори привучени уз саму обалу, правећи гвоздену тврђаву начичкану топовима и митраљезима. У колико се ближила зора, журба је из појмљивих разлога била већа, јер је била тежња да се под заклоном мрака изврши одбацивање непријатеља, како бисмо са светлошћу дана имали чисту ситуацију и Дунавску обалу у нашим рукама. Још једном је поновљена и фиксирана заповест за напад, са додатком: да се у одређени час пође у напад без трубног знака — изненада на нож; да се рањеници шаљу код основне школе у Душановој улици; и да ћу се налазити у Банатској улици према синагози. Том приликом сравнисмо сатове у минут. Остало је још неколико минута до 3 сата, али нам се то чинише вечност. Влажна септембарска ноћ и хладноћа појачаваху лаку хладноћу, која обузимаше тело у оваквим моментима. Изгледаше да је непријатељ осетио неки покрет и ако се радило тихо и опрезно, јер учеста са бацањем ракетли. Његов страх био је оправдан, нарочито због наше близине и опасности да једним снажним налетом буду натерани да скачу у Дунав. Примирисмо се. Важност момента и акције изазвали су ројење мисли и оне су метеорском брзином замењивале једна другу; или још боље, толико навирале да су се гушиле у глави. Осећала се потреба да се за тренутак прекине са мислима, али се није могло. Настало је такво психичко стање, које борце, а нарочито одговорне старешине обузима. Шта ту све није помешано. Осећај дужности са родољубљем доминирали су... да ли ће се успети... да ли су људи за све ово способни... да ли подчињени раде пажљиво и предано... неће ли направити нешто што ће да омете успех? Од једном навиру мисли и ређају вам се слике као у кину: како се успева и Швабе дижу руке на предају, а преплашени и обезглављени скачу у Дунав и даве се; гледате како Дунав носи Црном мору њихова телеса, а наши

сељаци из села поред Дунава задовољни ово гледају и узвикују: „Српски народе, победили смо!“ После опет како се гине, и како вас митраљез пресекао на пола; или разорна граната разнела тако брзо, да је од вас остало... неко „ништа“ — управо ситна парчад као по пољу разлетело перје кад на суво очупате петла. Дође вам да овакву смрт пожелите ако ће већ доћи. Почиње човек инстинктивно да бира начин смрти. Све се то сурвава, у мислима јавља се породица — наши мили и драги; али помисао на дужност према драгој Отаџбини, Краљу и Народу — помисао да непријатељ може успети да нас прегази — даје нам циновску снагу и чини поменуте дужности горостасима; оне надвлађују све — осећа се потреба да их једнако држимо у мозгу. Успех и слава морају се постићи, а још само неколико тренутака има до јуриша — до смрти и славе. Груды се надимљу да пукну, срце убрзано бије, спремају се да се ударе прса у прса и да ухватите за го нож или за пушчани грлић. Очекујете оно снажно и истрајно: „Јуриш! Ура! и „Напред! Напред!“... Већ вам криво и нестрпљиви сте, зашто време иде тако споро.

— Јуриш! Ура! чу се глас командира 2. чете, младог капетана Милутина Павловића, дечка пуног идеала и свесног у пуној мери своје дужности, који полете на грудобран да да примера и да се као орао из небеса устреми и суне у непријатељске редове.

— Урааа! Одјекну продужено, као рефрен узвику командировом, глас из стотине грла његових војника, да се пренесе дуж целе линије и док се овамо чуо бахат ногу и тупи ударци кундака пропраћени очајним крицима, још је прихваћено „Ура!“ одлегало и одјек се губио далеко иза Кланице.

Посукташе непријатељске ракетле и осветлише ватром разбојиште на коме се помешасмо са непријатељем, где нож и бомба добише првенство. Са монитора, који искрцаваше појачања, бљуну млаз светлости и поче да воза правилно од места напада па дуж пруге до града, а после га пребаци на куће и дуж њих направи пут. На камари угља оцртаваху се „ојаци“ са немачких шлемова и митраљези који у серијама сипаху ватру шногуцајући. Монитор отвори ватру шаљући или из брзометних топова „краставце“; поче дохватати у коштац ухваћене, али се брзо ману

тог посла да неби и своје тукао; пређе на ограде и куће из којих је сипала наша смртносна ватра. С' ону страну Дунава бљунуше нови млазеви светлости из више рефлектора, а за њима отвори ватру непријатељска артиљерија. Одјек бојног крклања као у котлу јасно је допирао на Топчидерско брдо и на Бањицу.

— Шта је с' Београдом? — питало се тихо и шапатом.

— Држе се наши још на Дунаву — држе. Ето, чујеш ли наше „Ура!“

— *Ох помози Боже, нама Србима!*

*
* *
*

Утиша се бојна хука. По где-где још прасне која пушка или бомба; Аустро-Немци учестано бацају ракетле, а њихови рефлектори с' ону страну Дунава „плазе се“ овамо преко глава њихових, као да нешто траже, па се опет моментано гасе и уступају место упаљеној „Калупциници“, која осветљаваше место борбе прса у прса и место погибије младог капетана Милутина Павловића. При првом узвику „Јуриш, Ура!“ непријатељско га је зрно заклало на самом грудобрану на који је у налету искочио. Умро је са младићским осмехом на уснама и поздравом Краљу, Отаџбини, родитељима и вереници.

Силан отпор појачан техничким средствима, којим непријатељ у пуној мери располагао, успеше, да се, ухваћени у коштац Давид и Голијат раздвоје и да се понова вратимо у своје положаје водећи собом у налету заробљене Аустријанце. Наша пешадија била је остављена сама себи, да ради само сопственом снагом и да прими сву тежину борбе. Још другог дана бомбардовања, све је било уништено. Стотине топовских чељусти разних калибра бљувале су ватру и бацале челик, а сва наша артиљерија, која није ишла на фронт према Бугарима, била је уништена или ућуткана, а рефлектори поразбивани. Опет се прибирасмо да тврдоглаво понова нападамо. Дође из једног другог батаљона XIV. пука чета, под командом резервног официра, као појачање. Овом приликом командант 3. батаљона X. кадровског пука, мајор Милићевић, јављаше: да ће и он предузети напад на свом делу ближе Кланици. Опет закркла као у котлу „Ура!“ и одјекнуше експло-

зије бомби и граната; отвори се неравна борба; али, авај, опет не успесмо, да непријатеља одбацимо, али успевамо да га на месту пробоја задржимо и прикуцамо.

Нова заповест команданта градског пододсека гласила је:

„Задржите се, до даљег наређења, на месту пробоја, и не дајте непријатељу да се даље шири“.

Изглед једне срушене куће на Топчидерском Брду приликом бомбардовања Београда 1915. год.

Свитало је. Дан — 25. септембар — тешко се делио од облачне ноћи; влага и јесења магла осећали су се тако, да је тело обузимала језа, појачана тешким осећајем неприспавање ноћи. Војници прозебли продремаше наслоњени један на другог — тек да их пребаци сан испуњен привиђењима услед издржане борбе. Са ађутантом и ордонансима, запослени око припремања за даљи рад, примањем и давањем новештаја, преузимањем бољих места за осматрање и дејство, не имадосмо времена за отпочинак, јер нам брига за одржањем престонице не даваше ни мало мирна тренутка.

У праскозорје доведоше нам заробљене Аустријанце. Из података видело се да су „Дајчбеме“.

— Откуда сад ови? упиташ спроводника.

— Ето, кад се разданило, видимо да ово двоје седе ћутке уз нас као мишеви у брашну, објашњава спроводник. Кад ми погледамо а оно — Швабе. Откуда ви ту, питамо ми, а

они ништа, обесили носеве и само трепћу. Ето, ноћас кад се помешасмо и они се изгубили од њихових, и наш талас их повукао, — објашњава он стручно; али би их ми опет осетили и познали, правда себе и другове спроводник, само да нису скинули капе и го-логлави одседели у мраку.

Погледах их, били су у пуној ратној спреми, без пушака, јадни, блатњави и скроз мокри.

— А што сте тако мокри — почех да нем-чурим.

— Хе, хер — мајор, ваши солдати добро гађају, па сам морао лежати у бари цео дан и целу ноћ; хвала Богу да сам остао жив! А за доказ свог тврђења искриви леђа и покажи ранац који је био сав избраздан, а порција, која је највише вирила, сва је била избушена и искокана тако, да је личила на ђевђир, којим наше мајке цеде славско жито.

Посматрах их са задовољством, са уверењем да су се наши војници предано старали да униште мрског непријатеља, који је желео да нам гнездо слободе разори и да нам наш драги и лепи Београд узме. Покуних им хартије и забелешке и послах у позадину.

Рањене евакуисасмо; међ њима и једно Црногорче, једва живо, крваво и бледо, нађено у шипражју. Једно од оних који хођаху у подофицирску школу па пошто школа није радила то се уписао у добровољце. Беше у похабаном лаком оделу и лаким опанцима. Учествовао је у контра нападима прошлог дана са жељом да се наше добро заједнички брани.

Код последње куће у Банатској улици, седе на земљи прислоњени уз зид, једно уз друго, са коленима уз браду два ћосава плавушана. У полумраку учини ми се да спавају.

— Хеј, момци, где вам је спрема! викнух и продрмах их обема рукама. Осетих под руком укрупњеност тела и кад боље загледах ову децу, видех да су изливом крви из рањених ногу умрли тихом смрћу тако, да њен долазак нису ни осетили.

— То су господине мајоре, из Х. кадровског пука. Сигурно су остали овде од јуче, објасни један другопозивац.

Чим се раздани, појавише се непријатељски аероплани, да осмотре трупе и реперису

терен. Ускоро пољска артиљерија поче да туче око Робијашке баште; али како бесмо у тесном додиру са њиховима, то нас гранате пребациваху, ријући по ђубрету и бацајући у вис црне комаде још несагорела ђубрета.

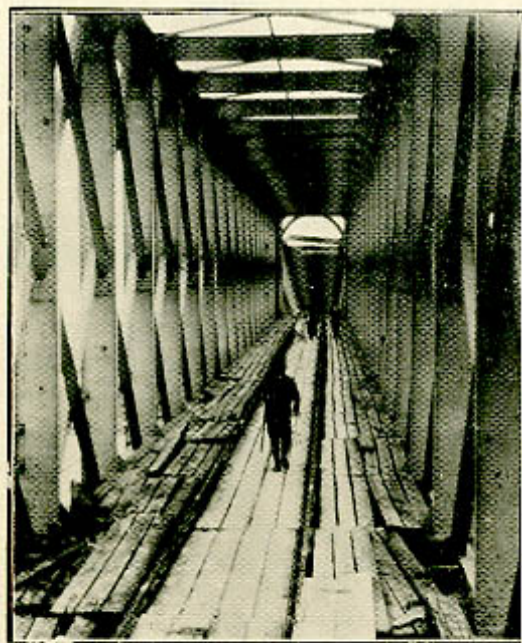
— Ту, ту удри Швабо, ту је добро! до-викиваху војници нешто веселији, раскравље-ни од јутарње студи. Тако се направи смеју-рија на рачун Швабине артиљерије и његових аероплана.

Почеше да нас туку и тешки топови са Бежанијске косе. Аероплани облетаху и тра-жаху, нас, а нарочито наша два топа, пласира-на на изласку из горњег града на малом Кале-мегдану, где се отприлике, пре рата, био пласирао „Куку Тодоре“ увесељавајући бео-градску децу, капларе и њихове Зузе и Ер-жике. Тешка зрна падаху у град или преба-циваху падајући ка Душановој улици. Прве куће тресле су се од експлозије, а погођене рушиле се правећи велике облаке кречне пра-шине. Једна граната тресну и у двориште основне школе те направи читав бунар у цр-ној земљи пуној труловине старог Београда.

Сазнадосмо да је батаљон мајора Кара-марковића дошао и посео пољану између „Перионице“ и кафане код „Папагаја“, а да се код основне школе у Палилули налази ко-мандант градског пододсека, пуковник Момчи-ловић, са којим, сем преко ордонанса, не има-ђасмо никакве друге везе. Телефона нигде није било. Чусмо да у једној кући на углу Краља Петра улице постоји варошки телефон, те по-журих тамо, али на жалост нико не одгова-раше из градске централе. Вероватно да је и последња телефонскиња под утисцима пуцњава напустила централу. Тражење овог телефона за мало нас није стало главе. Не-какав Шваба „специјалиста у погађању“ стал-но је улицу тукао уздуж, чим би ко покушао да пређе преко ње. Неколико наших мртвих војника на тротоару учинише ме пажљивим, те наредих ордонансима да не прелазе. Ја узех пуне груди ваздуха и пуном снагом јур-нух на супротну страну, те да не дам Шваби времена да ме гађа. Таман да ступим на тро-тоар, а метак пуче кроз ваздух иза мојих ле-ђа, тако, да ми је изгледало да ме је закачио; тренутно се прибрах и видеви да ме је про-машине, нехотице испале ми из уста једна псовка на рачун Швабе „специјалисте“. Ордо-нансима не дадох да прелазе, док се Шваба

не премори у нишањењу, јер је као сигурно рачунао да ће наићи одмах још ко замном.

Дунавским рукавцем аустријски монитор вукао уз леви бок привезану дереглију пуну војника. Двогледом се опајало како војници збивено седе на поду. Топови са Калемегдана

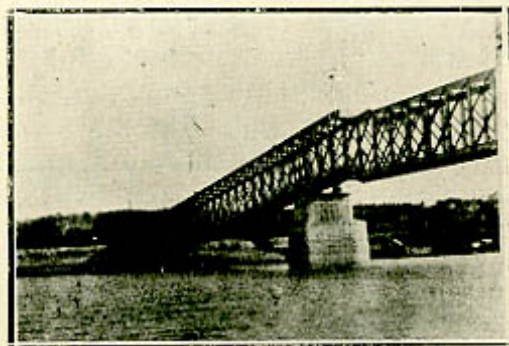
Наши војници прелазе преко преломљеног железничког моста на Сави приликом првог прелаза наших трупа у Земун и Срем 1914. год.

отворише паљбу на монитор, метци ките воду око монитора, али без успеха. Монитор иза камаре угља брзо истовари „товар“ и врати се по други. Наша граната погоди га и на мах се појави на палуби ватра. Ми се зарадовамо, али нам се радост прекрати. Морнари врло брзо угасише ватру.

Заложисмо се тек кад је подне превалило. Некакав кафеџија, чија је кафана на једном углу испод основне школе, и била полуразрушена од граната, прекиде нам јело. Дошао са Бањице и моли за дозволу да отвори претрпану касу и узме новац. Шта сам му могао рећи: ни недозвољавам, ни дозвољавам, а пре оно прво, јер га не познавах те не желех да будем ма и нехотице, његов саучесник, ако каса случајно није његова.

Пођосмо у обилажење бојнице. Блиски додир са непријатељем, удаљеним местимично само десетак корака, показиваше сву опасност од обиласка у неутврђеним улицама. Иза плота или иза какве каце у шупи вребало

вас је око непријатељских стражара „бојне предстраже!!!“ При најбржем претрчавању једне улице, осуше ватром, и један ордонанс погођен у кичму паде ничце за ћоше у „мртав угао“. Готово није ни зенуо. Наредих да се извуче и сахрани у баштици пред школом; али је у њој мој ордонанс, како ћемо ниже видети, остао несахрањен, оставши Београду до краја веран, да га и мртав брани.

Железнички мост на Сави код Београда, који су срушили четници пок. мајора Танкосића (1914. год.)

Кренух кроз разрушена дворишта ка резерви да распитам за нова наређења и ново добивене извештаје. У том тренутку тресну једно зрно у кров зграде друштва Св. Саве, те поче да тиња и пуши. Командир 4. чете молио је за дозволу да се повуче; јер, вели, да га један непријатељски митраљез туче бочно још јутрос од девет сати. Не дозволих, и препоручих му, да митраљез протера.

Нисам честито ни стао кад се отвори једна „Богојављенска паљба“, какву сам доживео 1914. год. на Кулинама са покојним председником београдске општине Марјановићем. Изгледаше као да је непријатељ отвара, да бих нас застрашио. Спазих некакву бојну комору те одох к' њој. Коморџије из Јужне Србије са леним токмацима заклоњени иза зидова у очекивању. Таман их запитах из ког су краја, кад долете сав задихан ордонанс из једне левокрилне чете и извести: да се наши делови повлаче.

— Како? Зашто? Па ја сам сад тамо био.

— Ено, погледајте! и показа низ Душанову улицу у правцу „Две буле“.

На моје запрепашћење сручила се у нeredу маса војника у улицу. На крају улице, ка граду, избише у повлачењу моји делови. Требало је ово спречити и повратити их. До мојих војника имало је доста те, још добро

не залечен од ране у груди са Мачкова Камена, не могадох да оволико потрчим. Одједном се сетих перореза, очас са бице спадоше оба мундискa сандука, узјахах на дрвеницу, да коњем одјурим; али се бица недаде покренути и издвојити од других коња и тек на теглење коморције, моје мамузање и мување ордонансаво, крете каскајући за коњоводцем.

Кад сам дошао међу војнике, подизањем духа успео сам да их повратим; али тек што зађох за угао опет се повратише, водећи под руку рањена командира. Приђох употреби резерве. Кркланац у Душановој десно, појачаваше нервозу овамо. Непријатељски војници из разних дворишта избиваху у улице ка Душановој. Осећало се да је линија пробијена и да се непријатељски обруч спрема да нас загрли и задави. Психички моменат врло тежак. Неволјно наређујем повлачење под борбом ка Васиной улици и ако делови већ и сами грабе тамо. Известих о овоме и оне у граду. Непријатељска артиљерија шрапнелима прати нас, тукући уздужно улице управне на Дунав.

Срећом поче се мрак спуштати, кад већ близу нове Синагоге издушисмо. Одавде послах извештај артиљерији на Калемегдану: да се повлачим ка Позоришту, да овде мислим начинити за ноћас редови одбране. Журимо се Васином ка Споменику, да би овде стигли пре Шваба, ако су ови, случајно, од Перионице Позоришном или Доситијевом пошли незадржано ка Теразијама.

Непријатељска артиљерија преноси ватру дубље у варош, верујући да смо ми далеко одмакли. Код „Уједињења“ и Македоније“ мртви жандари без чизама. Неко потребнији навукао их је. Сви прозори на данашњем Српско-Француском клубу — старој кући пуковника Константиновића — били су полупани и зграда прилично разбучана. Докле сам са материјалом од Народног позоришта правно

барикаде, затварајући све улице почев од Кнез Михајлове, Чика Љубине, Васињу, Доситијеву и Позоришну, дотле је мајор Поповић пијуком копао калдрму на сред Позоришне улице, у висини позоришне бине, да би укупао спашени митраљез, и да би уздуж тукао улицу ако би непријатељ кренуо овамо.

Очекивали смо Швабу допуњујући наше утврђивање, али је изгледало: да је његово кретање било споро — јако је пипао — бојећи се „клопке“, коју су му раније обично Срби припремали, а он скупо плаћао.

У 8 часова у вече дојаха командант градског одсека и пред радњом Ђорића фарбара издаде следеће наређење:

„Баново брдо је данас после подне пало. Даља одбрана вароши има се напустити. Ви са Вашим деловима свите се у заштитницу и одступите у два правца: преко Теразија — Краљева Двора — Звездаре — Стефановића механе према шанцу подофицирске школе; а другим делом улицом Два бела голуба — Старо гробље — Тркалиште — Седам кућа.“

Наша нада да ће се престоница одбрани-ти, била је сасвим изгубљена. Кренули смо брзине као на гробље. Прођосмо Двор и Цветни трг, ноге нам се једва вуку као да их извлачимо из блата, није ми се јахало и ако је сеиз водио замном коња. Нешто невидљиво вукло нас је натраг, те се често обазирах преко Теразије к' Албанији. Нигде живе душе. Београд се притајио, осећајући потребу да се примири до бољих времена. Немо га поздрављасмо, јер су наша душа, наша младост, наше детињство били за њега — за наш драги и мили Београд — нашу престоницу — везани.

До виђења! до виђења! Као стари знанци видећемо се опет, извидаћемо старе ране, те ћеш нам бити чин, светао и весео — бољи него раније, Београде, престонице и дико наша.

До виђења!!!

Жив. Ј. Кезић, капетан-инвалид,
последњи старешина Сремског добровољачког одреда

Борба са непријатељем по београдским улицама*)

На дан 22. септембра 1915. године, огромне снаге удружене аустро-угарске и немачке војске, опремљене са најсавршенијим ратним средствима, отвориле су ватру на мученички Београд. Употребљена су сва убојна средства и бацани су муниција и експлозивни на све стране немилице. За артиљерijske нишанције није постојала у то време никаква светиња, за њих и њихове старешине живот невинне дечице, стараца и незаштићених старица, које су испратиле своје синове у бој за слободу своје Отаџбине, нису представљали жива бића. Њима је био циљ победа. Прескале су слабе и велике куће као да су од карата биле начињене, димњаци су падали као крушке, а велика стакла на упропашћеним трговинама летела су преко целе улице. Бомбардовање и рушење продужава се све до ноћи. Више се није бирала тачка за гађање: тукли су целу варош од реда. Пред само вече, почеше избијати стубови дима, отпоче страшни пожар на све стране. Прва се запали фабрика калуна на Дунаву, за њом следује стругара Прометне банке, куће у Јеврејској Мали, затим на пристаништу савском, и на послетку дим и пламенови обухватише целу варош. Спусти се ноћ, страшна и ужасна. На Дунавском Кеју ври као у лонцу, ватра се преноси и на савско пристаниште. Кроз густу помрчину угледамо и Аду Циганлију. Пламенови ватре и дима везаше се за небо; смрад поче да нас гуши, а топли ваздух од силних пожара поче да нас презнојава. Телефонске су жице искидане. Везе више нема. Шаљу се ордонанси

Капетан-инвалид г. Желеко Кезић, последњи старешина Сремског добровољачког одреда, официр који је 1915 год. последњи напустио Београд

на све стране, али се ретко који натраг враћа. Силна лава која се сручила на мученички Београд сажиже све, па и хитре ордонансе, који трче на све стране, преносе заповести и носе својим старешинама страшне и ни најмање утешне извештаје. Скоро цела наша слаба снага ангажована је у прве борбене редове. Резерве врло мало. Градски подотсек, под командом потпуковника г. Момчиловића, имао је у то време само „Сремски доброво-

*) Датуми су бележени по старом календару.

љачки одред", састављен од голобрадих младих и старих четника са свих страна наше јужне земље. Пошли су добровољно, узели светло оружје и ако нису били у обавези, и решили се сви као један, да пре изгину него да дозволе да преко њих живих пређе насилник и пороби њихову лепу Отаџбину. Сремски одред бројао је свега 360 пушака, а био је заклоњен у робијашким ћелијама у Горњој тврђави, испред „Сахат Куле“.

24 септембра, око 2 сата после пола ноћи једном ордонасу успева да се провуче кроз кишу челика и гвожђа, долази код команданта и извештава га: да је непријатељ успео да се пребаци преко Дунава и да овлада насипом на коме је железничка пруга — Јалија—Кланица, и да том приликом зароби наша два вода из 10 кадровског пука и VII пука II позива.

На осталим деловима фронта одбране Београда ништа не знамо шта се дешава. Неизвесност страшна. Праве се разне комбинације, али се ништа позитивно још не зна, шта је у предњим линијама. Долази други ордонас и он извештава да је на Јалији стање критично и да су трупе које бране Дунавски Кеј претрпеле озбиљне губитке, које треба што пре помоћи. Командант стао, замислио се и трља своје знојаво лице. Настало је питање куда пре да упутити једину резерву коју има код себе. Пала је одлука. Нареди да се нап — „Сремски одред“ крене што пре и најкраћим путем ка Дунавском Кеју — „Јалији“, да нападне непријатеља који је прешао и да га на сваки начин уништи и ослободи железничку пругу, јер нам је она на том делу одбране најважнија тачка.

Крете се Одред, изађе на Велики Калемегдан, затим поред кафане „Српски Краљ“, поред реалке, ухватисмо улицу Цара Уроша и кроз кишу челика пођосмо низ брдо ка Јеврејској мали. Уз пут трпимо губитке. Али ћуте и рањени и контузовани; ни један се глас не чује. Једино се гледало, да се што пре дочепамо железничке пруге и Дунавског Кеја. Око 3 сата по поноћи, сретамо већ рањенике, иду полако поред већ срушених кућа, стењу, ране им непревијене, а завоја немају, јер су раније утрошили за своје другове који су рањени на истом месту. Испред и позади њих, чим који кров од куће догори, свали се и уз тресак понова избија пламен, који захваћа рањенога хероја. Овај цела са себе одело, баца

га у страну па, го и рањен, граби да се што пре извуче из овога земаљског пакла.

Стигосмо до кафане „Јасеница“; кафана још читава, али су зато све куће око ове кафане у пламену. Крше се греде, падају димњаци, зидови, оgrade и разни кућни украси, све се то претвара у прах и пепео. Из мемљивих и ниских подрума, чују се уплакани гласови грађана: стараца, жена и мале дечице:

— У помоћ, браћо, ако Бог знате! ево нас пун подрум али не можемо напоље. Кућа нам је срушена а отвори су сви затрпани.

Пролазимо поред њих не могавши им пружити ма какву помоћ, јер је опасност још већа на железничкој прузи. Стигосмо до првих редова кућа на Јалији. Све су у пламену. Пролаза за пругу железничку нигде. Направисмо мали пролаз уклањањем цигаља и догоревајућег материјала. Сјурисмо се у једну авлију која гледа на пругу, скуписмо се и, пошто смо се уредили за напад, кретосмо као тигрови. Храбри добровољци показаше и овде своју мушкост, показаше се достојни својих предака, који су још 1804. године, под вођством Великог Војда Карађорђа нападали на тврде зидине белог Београда. Без и једне речи, без пуцања и ларме, поскидаше бајонете са својих пушака, повадише каме из тозлука, страшне четвртасте бомбе одшрафисше и на знак пиштаљке засветли цела линија поред железничке пруге као муња пред велику буру. Настаде блесак, затим потмула тутњава, одмах затим затресе се земља, па и цела Јеврејска Мала. Зачу се једно кратко али громко: „У-р-а!“ Наста клање и јаук. За минут један стиша се све. Храбри добровољци постадоше господари железничке пруге на линији од кафане „Златни Шаран“ па све до „Кнез Михаиловог Венца“. Наш посао је завршен. Лево и десно од нас исправише се линије одбране, ухватисмо везу и тада отпоче страшна и незапамћена борба. Непријатељ видећи да је нашим браниоцима на Дунавском Кеју пристигло појачање, удвостручи брзину око превожена, уведе у дејство поред два, још три монитора, и отпоче да бије фронталном и бочном ватром. Бије нас артиљеријом са Бежаниске Косе, са монитора, са Борчанске Аде и из свију бара око Овче и Борче. На Дунавском Кеју пакао, какав човечији ум није у стању замислити. Старе топарнице са Београдске тврђаве прскају као ме-

хури, страхан дим, камење, цигље и комади гвожђа засипају нас као киша. Тешка артиљерија окомила се на Кеј и туче немиле. Мале и слабе јеврејске кућице, скоро читаве дижу се у ваздух. Јаук и писка невине деце пролама се кроз рушевине. Чујемо их али смо немоћни да им помогнемо. Непријатељски аероплани круже више нас као птице злослутнице, спуштају се сасвим ниско, чујемо њихово клопарање али услед дима и прашине од рушевина не видимо их, нити их можемо гађати из пушака. Чим направе круг на неком месту, одмах се оспе читава киша тешких и лакних топова. Аустро-Немци превозе своју војску свим могућим средствима, почев од обичних рибарских чамца, па све до челичних монитора са шлеповима поред себе. Цео ток Дунава препун пловећих објеката; црне се на води као дивље пловке. Наша их је артиљерија тукла све дотле, докле није и сама уништена. Када је већ постала неспособна за дуел са страшним оруђима нападача, сва је одбрана прешла на танке пушке, бајонете и страшне ручне бомбе.

Наша посада, заклоњена иза железничког насипа и пруге, нишани и гађа чамце, шлепове, моторне чамце и мале бродове, који превозе у масама непријатељску војску, али је зрно танке пушке и сувише слабо, да челик пробије. Топе се дрвени чамци и дерелије, један по један пун мртваца продужује пут низ Дунав ка Смедереву, али ипак придолазе свеже и многобројне снаге силног непријатеља, које попуњују настале празнине.

У првом нападу наших четника, на челу Одрода пада тешко рањен — ретко храбри наш вођа — командант, поручник г. Игњат Кирхнер. И ако тешко рањен, ћути и кроз зубе саветује своје четнике:

„Четници, ја сам рањен, и то изгледа тешко. Ја одлазим а ви слушајте свога новог командира. Не дајте Дунавски Кеј, борите се до последњег! Збогом...

Млади добровољци на једним одваљеним вратима изнесоше свога рањеног командира.

А одмах за тим настаде борба страшна и крвава. Јуриш за јуришем врши се. Како који део непријатељске војске пређе преко Дунава и искрца се на обалу Јалије, командује се: „Напред!“ Сатерамо их у блато, побијемо добар део, али гомиле су гомиле! Гину, али се попуњавају. Ми смо све мањи и мањи, непри-

јатељски редови и артиљерија све многобројнији. Снага нас издаје, дим нас гуши, а страшна жеђ већ нам и глас одузима. Све цеви водоводне попуцале, нигде извора. Дунав пред очима, али воде немамо. Отпоче рушење железничке пруге. Непријатељ подло бије свим могућим оруђима. Како која тешка граната, испалена из топова 305 мм. падне на пругу, подигне је из свога лежишта, баца у вис као сламку, захукће кроз ваздух и одмах затим тресне свом тежином на кровове кућа, на ледину крај Дунава, преко улица и кад кога удари, пресече га као глисту.

Пуковник пок. Душан Туфегђић, командант Комбинваног Одрода Одбране Београда на положају

24. септембра око подне стиже нам у појачање једна чета пионера под командом резервног капетана г. Здравка Васковића. Помоћ је добро дошла. Напад је непријатељски одбивен и ми смо у том контра нападу помакли своју линију за читавих педесет метара ка Дунаву. Испред нас је била некаква караула која нам је много сметала, а непријатељу добро дошла, јер се је под заклоном те карауле привлачио и гомилао. Пионери под командом свога командира кретоше напред. Помоћу пијука и осталог алата срушише зидине упаљене карауле и нама направише прегледан терен. Том приликом језиво погибоше два или три пионера.

Око 2 сата по подне стигоше нам у помоћ и жандарми из својих касарни. То је била последња наша резерва, која је још пушку могла носити. Та нас помоћ овесели и скиде нам у неколико терет са душа. Када су жандарми приспели, Јеврејска Мала је престав-

љала праву рушевину. Нигде куће није било читаве, заклона нигде. Жандарми у својим плавим униформама давали су опасне мете и тешко су се могли сачувати. Напред, испред жандарма ишао је прав као стрела поручник Рајко... жандарми за њим у реду као ждралови. Када су већ избили тесном улицом што води кроз Јеврејску Малу на саму Јалију, развили су се и кренули напред. Непријатељ их је приметио, обасуо страшно артиљерском и пешадиском ватром, и за непун два сата сви су им официри или изгинули или рањени. Жандарми су се лавовски борили, али страшна ватра и киша челична их је срушила. Место где су вршили напад, плавило се као цвеће на ливади у пролеће. Остатак жандарма умешао се у јединице које су биле на Дунавском Кеју и продужио снажну борбу са војницима.

24. септембра, у вече, стиже нам у помоћ и 14. пешадиски пук. Ово вече је било необично критично и изгледало је, да ћемо још исте ноћи сви до једнога бити истопљени од гвожђа и усијаних цигли догоревајућих кућа и фабрика. Истог вечера учињен је распоред за напад, на линији од кафане „Златан Шаран“ до „Робијашке Баште“. Око 3 сата после пола ноћи, на знак трубача, кренули смо у напад. У средини линије био је „Сремски добровољачки одред“, десно 14. пук и лево чете из 10. кадровског пука и једна чета из VII. пука II позива под командом резервног капетана г. Спасоја Павловића. Напад није успео. Вратили смо се на полазни положај и ту сачекасмо 25. септембар, трагични дан наш и наше Престонице.

Још рано изјутра непријатељ, решен да по сваку цену жртава, пређе овога дана преко Дунава и Саве, да заузме Београд и да се дочепа околних положаја, удара свом снагом својом. Ордонаси који долазе из вароши, носиоци рањеника који се враћају из Војне болнице и осталих превијалишта причају страхоте Београда:

— Цела је варош мртвачница. Све су улице пуне и препуне лешева. Улице су закрчене рушевинама зграда. Тешко је прећи преко тих улица. Видео сам и полуделе жене, где беже и некога дозивају, и ако нигде никога нема.

— Изгледа да је Циганлија већ одавно пала. Виде се и тамо стубови дима и пламена.

Чукарица гори, цела је варош у диму и пламену.

— Муниције скоро немамо, тако исто и бомби! — јавља један добровољац који вуче један сандук муниције из Аврамове улице.

Та нас вест уби! Рат је рат, али када имамо доста џебане и сигурно оружје, лако нам је положај држати. А када и тога најглавнијега средства нестане, немоћни смо ма шта даље радити. Наредник, добровољац, син равнога Срема, Радован Караксандић, када је чуо за ово, скочио је и кроз највећи пакао отишао са неколико добровољаца, пронашао муницију и донео кроз порушене куће. Ситуација је била спасена; фишеклије и реденици били су попуњени и борба је продужена. Целога дана, 25. септембра, вршен је јуриш за јуришом, напад за нападом, али без успеха. Пред само вече, када сунце поче да заходи иза Фрушке Горе, наш Београд, кога смо до крајњих граница моћи бранили, паде у руке непријатеља. На фронту 14. пука, у улици Дубровачкој, прште тврда брана, снажна бујица аустро-угарске и немачке војске крете улицама, и ми се морадосмо провлачити кроз рушевине. Напустили смо Дунавски Кеј, пул мртвих и тешко рањених наших најбољих јунака.

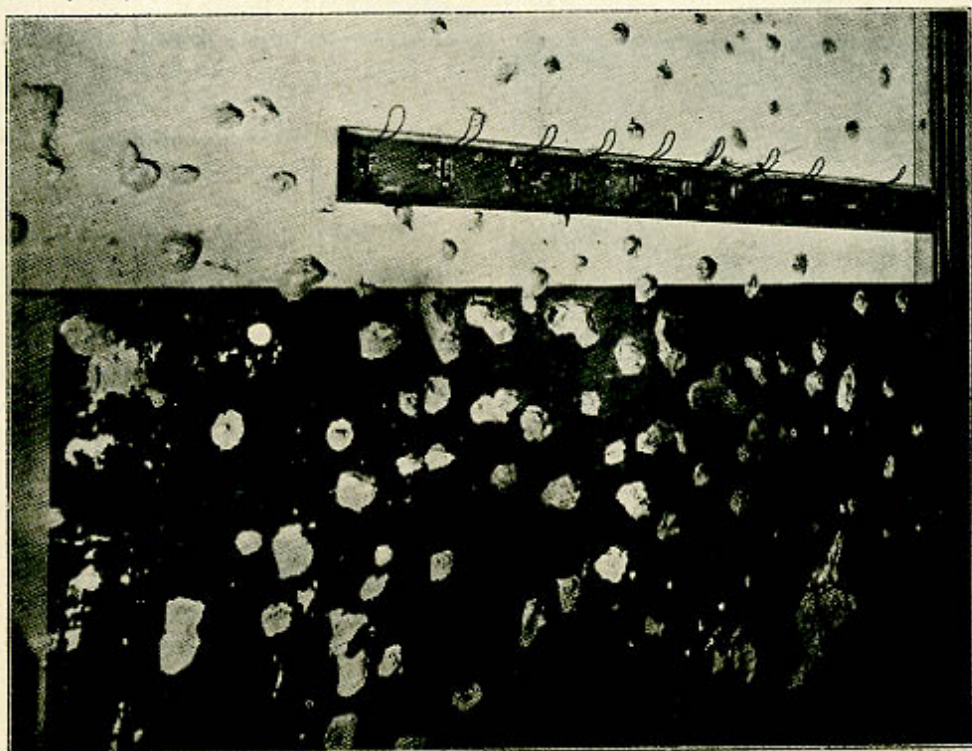
Окретосмо леђа плавом Дунаву и борба се сада пренесе на улице крвавог и стотинама лешева већ загушеног Београда. Преко рушевина дођосмо у прву улицу која иде паралелно са нашом линијом одбране. Улица пуна мртвих јунака: једни седе, други леже са раширеним рукама, лица бледа као да су од воска начињена, на њима крвави реденици са којима су се до пре три дана ови наши храбри четници поносили и своју мушку снагу китили. Банатска улица је постала мртвачница нашега Сремског добровољачког одреда. Погледасмо на своје другове још једном и продужисмо прескакање врелих и усијаних зидина догоревајућих кућа у Јеврејској Махали.

По изласку у Душанову улицу, заустависмо се, поседосмо кафану „Дарданеле“, једну фуруну и кровове кућа. Сачекасмо колоне непријатељске које су кретале опрезно од Дунавског Кеја, и чим су се појавили, осусмо на њих страховиту ватру. Прштале су бомбе као муње, пуцало се у месо, јер су нападачи мислили да смо већ одавно на Славији. Настаде лом и пакао; пршти калдрма, пишти метак

као стрела, колона непријатељска све гушћа. Зачу се пушкарење и код Електричне Централне, испод Стаклене Баште и негде око Горњег Града.

Добисмо извештај да се једна колона непријатељска упутила од Малог Калемегдана и иде журно Страхињића Бана улицом. Остависмо Душанову и у трку кроз Краља Петра

ракета која је обасјала Краља Петра улицу, зачудила нас је, зинули смо од чуда и нисмо могли веровати како су они пошли у густим и збивеним редовима. Леш до леша, читаве гомиле поубијаних и тешко рањених леже на проваљеној турској калдрми. Зачу се борба и испред старе Општине, и тамо се већ води борба. Наш Одред помаче се у десно, са на-

Зид једне школске сале за конференције изрешетан шрапнелским зрнима приликом бомбардовања Београда 1915 год.

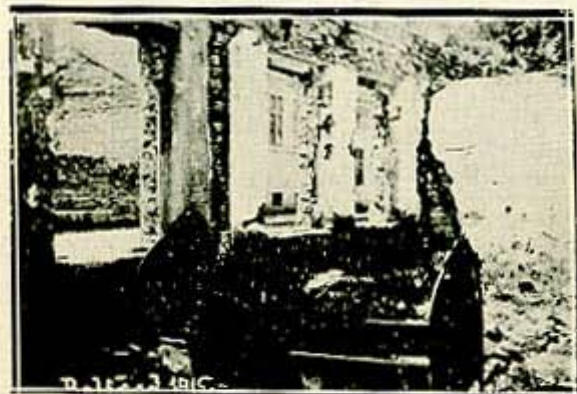
улицу избисмо на „Зерек“. На брзу руку подигосмо барикаду преко ове улице и пред радњом „Пеливана“ направисмо тврду бусију. Настаде тишина, нигде се ништа не чује, само с времена на време прошишти повише нас по нека тешка граната непријатељска, која и даље руши већ порушени Београд и туче још преостало невино живље по кућама београдским. Пуче пушка, затим још неколико, повикаше добровољци, седмаци и војници из четрнаестог пука:

— Ево их, удрите браћо!

Погледасмо и, заиста, иде непријатељска колона као да је на егзецириште пошла. Осу се паклена ватра из наших пушака, падоше бомбе, настаде јаук у непријатељској, сада, гомили а не колони. Наши из стојећег става бију и певају. Помрчина као у рогу, али из споредних улица, непријатељ пушта ракете и обасјава улицу у којој се створио пакао. Прва

мером да поседне излазне улице које иду из Душанове улице, а то су биле: Вишњићева, Добрачина, Позоришна, Скадарлија и Цетињска. За непуних 15 минута већ је било све у реду, све су ове улице биле поседнуте и барикаде подигнуте. Прелазимо преко Велике Пијаце. Бараке, дућани и корпе испретурале, испод дрвећа, на пијаци и по тротоарима леже мртваци и тешко рањени грађани и војници. Црвени се крв на све стране. Повукоше се и остали војници и сви заједно поседосмо улице: Кнез Михаилову, Чика Љубину, Засину (од Управе Фондова до Позоришта); Добрачину, Позоришну и Скадарлију. Подигосмо барикаде од калдрме и чекамо колоне нападача. После пола сата паде права ракета баш испред Позоришне кафане, осветли нас али осветли и нападача. Митраљез који је био пласиран баш на сред улице, отпоче своје дејство; загрмеше пушке, севнуше бомбе и отво-

ри се права улична борба. Непријатељска артиљерија поче да гађа варош понова; дижу се нови стубови дима и пламена. Непријатељ својим ракетама откри цео свој фронт, те смо на тај начин могли тачно знати докле је дошао и где му је правац кретања. Посласмо још нека одељења да затворе правце који су нам били сумњиви а ми остадосмо на својим

Унутрашњост куће ка Дерћолу (ул. Банатска) коју су немачке гранате срушиле и запалиле септембра 1915 г.

барикадама, чекајући нове нападе. Непријатељ покуша још неколико напада али увек без успеха. Дотрча један добровољац који је био на превијању у превијалишту и саз задихан јавља да је непријатељ већ дошао до Војне Академије и надире ка Славији, него да се на сваки начин морамо осигурати у томе правцу, иначе можемо бити потпуно отсечени од наших трупа које су се повукле ка Пашиној Коси.

Није се имало куда, морало се ићи даље, у неизвесност, јер смо већ и везу са трупама изгубили. Кретосмо одатле ка „Руском Цару“. Ту је била већ готова барикада и јако поседнута. Приђосмо ближе, прилегосмо, а у истом часу зачусмо неко комешање из Кнез Михаилове улице. Одмах затим зачусмо неко пуцкарање, као жабице што се деци купују за пуцање о Божићним празницима. Од тога пуцкарања слух нам отупи, ништа више нисмо могли да разликујемо шта се около нас дешава. Нисмо пуцали, ћутали смо у највећој тишини све дотле, докле се нападачи нису толико ослободили да су чак и у саму кафану „Руски Цар“ ушли. Запалише свеће, поседаше на столице и као да ништа није ни било на улици отпочеше разговор. Паде команда: „Пали!“ треснуше пушке, прскоше стакла прозорска, погасише се свеће и наста јавук. Ми

се потом један по један повукосмо ка Теразијама. Када одступисмо од „Руског Цара“, непријатељска артиљерија обасу околину страшном ватром; митраљежи њихови ступише у дејство, али нису имали кога тући, јер смо се ми под заклоном мрака и створене гужве полако повлачили све даље и даље. Стигосмо на Тркалиште, испред кафане „Греген“. Од наших трупа нигде ни трага ни гласа, сами смо са једном четом из 14. пешадишког пука, под командом једног резервног потпоручника. Поче договор, шта и како да се ради у овако критичном времену. Слеже се раменима, ништа се не говори нити се дају какве претпоставке. Потписати и сам не знајући шта ће даље да ради, реши се, да се и овде начини једна јака барикада и да та њој имамо или изгинути, или зауставити даље надирање непријатеља. Од трошних бајтенских столица, астала и камења од калдрме, начинисмо барикаду, јачу и сигурнију по ма где до сада по улицама Београда. Чекасмо, следасмо али непријатеља нигде ни од корова. Наша једна патрола, која је била десно изаслата ка Новом Гробљу, под командом „Пуле“ (не сећам му се имена), враћа се и јавља, да се је непријатељ пребацио са јачим снагама од Дунава и успео да се дограби „Источног Врачара“, и да наступају даље ка Екмеклуку. Наша барикада постаде без вредности и ми смо се морали повући даље. Ради „исправке фронта“, упутисмо се путем ка „Седам Кућа“. Стигосмо око 3 сата на место где је сада „Гашина Кафана“, лево од пута беше једна мала кафаница, заустависмо се и постависмо на путу предстражу. Нема више ни избеглица, нема ни војника наших. Ми се нађосмо у чуду, незнамо где смо и шта да радимо. Свуда, на целом фронту Београда тишина, нигде се пушка ни топ не чују, једино видимо пламенове и огромне стубове дима од кућа, слагалишта и фабрика које догоревају и тиме изасподсећају да је јуче била страшна битка по улицама Београда. Око 4 сата ујутро, потписати незнајући ни сам шта ће и кућ ће, реши се на један опасан корак. Морали смо имати везу, па ма по којој цени жртава. Кретосмо одатле преко једне јаруге и упутисмо се венцем „Пашине Косе“. Око 5 сати 26. септембра стигосмо до „Тешинџа Циглане“ — више Топовских шупа, и ту не беше ни једнога нашега војника, све је путо и празно, испретурано

и изобарано. Стадосмо, и после неколико минута кретосмо са овога места на трошарински ћерам на углу садање Војвода Мишића улице. Одатле се упутимо уз брдо поред Карађорђевог Споменика ка Славији, Шумадијском улицом. На ћошку самога парка, према Звездари, сретосмо две жене, натоварене јастуцима и осталим ситним постељним стварима, журе се и иду ка Топовским Шупама. Зауоставих ове жене, упитах их:

— Одакле сада долазите вас две?

— Идемо са Дорћола, тамо се још борба води, а ми да не би трпели ватру бежимо на Торлак.

Погледасмо се, оборисмо главе к земљи а у себи помислимо: која би то војска могла бити да после нашега изласка из вароши још води борбу на Дунавском Кеју. Та нас је вест потпуно оборила и забринула. Потписати се је зауставио, и сва му је војничка и старешинска одговорност изашла пред очи: Отишао са Одредом без питања и наређења. Изгубио везу. Није држао правац одступања. Није се борио храбро са својим четницима и ваздан којекаквих одговорности и последица... Мислио је свакојако, и то оно што је настрашније, што је најцрње. Погледах на остатке Сремског добровољачког одреда: неколико жандарма и војника из разних пукова, који су погубили своје јединице и сами се пријавили овој малој али храброј јединици, решени да издрже све патње и борбе у одбрани своје престонице. Погледах и дадох наређење:

— Напред, па како Бог и срећа даде!

Кретосмо и одавде и у касу стигосмо код саме „Славије“. Поред зида стоји официо наслонен на свој карабин и дрема. Приђох му ближе, продрмах га и упитах:

— Ко сте ви и откуд овде сами?

Човек се трже и рече:

— Ја сам резервни коњички поручник, зовем се Чедомир Љ. Петровић. Борио сам се у разним саставима, а када остадох без војника и без везе, овако уморан застадох да се мало поред зида одморим и у том заспах овако стојећи.

— Добро, пошто немате команду, ви ћете бити под мојом командом и поћи ћемо одмах ка Теразијама.

Кретосмо Краља Милана улицом, још у кретању упутих три патроле напред, и то:

патролу под вођством „Буце“, добровољца (не сећам му се имена, сада је берберин негде на Чубури) у правцу кофане Албаније; другу патролу под вођством „Манета“ — Мањола Медића, сада месара, у правцу Железничке станице; трећу, под вођством Николе Војиновића — „Коња“, у правцу пијаце „Зелени Винац“ и четврту, под вођством Душана

Кућа у Бранковој улици у коју је 4. фебруара 1915. год. ударила граната 305 мм. и на свавезу убила мајку и две кћерке г. Никодима Васића, учит. у пензији (Ова је несрећа инспирисала нашег вајара г. Ђ. Јовановића за његов рад „Жртве бомбардовања Београда“)

„Мајке“ (не сећам му се презимена) сада фијакеристе, у правцу Батал Цамије. Патроле одоше својим одређеним правцима, расуше се као голубови и ми их изгубисмо из вида. Наступамо за њима, свуда гробна тишина, једино видимо пламенове, димове и чујемо кршење грађе на догоревајућим зградама мучничког Београда. Стигосмо до „Лондона“. Ништа се не чује. Не видимо своје изаслате патроле. Ова нам тишина беше загонетна и чудна. Оне две жене што смо их срели код Карађорђевог Парка, рекоше да су наше трупе на Дунавском Кеју, али не чујемо никакво пушкарење. Стадосмо и ради сваки сигурности учиних овај распоред: пола четника, жандарма и војника поставих иза хотел Лондона, а другу половину заклоних иза Врачарске штедионице. Заједно са г. Чедом Петровићем изађох на сред улице. Посматрамо мештане београдске, како вуку своје најнужније покућство и некуд журе. Зауостављамо их и питамо:

— Куда бежите кад у вароши нема непријатеља?

— Е господине, ко вам каже да нема. Иду од Калемегдана као мрави. Још синоћ су били дошли до Албаније, али их је препад наше војске код „Руског Цара“ толико заплашило, да су се одмах сви морали повући у београдску Тврђаву и тамо целу ноћ провести. А сад, ето их иду и наступају свима београдским улицама.

И, заиста, одмах после тога исказа, наше патроле, које су биле изаслате, отворише ватру на наступајуће делове непријатељске војске. Зачуше се и бомбе. То наше патроле иза заседа и ђошкова бацају на колоне које безбрижно иду кроз београдске улице. Зачу се пуцањ пушака на железничкој станици, на Зеленом Веницу и код Батал Џамије. Пођосмо мало напред, ка Теразијама. Кретосмо и половину људства, да се нађемо у близини најјаче патроле која је отишла ка кафани Албанији. Свуда настаде тишина. Одједаред, када смо били код самих клозета на Теразијама, наша патрола која је била заклоњена иза ђошка Балкана, опали брзу паљбу на непријатељски коњички ескадрон који долазише из Призренске улице. Ступисмо у борбу и ми. И за неколико секунда, Теразије би опет чисто. Видећи да смо већ нападнути огромним снагама и да се не можемо сами борити по многобројним улицама Београда, решисмо да се повучемо мало даље и да сузимо наш фронт. Вратисмо људе за старе заклоне (Лондон—Врачарска задруга), остадосмо сами на сред улице наспрам старе Кенигове фотографске радње. На једаред, као гром из ведре неба, груну плотун пушака преко нас, сависмо се, легосмо позади гвоздене бандере на улици. Дадох знак четницима да што пре крену напред. Кретоше, стигоше и одмах поседосмо камену ограду дворске баште из Краља Милана улице. Двор стари и нови био је већ заузет, а на старом дворцу вила се је аустроугарска, а на новом дворцу немачка заставица. Добисмо страшну пешачку ватру, која је сипала са свију дворских прозора и из зграде, где је некада боравила наша дворска стража. Посао и дужност тешки, а одговорност још већа. Борба је заподенута и треба је издржати или изгинути. Мозак стаде, и никаква памет није била довољна да се човек у оваквим приликама и времену снађе. Сами смо, без игде икога, три смо у оку непријатеља. Ако нас похвата, наша је судбина позната.

Спаса нам нема никаквога, до једино борба до краја или бегство, што је имало најмањег изгледа на успех. Прихватили смо оно што је најтеже: борбу до краја на шта буде! Одмах до 1 гвоздене капије, у десно за три метра, беше ударила непријатељска граната у камену ограду, камен избачен а рупа око једног метра шупљине остала. Ту нам падоше очи и решисмо да покушамо напад у дворску башту, да непријатеља збуњимо а после да у тој његовој забуни одступимо ван домањаја његове непосредне ватре. Покушасмо. Пређосмо наших неколико добровољаца, али их унакрсна ватра покоси, без да су ма какав успех постигли. Наредих одступање. Стигосмо до главне барикаде — Лондон — Врачарска задруга. Таман смо завршили поседане ове барикаде, зачусмо са Теразија страшну хуку и звекет, погледасмо мало боље али поред Двора јури у трку један ескадрон коњаника, испред себе истурили дуга копља, окићена са коњским реповима и иду к нама. Тишина, нигде се не чује ни дисање последњих бранилаца Београда. Охоли царски коњаници приђоше већ на 30 метара, паде команда:

„Бомбе четници“ — бацај!

Полетеше четвртасте и страшне наше старе бомбе, падоше међу царске коњанике, задрхта земља, затим тресак страхан и поразан, подиже се дим, а из тог дима видимо коњске главе како се пропињу у вис, а затим заједно са искомаданим лешевима својих јачаха падају на дрвену калдрму и својим лешевима појачавају нашу слабу барикаду.

Стиже вест да се креће и други ескадрон противу нас. Чекасмо га и сачекасмо. На исти начин и овај други ескадрон је завршио. Задовољни својим успехом, четници, добровољци и жандарми, покупише дугачка копља и кожне окићене каске, да украсе своју слабу опрему и да покажу својим друговима када буду стигли на Торлок, да су они заиста били последњи браниоци Београда, и да се поносе што су царске оклопнике тако страшно казнили.

Наша неизвесност ни после овога догађаја не престаде. Везе ни одакле; заповести или наређења не примисмо већ читавих 24 сата. Сматрамо да смо већ изгубљени за навек и да нам је суђено да своје изломљене кости оставимо овде по улицама београдским, као и наше попададе многобројне другове на

капији Отаџбине и Престонице, на Дунавском Кеју! Али, Бог је велики и моћан! Никола Војиновић, „Буца“, Душан „Мајка“, „Пуља“ и „Мане“ касанин и остали пристиглише и јавише, да је више немогуће одупирати се, јер се непријатељ креће са свију страна, и да су све улице пуне и препуне, а да је нама једини спас одступање и борба у одступању, јер је коњица многобројна која нас гони или која ће тек сада предузети гоњење.

у руци бежали смо ка главној одбрани — пијаци. У одступању, наредник жандарм чијег се имена не сећам, беше испред мене, непријатељски метак га потриви у леђа, проби му грудни кош, он пође још мало и испред бакалнице Браће Васића паде на тротоар. Метак шишти као град, заклона нема нигде, а помоћи рањеном жандарму беше врло тешко и ризично и апсолутно убиствено. Две жене, које су биле заклоњене иза капије те куће,

Гранатом запаљена кућа на Зеленом Венцу 1915 год.

Реших се на последње: да полако одступам и да се у одступању боримо, све дотле док не дођемо у додир и везу са нашим трупама, за које не знамо већ 24 сата ништа. Одступа се полако поред зидова, капија, под заклоном гвоздених бандера, и тачно у 12 сати били смо на пијаци „Цветни Трг“. Испред Офицерског дома заустависмо се, а потом поседосмо бараче, корпе, тезге и остале предмете пиљара на овој пијаци. Наше једно одељење испосласмо у правцу Краља Александра улице, да нам штити бок, а ми остадохмо да чекамо непријатеља, заклоњени и маскирани испретураном пијаци — Цветни Трг. Док се је пијаца удешавала за одбрану, потписати са г. Чедом Петровићем, „Пуљом“, Богомиром жандармом и још једним наредником жандармом, остадохме у осматрању код Лондона. Кад је већ било време за повлачење, јер су се колоне понова кренуле, један по један поред зидова кућа сачнути и са пушком

видевши да је овај наредник тешко рањен, искочише на улицу, зграбише га и увукоше у капију, једна од њих отрча у кућу, донесе нову мушку кошуљу, поцепа је и направи примитиван завој. Превисмо жандарма и потом се упутисмо код својих војника. Наредник, пошто је превијен, полако се подиже и тетуралући поред нас, продужи одступање. (Данас је још жив, али не знам где се налази).

Тек што смо посели пијаци „Цветни Трг“, са свију страна зачу се пуцањ пушака. Наше патроле су већ дошле понова у додир са непријатељским предходницима. Одједаред, из свију улица које воде ка Цветном Тргу, иде непријатељска пешадија као бујица. Наш положај јединствен, поседнут је правилно, али смо мали и сувише да се хватимо у коштац са војском која непрестано извире као из потока. Дочекасмо предње делове, опалисмо велико плетуна, брзом паљбом. Они се склони-

ше у отворене авлијске капије, и улице поново остадоше пусте и празне.

Када смо премишљали шта и како да радимо, стиже добровољац — „Пиколо“ и јави, да се је до сада са својом патролом пушкарао код Трамвајских Штала — у Краља Александра улици, и да су коњаници отишли у трку ка Пашиној Чесми. Дође још један добровољац и јави, да се је пушкарао са коњицом код кафане „Боторића Вила“ и да су коњаници отишли у правцу Чубурског Потока.

Ситуација је била јасна и чиста: ми смо сами, без везе и помоћи, непријатељ је огроман, своје огромне снаге испослао је на све стране и он нас полако али сигурно опкољава, стеже у обруч и жели да нас живе похвата.

Један по један одступимо правац Чубура, затим улицом поред кафане „Кикевац“, па улицом низ брдо преко Чубурског Потока. Састанак свију нас биће у кукурузима више винограда пуковника Хорстига.

Отпоче одступање, иде се најпожљивије, тако да нас непријатељ апсолутно није могао приметити када смо и куда одступили. Долазимо код саме кафане „Кикевац“, на углу Приштинске улице, и одједаред од Каленића Гумна зачусмо топот коња. Стадосмо као укупани, очи нам се приковаше на неке старе кућерке и тарабе на тој страни. На углу те улице подиже се прашина, кроз ту прашину угледасмо главе коњске, затим угледасмо коњанике. Сачекасмо их, опалисмо плотун на њих, затим брзу палбу, а потом када их растерасмо, кретосмо низ брдо улицом што силази у Чубурски Поток. На дну те улице, испред последње куће, заустависмо се да набавимо воде, јер су нам уста потпуно сува и већ не можемо један другог ништа да говоримо, на капији се појави познати човек, мој стари пуковски пушкар Чика Јован Бицхеле, зачуди се кад нас угледа у ово доба у Београду и одмах позва децу његову. Деца донеше воде, ракије вишњеваче и мало хлеба. Написмо се, поздрависмо се и одмах у трку пређосмо отворено поље које нас открива. Стигосмо у сам Чубурски Поток, а одмах затим се попесмо на Пашину Косу. Ту се беше окупила прилично велика гомила наших добровољаца, војника, жандарма и уплашених избеглица. Уредисмо се, поседесмо мало, а потом кроз село Кумодраж ка „Торлачкој Ме-

јани“. Тек у селу Кумодражу дознадосмо где се наша војска налази и где је штаб нашег Комбинованог Одред Одбране Београда. Зауустависмо се у једном шљивику, а потом одох код пуковника, бившег команданта Комбинованог Одред Одбране Београда и рапортирах му, да сам довео Сремски добровољачки одред, изван број војника и неколико жандарма. Он ме погледа, изрогачи очи и рече:

— Где сте до сада били?

— По улицама Београда! — следовао је одговор. — Водили смо борбу све до једног сата по подне, а када већ нисмо могли више да се држимо, морали смо се кренути даље ради везе са нашим трупама!

— Ја сам извештен да сте ви сви на Дунавском Кеју изгинули и ја сам вас био већ прежалио и ожалио.

Уз почившег пуковника Туфегџића био је и његов начелник Штаба, мајор г. Недић. Били су силно изненађени нашим спасењем.

Пошли смо сви заједно код уморних и од пуцаве потпуно оглувелих остатака Сремског добровољачког одреда, војника разних јединица и неколико жандарма, зауставили смо се код њих. Неко време их је посматрао почивши пуковник Туфегџић, и последњим браниоцима Београда рече:

„Храбри четници и добровољци, војници разних пукова и жандарми, командире, подници и десетари, ја вам се дивим, ја вам свима захваљујем на вашем раду и срчаности. Ви сте дали више него што се је могло дати, ваш је рад учинио много користи нашим трупама, нашим избеглицама и нашем преосталом државном и приватном богатству, које је под вашом заштитом на време могло бити спасено и уклоњено из Београда. Погинулима друговима вашим на обали плавог Дунава нека је слава, а вама живима вечита хвала!“

Дато нам је време да се одморимо и хлеба наједемо, а потом смо са врха Торлака посматрали упаљену Престоницу Београд како догорева. Посматрали смо наше најмилије реке које круже око запаљеног Београда, Саву и Дунав, како су прекријене непријатељским чамцима, дерегијама, шлеповима, бродовима за транспорт и убојним бродовима, који нас од тих драгих обала отераше у планине и голе камењаре. На Сави и Дунаву врло је као у казану, једни су бродови превозили трупе непријатељске, други муници-

ју, трећи остале намирнице и оружје свакога калибра, четврти су превозили разне ствари упљачкане у нашој богатој и пуној Престоници, пети су превозили „сумњиве грађане“ — „комитације“ и терали их у њихове злогласне лагере, одакле се ретко ко жив и читав вратио.

Дакле, на данашњи дан (9. октобра по новом) пре петнаест година последња је пушка пуцала на улицама Београдским, које су тада биле преривене и разорене. Пре петнаест година свака стопа, сваки камен калдрме београдске био је обојен мученичком крвљу, јунака, деце, стараца и старица, који су изгинули у својим чатрљицама, на својим огњиштима, ни криви ни дужни, једино из обести и дивљаштва ондашњих нападача. Страшне су улице Београда пре петнаест година изгледале: сваки ћошак, свака бандера имала је по једнога браниоца иза себе погинулог или тешко рањеног, маса кућа београдских имале су и по својим крововима лешеве изгинулих јунака за одбрану своје Престонице. Али сви ти видни знаци, све те жртве уклоњене су од самих нападача и освајача и о делима ових наших дивних јунака скоро се сваки траг утрло и заборавио. Једини видан споменик последњих браниоца Београда био је подигнут на капији престонице и на ондашњој капији наше Отаџбине, на Дунавском Кеју, на месту њихове погибије, али је и тај споменик уклоњен и кроз коју годину ту ће бити нека дрвара, стовариште часака или томе слично, а то знаменито место, нашим поколењима остаће потпуно непознато и неразумљиво за увек. То би био страشان грех према проливеној крви, према заслугама и славним жртвама које су овде пале и своје муче-

ничке кости оставиле у место темеља своје Отаџбине и нове Престонице.

Порушена кућа у Сарајевској улици приликом бомбардовања Београда 1915 год.

Овај чланак, као учесник и последњи старешина у одбрани Београда, пишем за „Београдске општинске новине“ уместо помена изгинулим борцима и јунацима, да се њихова пожртвовања унесу у повесницу београдске историје на достојно место, јер су то они потпуно заслужили. Поред свију осталих, заслужних за Престоницу, и они треба да заузму скромно али видно место, те да се доцнија поколења, која долазе и која ће живети комотно у овом Београду и уживати све плодове благодети палих мученика, сете главних немара и сигурних темеља Престонице, који су положени на „Јалови“ и по свима улицама Београда.

Милан Ј. Радојевић, пуковник,
онда командант Аде Циганлије и Чукарице

„Патролбот Це“ под Београдом 1915. г.

Још рат Аустро-Угарске противу Србије није био ни објављен, а већ су полетела прва зрна са аустро-угарских монитора на незаштићени Београд, да убијају жене и децу. Већ тих момената увидела се страшна заблуда и у војним и у грађанским круговима, „да је Дунавска Флотила парадна јединица и неефикасно средство за ратне операције, те да није нужно ни обраћати пажњу на њу“. Говорило се, како је Србији забрањено држање флоте на својим граничним рекама. Дневна штампа, вероватно сасвим несвесно, исмевала је мониторе Дунавске флотиле и одстрањивала пажњу меродавних од овог моћног оружја на до-

маку Београда. Рат нас је затекао неспремне да спречимо слободно кретање монитора дуж наше обале, одакле су они сејали ужас и смрт. Српска су се зрна одбијала о панцирни оклоп монитора.

Али није требало много да прође па да се свака акција монитора заиста ограничи на само извиђање и рушење Београда. Још августа месеца на Сави према Шапцу један је монитор потопљен. Ми смо Саву и Дунав минирали према Београду и почели да стварамо провизорну флотилу из средстава какове смо имали за циљеве ограничене употребе.

Дунавска флотила била је усидрена на

„Патролбот Це“ на коме се довео аустријски парламентар да тражи предају Београда, 4. фебруара 1915. године.

Радецком Кеју иза Земуна. Она се каткад спуштала ка Београду у циљу извиђања, а по најчешће је иза заклона Радецког Кеја рушила Београд и убијала незаштићене жене и децу на спавању или у раду.

Кад су 7. октобра 1915. године пребачени аустро-угарски батаљони били приковани Сремским добровољачким одредом и Одре-

Београда. Командант Београдског Одсека, пок. пуковник Туфегџић му је лаконски одговорио: „Заузмите га. Београд се не предаје!“

4/17. фебруара настало је варварско рушење Београда као одговор на позив да га непријатељ заузме. Нису поштеђени ни светиње Божијих Храмова, ни Краљевски Двор,

Пуковник пок. Душан Туфегџић, командант Комбинованог Одред Одрбране Београда, у разговору са аустројским пуковником — парламентаром, који је 4. фебруара 1915. год. прешао у Београд на „Патролботу Це“ и тражио предају Београда, али је одбиен.

дом жандарма на кланичну железничку пругу, појављује се Дунавска флотила да својим пискавим мониторинским зрима подигне дух клонулом нападачу и примора га на покрет напред. То је једина ефикасна акција Дунавске флотиле у часној борби са непријатељем после првих дана рата. Сва остала акција била је иза заклона и противу грађанства и његових домова.

У тој Дунавској флотили био је брзи патролни брод, који се поносио својом акцијом и који је и свој живот завршио код Београда, а под именом „Патролбот Це“.

На дан 4/17. фебруара 1915. године „Патролбот Це“ под командом фрегате-лајтнанта Цангела са парламентарном заставом приближио се опустошеном савском пристаништу. Ниједан метак са српске стране није избачен на њега. Он је довезао аустро-угарског команданта, који је захтевао предају

ни Университет, ни музеји, па чак ни болнице са болесним и рањенима. Београд је постао мученик, попрскан крвљу невинне дечице у мајчиним рукама. Убијани су сви од реда, па и они које су међународне конвенције нарочито заштићавале. Аустро-угарски главнокомандујући према Србији изливао је своју бесну немоћ не на отпорног непријатеља, на браниоца свога дома, већ на сироту дечицу, хроне и болесне, рањенике и њихове лекаре.

Од тада „Патролбот Це“ имао је нарочиту улогу извиђача према Београду. Његов се командант поносио и у свом дневнику са највећом мржњом говори о Србима. Његов дневник пун је података, како од Калемегдана ничег новог нема, како се смело спустио током воде до куле Небојше, како Срби страхују, и т. д.

Обратно, старешина митраљеске послуге на том патролном броду, Ладислав Мацаре-

вић, у свом дневнику пише: „Спуштамо се током воде, да се машине не чују. Од стране Чукарице наишла је српска флотила. Напред иде један брод величине патролбота Це, други нешто мањи, а трећи се не види у тмнини. Са пуном снагом смо се повратили у нашу базу“.

Експлозија мине која разноси у ваздух аустријски монитор „Патролбот Це“ на Ратном Острву код Београда 1915. год.

Крајем маја месеца опет је „Патролбот Це“ пошао у извиђање Дунавом до Града и потом узводно поред обале острва Кожаре натраг. Али са тога пута се више није вратио. Српска артилерија пронашла га је, обасула ватром и потопила тако, да се само командант са половином послуге повратио у своју базу.

Тај је брод био само задњим делом потопљен, док је предњи део са командантском кабином остао да пружи дневнике, кореспонденцију и „вафенрок“ свога команданта.

И прва слика, коју сада објављујемо у престоничком часопису „Општинским Новинама“, заплењена је у командантској кабини као да је суђено да југословенском Београду покаже каква судбина постиже основе и безбожне нападаче; да покаже, да је мученички Београд рушен и деца му убијана, не да се

претвори у прах и пепео, већ да се на тим рушевинама подигне велелепни град као престоница велике Југославије, а да из крви невиних деце никне слобода свих Југословена тлачених у „моћној монархији“.

Но судбина ни даље овом пркосном објекту није дала мира.

Српска флотила стварала се из сретстава која су се могла наћи. Потапање овога патролног брода између Београда и Земунa причинило је велике радости бродарима Команде Аде Циганлије. Не из каквог страха, или што је непријатељски објекат један мање, већ да се извади и превуче на Чукарицу, на употребу за одбрану Београда. Кад аустро-угарска Дунавска Флотила није смела са свима средствима, којих је у изобиљу имала, да спасава своје објекте, који су њој и ближи били, дигле су се дереглије и мали чамчићи са Чукарице, дуж целог фронта, па су почели да га из воде извлаче. Тада се тек сетила аустро-угарска војска, да то спречи, па га по дану на својој обали минирала, и чекала долазак Срба, да све заједно дигне у ваздух.

Један добровољац на солунском фронту прича, да је био у групи аустро-угарских морнара, који су минирали тај брод. Кад су Срби били на окупу на броду, који се услед онадања воде заривао у песак, командир одељења престао је, кад је чуо да су и четници Сремског добровољачког одреда ту као заштита рада, није могао дати знак за паљење, — метак му се заглавио у револверској цеви. Тако су Срби заједно са свима својим предметима и заплењеним митраљезом, рефелктором, архивом и приватном кореспонденцијом са брода отишли у своју базу на Чукарици. Тек доцније, кад је већ сунце грануло, страховита детонација разорила је тај пркосни брод, да ни трага од њега није било.

Судбина која и бродове прати!...

Света Милутиновић, новинар,
онда добровољац у Сремском одреду

Последњи браниоци Београда*)

После страховитог пораза аустро-угарске војске на Космају код Конатица и Парцана, као и на осталим фронтовима, и победоносног уласка наших трупа у Београд, у зиму 1914. год., генерал пок. Михаило Живковић-Гвоздени, наређује да трупе: VII. пешад. пук I. позива и четници Сремског одреда, одмах заузму аде: Циганлију, Заногу и Малу Аду крај савског гвозденог места, под Аустријанцима звану „Винтерштат“ — „Зимовник“. Са доста напора и скоро сасвим без људских жртава, ове две јединице постају апсолутни господари све три споменуте аде, и тиме обезбеђују слободан саобраћај друмовима: обреновачким до села Остружнице, топчидерским од монопола дувана па преко Топчидерског Брда до Топчидера и раковички до фабрике шећера на Чукарици, а који су дотле били изложени пушкарању од стране непријатеља. Ови друмови играли су веома важну улогу на левом крилу одбране Београда, у сваком погледу.

Овај брзи и неочекивани пораз аустро-угарске војске руши све раније припремљене планове њиховог генерал-штаба, и они, потучени и на осталим савезничким фронтовима, на српском фронту обустављају сваку офанзиву.

Тако је на српском фронту наступило замишљење, које је трајало пуних седам месеци, т. ј. од фебруара па све до 24. септембра 1915. године.

За све то време на нашем фронту, код Београда, није долазило до напада ни са једне стране. Само по каткад ноћна пушкарања и прасак бомби бацаних из авиона, потсећали

су на рат. Али 24. септембар, четвртак, 1915. год., у саму зору, донесе оно чему се нико није надао...

Г. Милисав Лешијанић, командант VII. пеш. пука II. позива и командант подотсека Одбране Београда

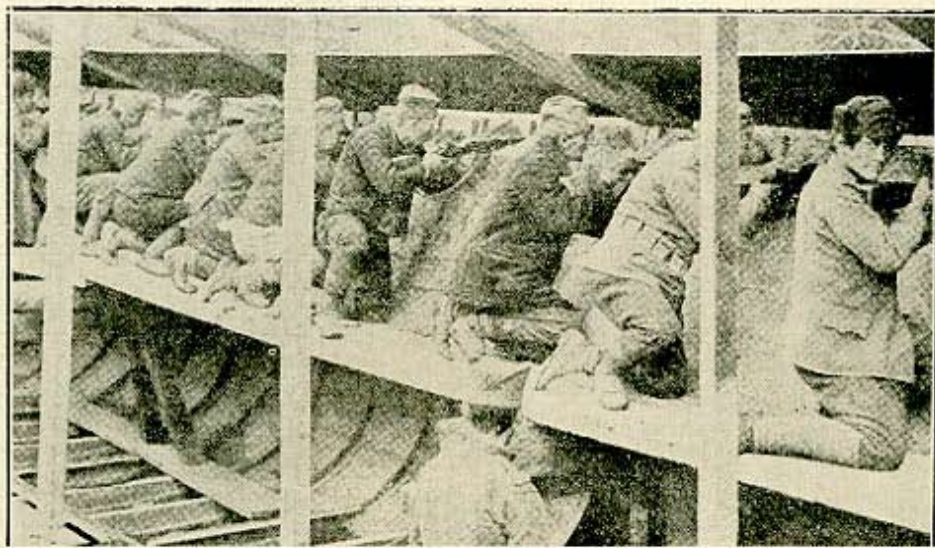
У то доба Београд су чували на фронту од села Остружнице, т. ј. места тако званог „Караула Јарац“ па све до села Вишњице са адама на Дунаву: Стефанац, Чакљанац и Хуја, ове јединице: VII. пеш. пук II. позива Краља Петра I. народне војске; I. батаљон X. кадравског пука; I. батаљон XI. пеш. пука III. позива; I. чета жандармерије; Сремски добровољачки одред; Банатски добровољачки одред; око 40 Руса, минера; 4 енглеска и 4 француска топа, укрупна на Топчидерском Брду и на Карабурми иза кланице; два авиона са аеродромом на Бањици; бродарска чета са

*) Датуми су бележени по старом календару.

„луком“ у савском рукавцу иза Аде Циганлије код Чукарице, где се је налазио и један понтонски мост на сплавовима.

Наша „флотила“ састојала се онда од неколико дрвених чамаца са завозним веслима; два моторна чамца: „Победа“ и „Свети Ђорђе“, овај последњи наоружан једним митраљезом; мала парна лађица „Тимок“ са једним

челник штаба био је г. Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник; командант комбинованог одреда пуковник пок. Туфегџић; командант отсека г. Милисав Лешјанин, пуковник; командант Града (тврђаве) потпуковник г. М. Момчиловић, командант Х. пеш. кадров. пука; командант ада: Циганлије, Заногe и Мале Аде код савског гвозденог моста, Чукарице

Шлеп наше „флоте“ испуњен са стране песком, у тренутку заузимања Аде Циганлије

руским реворверским топом на кљуну; а у само лето 1915 год. саграђен је у тада формираном војном бродоградилушту на Чукарици, и у августу месецу, на Преображење, свечано пуштен у Саву мало већи параброд „Јадар“, који је имао бити нека врста нашег „монитора“. Овај брод је имао два митраљеза у куполи. Такође је служио и за постављање мина. На њему је био млади поднаредник г. Милорад Савић, сада ресторатер код „Клерица“, кога су наши доделили руским минерима. То је све што је сачињавало нашу ратну речну одбрану, осим ако овде не би урачунао и неколико старих шлепова који су, испуњени са страна земљом и песком, много допринели да се Ада Циганлија и Мала Ада заузму без људских жртава.

Целокупну ову „флотилу“ наши су бродарци потопили ноћу између 24. и 25. септембра 1915 год. приликом повлачења трупа са савске обале.

Старешине Одбране Београда били су: Командант Одбране генерал пок. Михаило Живковић-Гвоздени, са штабом на Торлаку; на-

и бродараца био је мајор, г. Милан Радојевић. Команда над четницима — добровољцима била је поверена искусним четовођама г.г. Игњату Кирхнеру (пореклом Немцу) и Таси Долнићу.

Ваља напоменути да су 1915 год. све аде дуж Саве и Дунава биле у нашим рукама. Аде: Стефанац, Чакљанац и Хуја бранили су четници Банатског одреда, а Циганлију, Заногу и Малу Аду код савског гвозденог моста бранили су четници Сремског одреда са VII. пеш. пуком II. позива, а на дан напада и прелаза Аустро-Немаца на нашу обалу, ове аде бранио је само VII. пеш. пук II. позива. Град, доњи и горњи, и дунавску обалу до стругаре Прометне банке на дан напада бранили су четници Сремског одреда; једна чета X. кадровског пеш. пука и једна чета београдских жандарма од 24 до 25 септембра у поноћ, када им у помоћ долази мајор, г. Љубомир А. Недељковић, са једним батаљоном XIV. пеш. пука.

Ето, тако је најтачније изгледао распоред јединица Одбране Београда у зору 24 септембра 1915 год.

Према томе, чувени немачки тактичар и писац, пуковник г. Емануел, у својој књизи, која је изишла 1919 год., а у одломку: „Пропаст Србије и Црне Горе“, не говори тачно кад каже:

„При заузећу Београда српска војска ушла је у борбу најмање 20.000 бораца“. А ми смо, уистини, што се и из горњег распореда види, на целој фронту имали једва 10.000 пушака.

Али г. Емануел, ипак, признаје да српска војска није тако лако пустила непријатеља да продре у Београд. Он каже:

„По свима сведочанствима српска се војска код Београда храбро борила и претрпела велике губитке“.

И још много нетачности има у књизи пуковника, г. Емануела. Он на пр. на једном месту каже, да су немачко-аустријске трупе биле над Србима надмоћније у артиљерији. Али зато прећуткује да су немачко-аустријске трупе биле неколико пута јаче и у пешадији, као и у сваком погледу, бројно и технички спремнији.

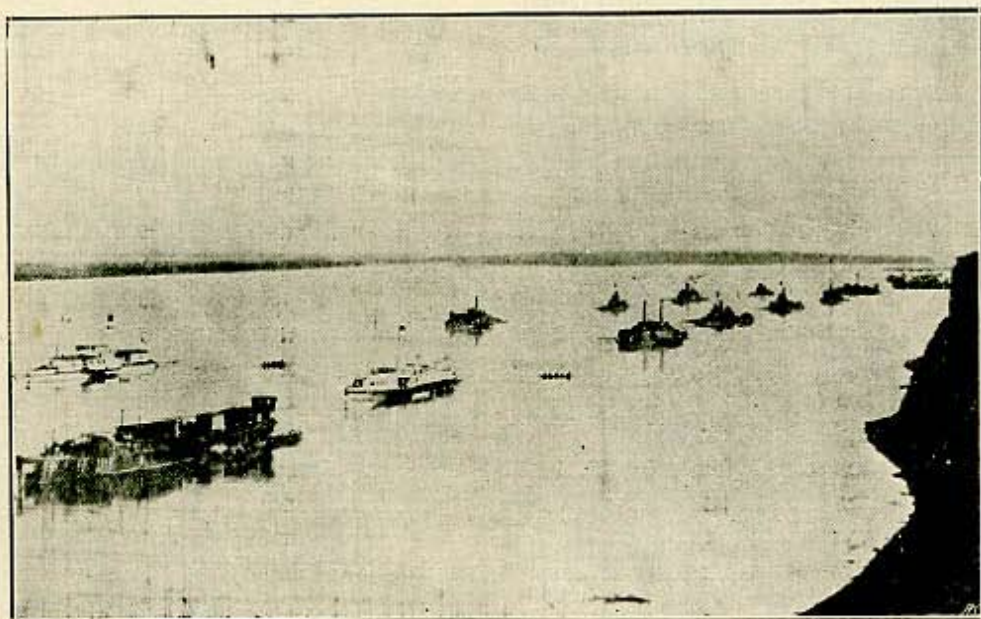
Генерал пок. Михаило Живковић, рекао је у својим мемоарима:

„Да смо ми имали бар половину снаге којом су располагали Немци и Аустро-Мађари, тешко би било претпоставити, после оних херојских борби наших војника, да би они превладали прелазима на Сави и Дунаву и заузели Београд“.

Инж. тех. пуковник г. Игњат Кирхнер, онда командант Сремског добровољачког одреда

Да би бар у неколико, као учесник и очевидац, могао изнети слику надчовечне борбе и отпора, које су наши војници дали приликом одбране Београда, ја ћу у кратким, али верним, потезима описати окршај по београдским улицама за време херојске одбране Београда, у јесен 1915. године.

Аустро-Угарска Дунавска флота крај Радечког Кеја код Земуна спремна за напад Београда

*Херојски се борило и са болом напуштало
гдо Београда*

Док се добровољачки полубатаљон Сремског одреда, као резерва, налазио у горњем делу београдске Тврђаве, догле је VII. пеш. пук II. позива, са једном четом X. пешадијског кадровског пука, чувао обале Саве и Дунава, све од „Карауле Јарац“ код села Остружнице па до нешто иза београдске кланице.

И, збиља, истог дана увече отпоче страховито бомбардовање вароши и Тврђаве. Гранате су као ватрени град падале из ведрога неба. Наша артиљерија је одговарала онолико колико је имала средстава за то.

Одмах се приметило да су она два авиона нарочито летела над Београдом, само зато, да би изазвали нашу артиљерију и открили њене заклоне.

Бомбардоване зграде на Кнез Михаиловом Венцу код Малог Калемегдана 1915. год.

На овом фронту владало је затишје пуних седам месеци.

Пре подне, око 9 часова, 21. септембра 1915. год., два непријатељска авиона нарушила су мир овог дуготрајног затишја. Авиони су пуна два сата кружили над Београдом. Наша артиљерија испалила је на њих неколико хитаца из топова са Топчидерског Брда и Малог Калемегдана. По подне је опет завладао мир. Али, за сваку сигурност, командант Тврђаве, г. Момчиловић, издао је наређење, да се нико од војника не шета градским бедемима, како се из авиона не би могло приметити да у Тврђави има војника.

А истог дана, око три сата по подне, када је четни бата, поред шаторских крила, делио војницима и по два завоја за ране, четник, пок. Жика Јелић, подозриво махну главом и рече:

— Хја! ово није добар знак.

Наступајућа ноћ, 22. септембра, била је страшна! Изгледало је да се цео Београд налази над једним огромним рудником у коме се догађа ужасна катастрофа. На свима странама прасак, ватра, подземна тутњава, ломњава, пожари, кукњава, запомагање... Чини се да у пламену букти и варош и небо...

Те ноћи нико од војника није око склопио. А кад је освануо дан, 23. септембар, Тврђава и варош нису се могли више познати. Све је било порушено, разривено и унакажено од распрштених граната.

Са циглама разрушених кућа измешало се људско месо и кости невинне деце и матери, а по зидовима људска крв и ситно, као исецкано, месо...

У ноћи, између 22. и 23. септембра, у тој крвавој и језивој ноћи, једна граната удара у штаб полубатаљона Сремског одреда у горњем делу Тврђаве. Официри: г.г. Игњат Кирх-

нер, Иванов, Живко Кезић и Милутин Станић, изненађени излећу напоље, док им посиљни, Мали Славко, остаје тешко рањен под рушевинама, кога су после четници онесвешћеног извукли и однели у болницу. Те ноћи гранате нису поштедиле ни штаб команданта Тврђаве, потпуковника г. Момчиловића.

После неколико тренутака настаје прави пакао, ужас! Градски се бедеми тресу, ломе, прскају. У вароши пожар као кад је горео Рим. Сфицири напуштају разрушене станове и штаб преносе у градску кapiју испод Сахат Куле. Једна граната 305 мм. удара у бедем изнад „робијашких ћелија“ и пробија зид дебео два метра, упада у ћелију и експлозијом прелама огромне зидине. Срећа да нико од војника није био унутра, јер су у споредним ћелијама тога тренутка биле од граната склоњене две чете добровољаца. Зато командант, г. Момчиловић, после овог чуда, наредује да места изиђемо из тих ћелија и да поред градских бедема, са леве и десне стране Сахат Куле према Београду, ископамо ровове и у њима се од граната сакријемо. Ово је било врло паметно и корисно.

Док смо ми копали ровове, однекуда дотрча наш кувар, пок. Срђан, па сав бео од малтера и окрвављен по лицу, колико га грло служи, викну:

— Г. Кирхнер! удари!

— Шта удари? — хладнокрвно пита г. Кирхнер.

— Удари граната у казан и однесе вечеру! — задихано саопштава Срђа.

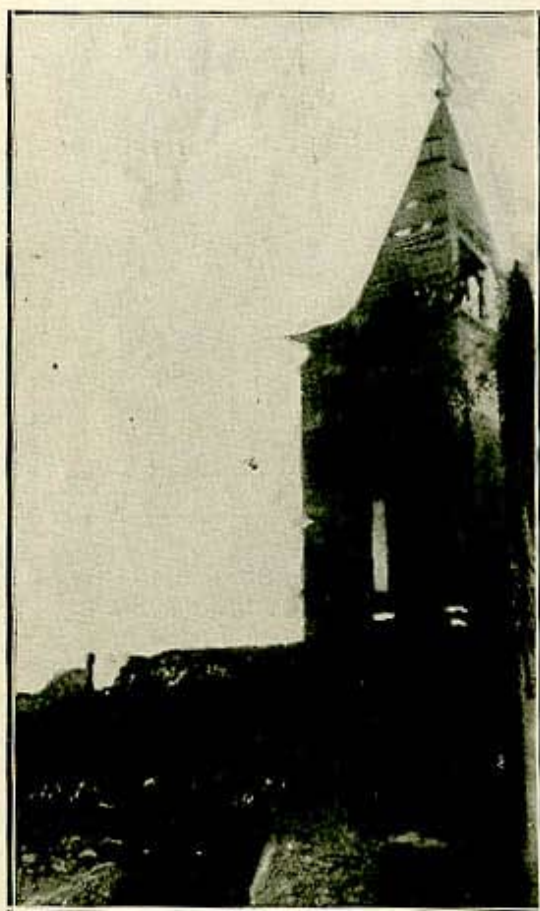
— Само кад тебе није однела! — кроз смех одговори г. Кирхнер, војник и човек који у истину није знао за страх.

Командант, г. Иванов, одмах нареди да нам се за вечеру подели пекмез, који је у магацину чуван као резервна храна.

Артиљерија немачка грми. Ми под бедемима у рововима у мраку вечерамо пекмез и хлеб. Око нас прште цигље са бедема и звони парчад распрштаних шрапнела и граната. Телефонске жице скидане пружице се по земљи као вреже од лубеница. Команданти везу одржавају само преко ордонанса, који гину и падају као сноплје. Они погурени, са „главама у торбама“, јуре и командантима нешто саопштавају. Девет је сати увече. Једна граната удара у четну профијант комору и све, коње и кола, разноси у парампарчад. Не-

ки рањени коњи приште и стењу. Стругара Прометне банке у пламену. Магацини на савском пристаништу догоревају, а дим се над Савом натклонио као црна магла. Ми у рововима, ни сад не знам како је до тога дошло, сви у један глас запевамо, громко:

„Душманска рука пали и руши
У огњу пламте села и град...“

Торањ старе цркве „Ружице“ у Горњем Граду, који су аустријске гранате срушиле 1915. год.

Официри нас ућуткују, али узалуд. Дошло нам нешто да певамо, и ми певамо... Одједном, сви некако чудно мењамо песму, као да смо знали да ће нас зора многе за увек раставити, и певамо:

„Свјати Боже, Свјати крпки...“

Певамо сами себи посмртну песму. А певамо је, певамо је не као црквену, већ, буди Бог с нама, некако дивљачки, лудачки, као да смо памет изгубили...

И док ми певамо са бедема се чује команда командира наше батерије:

— Батерија, пали!

— Грууу! — на команду уместо батерије

загрме само један наш топ. Остали су оне-способљени.

Престадосмо да певамо.

— Бре, зар је оволика наша батерија?!
— пита у чуду један добровољац, Личанин.

Један ордонанс са рефлектора, који се налазио на бедуу код цркве Ружице, дотрча у капију и саопшти команданту, г. Момчиловићу:

— На спавање, али под ратном спремом, у приправности!

Сви се у највећој тишини повлачимо у хелије и са рединицима и бомбама о куковима лежемо на даске потрбушке и на леђа. И неки су официри заједно са нама. Нешто међу собом шапућу. Покушавамо да заспимо, али не иде. Предосећамо нешто.

— Нешто ће се ноћас догодити, и то

Куће у Аврамовој улици на Дорћолу које је аустро-немачка артиљерија савалила са земљом септембра 1915. год.

— Госпон потпуковниче, по заповести јављам да су Швабе разбиле наш рефлектор и да више немамо са чиме да осветљавамо...

За непун сат све нам је било уништено. И рефлектори, и топови...

У 11. сати ноћу, 23. септембра, непријатељ је, пошто је све уништио, после дводневног непрекидног бомбардовања ноћу и дању, сасвим престао са бомбардовањем. Опет настане тишина, за нас већ нешто необично, тајанствено... Скоро сви осећамо да ће се после овога догодити нешто страшно, велико... Али нико ништа не говори. Ћутимо. Само се небо још црвени и пламти. Умор нас, после толиких непреспаваних ноћи, почиње да савлађује. Починемо да дремамо.

У 1 сат по поноћи, 24. септембра, пошто се више нигде не чује ни један пуцањ, командант наређује:

страшно! — каже ми пок. Јохан Гринвалд, добровољац, Шваба, који се са нама бори као и ми.

И, догоди се...

У три сата ујутро, 24. септембра, у доњем граду припуцаше пушке. Одјекну и прасак бомби... Градске зидине местимично одјекују, као да се Римљани испод бедема дижу...

— Пст! пст! пст! — шапатам нас официри позивају на зборно место.

— Друга чета са свом спремом на зборно место! — командује г. Кирхнер.

Првој чети исто командује поручник, г. Милутин Станић.

— Куда ћемо? Ко то пуца? — питамо се међу собом.

— Швабе прелазе! — саопшти неко шапатам.

— Сигурно ћемо се спустити низ Велики

Калемегдан на савско пристаниште! — нагађају неки.

— Јок, море, не може се туда. Сви би на коси изгинули, јесте ли луди! А, после, тамо је VII. пук — одговарају други, они што су мало искуснији.

Док, најзад, не паде команда:

— Прва чета улицом Цара Уроша на Дунавски Кеј, напред!

— Друга чета правац црква Ружица, први и други вод на десно крило према Робијашкој Башти, напред! У стрељачки строј!

На команду сви кретосмо трчећим кораком. Свиће зора, румена и плава. Ми јуримо ка Кеју преко рупчага од граната, прескачемо испрекидане жице. Јуримо на Дорћол Жене, оне које нису могле побећи из вароши, неиспаване и бледе, испадају из порушених кућа и у страху нас запиткују:

— Војници, браћо! шта је? Шта се догађа? Куда јурите? Ко то пуца?

Нико ништа не одговара. Јер још нико од нас и не зна шта је у ствари.

Најзад стижемо на крај улице Цара Уроша. Код Шовдине фабрике затичемо команданта другог батаљона VII. пеш. пука II позива, мајора пок. М. Гавриловића, са његовим војницима. И они су тога тренутка дошли на Кеј са Аде Циганлије. Леже по улицама Високог Стевана, Солунској и Цара Уроша. На

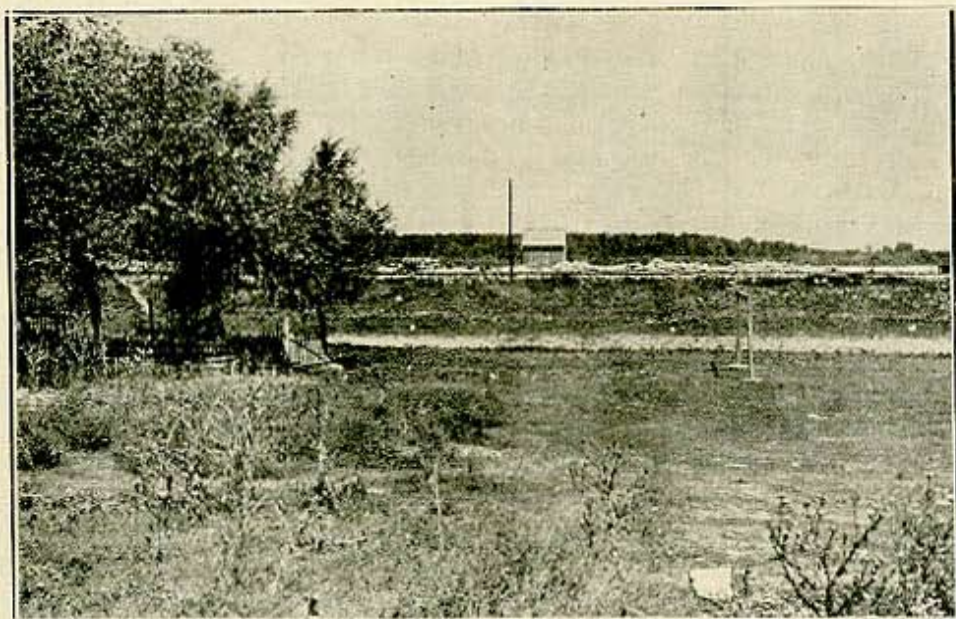
дунавској обали митраљези клокоћу и бомбе прште. Г. Гавриловић нашу чету дочекује овим речима:

— Јунаци! Непријатељ је, у малом броју, прешао Дунав и заузео кланичну пругу. Потребно је да на њега ударите с бока од столарске фабрике и да га бомбама отерате...

Кућа у Банатској улици бр. 40, у којој је за минут пегинуло око 40 добровољаца, 24. септембра 1915. г.

На ове речи сви побацисмо шињеле, раицхеве и остале непотребне ствари у околна дворишта, да би за јуриш били лакши, и трчећим кораком кретосмо да извршимо наређење. Али још одмах, у Дубровачкој улици код кафане „Пуж“, непријатељ пуца на нашу извидницу. Као прва жртва ове зоре у одбрани Београда пада г. Мирко Голубовић, сада благајник Народног позоришта у Скопљу,

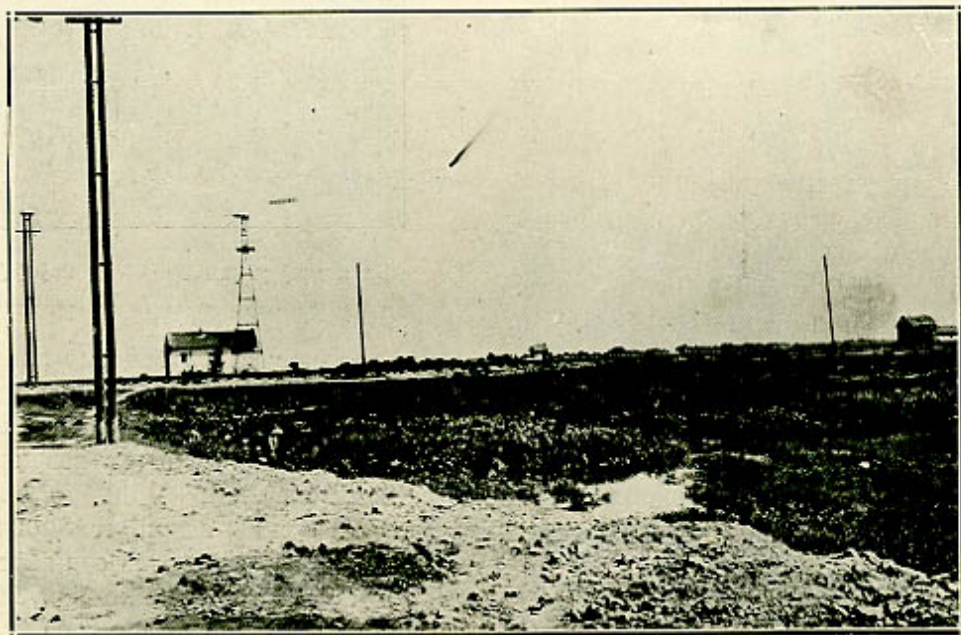
Кланична пруга на Јазји код Робијашке Баште, место на коме је у накланој борби тешко рањен г. Игњат Кирхнер, командант Сремског добровољачког одреда, 24. септембра 1915. год.

који губи ногу до самог кука. Изненађени од непријатеља, приморани смо да се развијемо у стрелце и да се растуримо по оближњим улицама, како би смо могли из кућа, кроз прозоре, да пуцамо на непријатеља који се налази иза жељезничке пруге.

Почетак уличних борби настаје.

Улазимо у двориште кафане „Пуж“, разбијамо врата, улазимо у салу и кроз прозоре отварамо ватру.

бледи младићи из Сремског одреда. Поубијаше их у моменту кад су хтели прећи преко улице. У Банатској улици, на кућу бр. 40 наши поставили митраљез. На кров исте куће попео се четник пок. Жика Јелић и баца бомбе. Једна граната удара у ту кућу и у минуту убија на месту 40 добровољаца Сремског одреда. Глава пок. Жике Јелића пада на улицу као крушка, док му труп остаје под рушевинама. Чују се немоћна и болна запомагања

Кланична пруга код Крмаловића пумпе иза

које су Немци нападали Београд 1915. год.

У кафанском дворишту ужас! На средини дворишта леже крвави, искидани, једна млада жена и трогодишње дете, нека несрећна мати... Граната их мртве из куће избацила...

Друга чета Сремског одреда, под командом г. Кирхнера, развила се у стрелце и потпомогнута малим бројем кадровца Х. пеш. пука, лавовски се коље, на нож, од Куле Небојше до кафане „Шаран“ на Дунавском Кеју. Веза са првом четом одржава се преко жандарма, који су међу првима стигли на Дунавски Кеј и дали надчовечни отпор непријатељу који би, да њих није било, продро у варош пре него што смо ми стигли. Много их је већ изгинуло. Пуца се. Бацају се бомбе са кровова кућа. Непријатељ бије из митраљеза и топова са монитора и са обале. Преко улице се не може прећи од митраљеских зрна, која парају калдрму. У Дубровачкој и Цара Уроша улици камаре мртвих, леже крвави и

испод рушевина. Болничара нема! Рањенике, непревијене, у општинским колицима за ђубре одвозе у болнице. Незнам откуда се ту створи и госпођа Јелена, супруга нашег познатог уметника г. Добрице Милутиновића. Она скинула са своје куће врата и на њих са једним војником полаже тешко рањеног поручника г. Роша.

Тек око пет сати ујутро, кад се је мало разданило, видели смо да се не бијемо са Аустријанцима, већ са Немцима. Има их много. Као пободени кочићи што бране обалу од поплаве стрче шилци са њихових шлемова иза кланичне пруге.

Тада нам јавише да је г. Игњат Кирхнер тешко рањен. Рањен је лакше и г. Иванов. Одмах бива у руку тешко рањен поручник г. Милутин Станић. У целом полубатаљону остаје само један официр, г. Живко Кезић. Он одмах преузима команду.

Око осам сати добровољци — четници, жандарми и кадровци Х. пука прикупљају се. Немци врше снажан напад и продиру до Душанове улице. Али у 11 сати пре подне г. Кезић са својим добровољцима врши контра напад и приморава Немце да се повуку до кланичне пруге. Тада смо заробили тачно 87 немачких војника, које је наш кувар, пок. Срђа, са још тројицом рањених добровољаца кочоперио спровео на Торлак.

— Где сте их заробили? — питају грађани.

— На Дунавском Кеју! — победоносно одговара Срђа.

Борба траје цео дан. Четници и жандарми држе се надчовечно. Гину, али не пуштају Немце да продру у варош.

Тек 24. септембра, око поноћи, стиже нам мала помоћ. Долази командант XIV. пеш. пука, г. Љубомир А. Недељковић, са својим батаљоном и у 1 сат ноћу прима борбу са Немцима.

Борба на нож води се до у зору, 25. септембра. Кад је свануо дан, тек се онда приметило да су четници и жандарми изгинули скоро сви до једног. Од 340 добровољачких пушака, колико их је 24. септембра ступило у борбу, избачено је из строја, које рањених и мртвих равно 223. Невероватно! Тада непријатељ, надмоћнији и кудикамо многобројнији, под заштитом немачке артиљерије, врши други напад и поново нас приморава да се повучемо до Душанове улице. Помоћ нам не долази. А нема ни одкуда. Јер VII. пук једва одолева на Чукарици и Бановом Брду. Војна болница препуна рањеника. Енглеска болница из Друге мушке гимназије у Поенкаревој улици већ се евакуисала. Грађанство напушта домове и у последњем тренутку бежи у правцу Торлака.

Опет се цела ноћ проводи у борби по улицама, на нож и смрт! 25. септембра по подне бијемо се код Велике пијаце испред Университета. Две десетине направиле барикаде код Народног позоришта, у улицама Доситијевој и Позоришној, те спречавају нагли продор непријатеља. Немци су у уличним борбама опрезни и спорије наступају. Једна десетина добровољаца бије се на барикадама у Цетињској улици код кафане „Два побратима“.

На пијаци „Цветни Трг“ четници се за-

вукли у корпе од парадајса и грожђа, и одакле се пушкарају са Немцима.

27. септембра, у зору, г. Живко Кезић са неколико добровољаца и жандарма даје Немцима последњи отпор на Чубури код кафане „Кикевац“, и одмах затим последњи напушта Београд.

Г-ђа Јелена Д. Млађуновић, чланица Народног Позоришта, која је за време борби на Дунавском Кеју, на самом бојишту, 24. септембра 1915. год., превуцала рањене офицере и војнике.

Одступамо... Сузе нам у очима. Грудни нам се надимљу и срце стеже. Обузима нас неко чудно, болно осећање. И плакали би и смејали би се, урлали би и цвилили, миловали и уједали... Хтели би да дамо последњи, најјачи отпор, да голим грудима налетимо на голе немачке бајонете!... Али шта нам то вреди? Нас је једва око 40 а њих... Хиљаде...

Плашимо се да нам не пресеку отступницу и живе нас похватају, па се журимо да што пре ухватимо везу коју смо још јуче изгубили...

На једном брежуљку на Вождовцу заустављамо се, са жељом да бар још једном видимо наш драги Београд.

Видимо га. Наш лепо Београд сав је по-

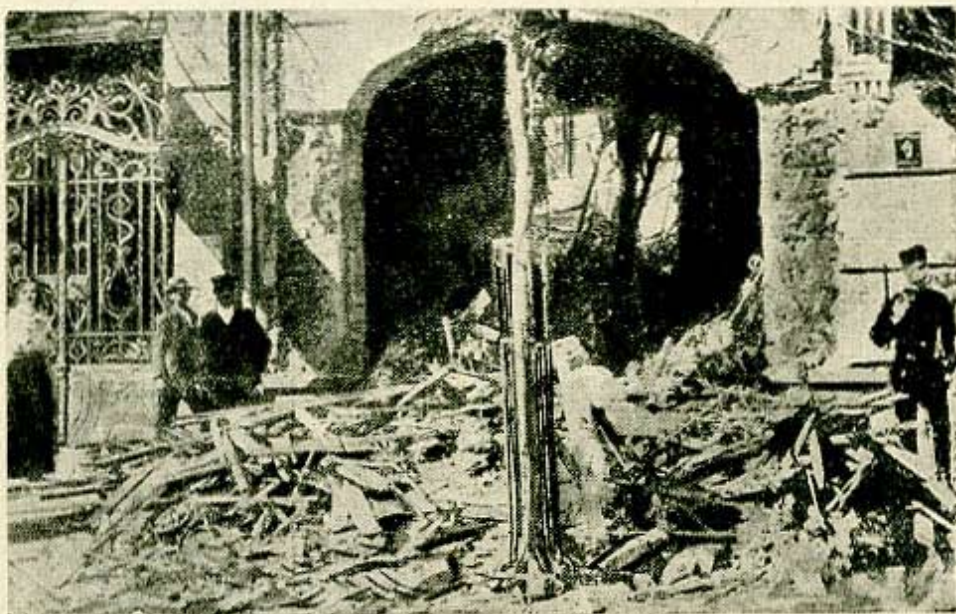
рушен, у пламену. Од дима са згаришта небо се не види. А тамо, под рушевинама и на згаришту остале нам старе мајке, сестрице, де-чица...

— Ах! — кликнух: — Нека! Овако, као сад наш лепи Београд у 1915 год., морала је 1812. изгледати Москва кад ју је са стена кримловских посматрао Велики Наполеон како у пламену гори и дим се са реке диже...

Каква игра судбине!

из Сремског одреда, и да га оставе да на вешалима виси три дана и плаши сироте грађане, од којих су Кајзер и Ђесар хтели да направе своје верне поданике...

Ова вешала на Теразијама била су само предзнак за многа друга, која су касније подигнута по свима крајевима Београда, а на којима су престали да дишу и говоре многи виђени Београђани, који су више волели и смрт него да постану издајнице своје отаџбине!

Рушевине радње браће Викторовића до био скопа „Колесеум“ у Краља Милана улици

На Торлаку г. Кезића дочекује командант Одбране Београда, генерал пок. Михаило Живковић, са речима:

„Кезићу, ја сам вама, вашим добровољцима и жандармима веома захвалан. Мислим да нисте могли дати више него што сте дали“.

А затим, после неколико дана, док смо водили борбе око Космаја, Немци, да би се пред светом показали како су се са јунацима борили, подигоше заједничко гробље на Дунавском Кеју и у заједнички споменик од тврдог камена урезаше ове речи:

„Овде почивају сједињени у смрти 260 немачких и 240 српских војника — ратника, палих у борбама око Београда 1915. године“.

Али Немцима, који су били тако племенити па подигли споменик на гробљу, није ништа сметало да тако исто 28. септембра подигну и вешала на Теразијама, на скверу између „Москве“ и „Балкана“, и да о иста обесе једног несрећног младића, добровољца

Херојску одбрану Београда подвлачи у својој књизи чак и, доста пристрасни, немачки тактичар и писац, пуковник г. Емануел, речима:

„Београд, овај бреговити терен Срби нису ојачали непрекидним повезаним линијама, него вешто уређеним малим утврђеним групама и батеријама, тако да је била добро спрењена одбрана по одсесима“.

Можда би се огрешили, ако у прилог историји новог Београда не би, бар у кратким потезима, описали постанак „Сремског“ и „Банатског“ одреда, који остадоше за увек под зидинама Београда.

Одред који је цео изгинуо бранећи Београд 24. септембра 1915. године

Кад је Аустрија 1914. год. објавила рат Србији, у Београду се затекао приличан број Срба и Хрвата из разних крајева бивше Аустро-Угарске Монархије. Да не би у том времену седели скрштених руку и они су похи-

тали у помоћ. Уписивали су се у добровољце. Упис добровољаца вршио је Савез добровољаца у кафани „Златни Топ“, у улици Краља Александра. Од тих добровољаца Савез је образовао два одреда: Банатски и Сремски одред.

Упочетку рата Банатски одред био је бројно већи. Њега је Савез у договору са војним властима упутио на дунавске аде: Стефанац, Чакљанац и Хуја. Команда је била поверена старом и искусном четничком војводи г. Таси Долинићу. Банатском одреду стављено је у задатак да са ада брани десну обалу Дунава од непријатељске најезде са панчевачке стране, а у случају офанзиве да, као крстареће одељење, оперише по Банату.

Сремски одред био је у почетку бројно мањи. Он је имао свега 30 бораца и био је упућен на Аду Циганлију, да под командом тадашњег мајора г. Свет. Ђукића, заједно са седмим пуком првог позива, брани чукарички друм, а у случају офанзиве да и он као и Банатски одред крстари по Срему. (Одред је 1914. год. крстарио између села Војке и Нови Бановци). Овим одредом у почетку је командовао четнички војвода г. Пегковић, који доцније (због неке кривице) бива смењен. Тада Одред узима у своје руке дотадашњи четник — добровољац, г. Игњат Кирхнер, бивши аустро-угарски поручник и велики српски патриота.

Од тада почиње јуначка каријера овог малог Одред. У августу 1914. године господин Кирхнер са двадесетпаторицом својих четника (међу којима су били најхрабрији пок. Стева Бата и г. Сава Петровић-Геја) без ичије помоћи заузима караулу на савском гвозденом мосту са леве обале Саве. Ово је био први прелаз наше војске на аустријску територију преко Саве. Освајањем ове карауле господин Кирхнер отстранује непријатељски рефлектор који је осветљивао десни део Сарајевске улице и топчидерски друм од Монопола дувана до Господарске механе. При овом освајању господин Кирхнер бива рањен у десну ногу, али не одлази у болницу. Одред је напустио караулу тек онда када су аустријски војници први пут ушли у Београд.

Од тада одред се са успехом бори код Космаја, на Парцанима, у Раковици, одгони непријатеља преко Саве и узима учешћа у освајању Аде Циганлије и „Винтерштата“. На овим двема адама „Сремски одред“ постаје страх и трепет Аустријанаца и будна стража Београда и Чукарице све до 19. септембра 1915. год. када по наредби команданта Одбране Београда одлази у горњи део београдске Тврђаве да смени две чете десетог кадровског пука.

Као административна јединица Одред је постао тек првог јуна 1915. год. Тада је добио

Вила на Топчидерском Брду срушена немачким гранатама 1915. године

и своју заставу, једну од најстаријих српских застрада, коју је г. Кирхнер пренео на Крф и донео натраг у Београд. Та се застрада сада налази у Савезу добровољаца.

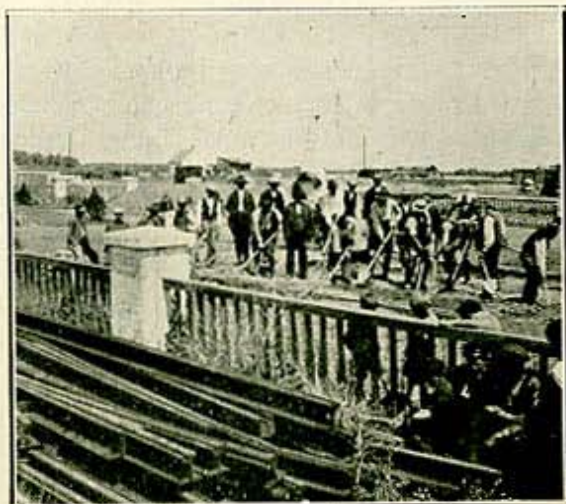

Приликом ископавања костура наших војника погинулих на Дунавском Кеју 1915. год. изјека спрема: бомбе, реденици, покуле, новац, одличја итд.

Од 19. септембра 1915. год., на пет дана пред своју јуначку погинућу „Сремски одред“ добива сасвим другу форму: бива повећан младићима који су у Скопљу полагали испит за пријем у подофицирску школу, па су као прекобројни одбивени. Око две стотине не десет здравих младића испод 18 година, из срца Шумадије, ступају као добровољци у „Сремски одред“ да младим животима бране своју престоницу. Одред броји тада равно три стотине четрдесет бораца и постаје полубатаљон. За командира прве чете поставља се поручник г. Милутин Станић а за водника пот-

поручник г. Живко Кезић. Остала водничка места попуњавају подофицири из X. и VII. пешадијског пука.

Под командом г. Кирхнера Одред ступа

Откопанање костију браниоца Београда из заједничке гробнице, у којој је лежало 240 српских и 260 аустро-немачких војника, палих у борбама на Дунавском Кеју приликом одбране и пада Београда 24 и 25 септембра 1915. год., ради преноса у костурницу на Новом Гробљу

у борбу на Дунавском Кеју 24. септембра у три часа изјутра, када сви официри, изузев г. Кезића који после преузима команду, бивају тешко рањени, а од четника остаје и данас их има свега око гедесет у животу. Остали су своје кости узидали у темеље нове југословенске престонице.

Ето, тако је постао и 24. септембра 1915. год. у зору нестало скоро заборављени јуначки Сремски одред, један од главних стубова Одбране Београда...

Тел. К. Јанковић, жанд. мајор

Улога жандармерије у одбрани Београда 1914—1915. год.*)

I.

Употреба жандармерије као засебне и самосталне јединице није била код нас предвиђана за случај рата. То је био случај са свима жандармеријама у Европском рату и то је, поред малобројности жандармерије у предратној Србији, један од главних узрока, што су жандармерије остале по страни, кад је требало одати морално признање борцима из Великог рата. Као други узрок тога може се сматрати и традиционална, тако рећи урочена, скромност и неистичање жандармерије, која је као струка са полицијско-војничким задатком увек била издвајана од остале војске.

У ствари, српска жандармерија је са своје стране испунила до краја своју дужност према Краљу и Отаџбини, пролевајући обилно крв на свима бојиштима наших ратова. Српска жандармерија је изгубила више од половине свога бројног стања у Европском рату. Али, те су жртве остале незапажене, јер су се изгубиле у мору жртава војске, по чијим јединицама су жандарми били распоређени за време рата. То је разлог што немамо тачну статистику губитака наше жандармерије у ратовима.

Али, и ако употреба жандармерије као самосталне јединице у рату није била предвиђена, случај и нужда је учинила, да наша жандармерија изузетно, као засебан жандармеријски батаљон, узме учешћа у операцијама одбране Београда и околине, а доцније приликом одступања — још једном код Кроје у Албанији.

Видећемо даље, како је српска жандармерија своју дужност у одбрани Београда — остале њене борбе биле би ван оквира ове споменице, — испунила.

*) Писац овог чланка није учествовао у одбрани Београда 1915. год., већ је податке црпео од живих жандарма а највише од жанд. капетана Г. Михаила Зарића, који је био у борби на Дунавском Кеју.

Датуми су по новом календару

Г. Обрад Радоњић, жанд. капетан

II.

Београдска жандармерија од свога установљења 1860. године била је чврсто везана за живот и развитац Београда. Од оног знаменитог бомбардовања Београда 1862. године, који представља маркантну етапу у задобијању потпуне независности Краљевине Србије, па све до данас, жандармерија је била активни учесник у свима знатнијим догађајима Београда и срасла је тако рећи са њим. Београђани су навикли на жандармерију као на нешто своје. И најбољи је доказ те узајамности, што се, поред толиких разлога, ни до данас није успело, да се Београдска жандармерија замени одговарајућом грађанском полицијом.

Објави рата 1914. године затекла је Београдску жандармерију, — чији је званичан назив био „1. батаљон жандармерије“ — са овом формацијом:

- I. — штаб батаљона;
- II. — четири чете жандармерије;
- III. — две чете поћних стражара; — и

IV. — један коњички жандармеријски вод.

Командант целокупне жандармерије био је пешадиски луковник Јанко Вукосовић, Словенац из села Врловине, близу Горнице, који је у својој младости, гоњен југословенским идеалом прешао у Србију и постао њен официр. У случају овог Словенца — команданта српске жандармерије — има заиста много симболичности.

Г. Мирко Јовановић, жанд. капетан

Као што је било предвиђено, жандармерија по објави мобилизације, по наредби Владе остала је на својој редовној дужности. Та реч „редовна дужност“ у ствари губи своје значење, јер „редовна дужност“ жандармерије у рату састоји се у безброј других дужности, поред оних мирнодобеских, које једино могу спадају у редовну дужност жандармерије. Овај назив „редовна дужност“ још мање одговара стварности, ако би се применио на задатак Београдске жандармерије, која је за све време вршила службу у првој борбеној линији.

Још пре објаве рата, на дан мобилизације 12. јула 1914. године у 24 часа жандармерија је била стављена у стање строге приправности. Ова је строга приправност трајала до 15. јула (дана објаве рата) у 6 часова.

Одмах после тога, капетан Милорад Ђурић добио је једну комбиновану чету од жандарма и поћних стражара, у јачини 150 људи, и посео дунавску обалу, док је жандармериски потпоручник Обрад Радоњић са другим одељењем од 63 жандарма посео савску обалу, од магацина соли до Градске капије.

Истог дана (15. јула) око 22 часа кренула је из Земунa једна лађа са 6 шлепова и ушла у Саву.

Жандарми, потпомогнути од општинских стражара, царинских и монополских органа и многих добровољаца грађана свих старости и слојева отворили су ватру на лађу. Посада је одговорила ватром из митраљеза и пушака, али се лађа морала зауставити у Сави услед оштећења. Ово је био први почетак нашег рата са Аустро-Угарском.

Око 23 и по часа друга лађа са 7 шлепова пошла је из Земунa за оном првом, али је и ова нашом ватром задржана позади прве, под истим околностима.

16. јула око 1 и по час полази лагано последњи воз према савском мосту. Одред Танкосића пре пролаза воза баца железнички мост у ваздух, а композиција враћа се натраг у Земун.

Пушкарање између жандармерије и посаде заустављених лађа траје и даље. Доцније појављује се са противничке обале и неки топ, који је прошарао небо са неколико ирациела. Куглице су разбиле цреп и прозоре на неколико кућа Ломине улице.

Први присак жена и деце одјекује по улицама Савамаде. То је био тек почетак!

Пушкарање траје до сванућа.

Око 5 часова (16. јула) појављују се аустријски монитори. Засипају ватром из топова и митраљеза нашу посаду и Београд. Наша артиљерија није се јављала. То је унело приличну пометњу у наше редове и многи су почели отступати, јер се је пронео глас, да се Београд има напустити. Наређење о томе шта треба учинити жандармерија није добила. Грађанске власти биле су напустиле варош. Сви су се евакуисали како је ко могао.

У тај мах појави се од Слатине командант Дунавске Дивизије, генералштабни пуковник Миливоје Анђелковић са својим ађутантом мајором Добросавом Ђорђевићем и са једним одељењем од 30—40 добровољаца — грађана. Заустави отступајуће делове и нареди, да се сви врате на своја места. Њима се придружи покојни Добра Митровић тадањи кмет-правник Београдске општине. Сви су они обишли положај, подигли опали дух народа и учинили неке исправке у распореду жандарма и осталих стражара. После тога су приступили уређивању грађанских власти од особља, које је остало у Београду.

Савски одсек потпоручника Обрада Радоњића појачава се на 193 жандарма и остаје на положају све до 21. јула, када је положај предао трупама 7. пешадиског пука, III позива.

После тога жандармерија се вратила у своје касарне, на „редовну дужност“.

Командир 4. чете (савамадеког кварта) добио је наређење, да при појави непријатељских монитора, са својим људима посее савску односно дунавску обалу, према месту појаве монитора, а све остале чете ноћу су

постављале страже на Сави и Дунаву — свака чета на своме одређеном фронту, — док није извршена концентрација војске, која је предузела чување границе.

Жандармерија је остала у Београду да се бори, не само са непријатељима, са спасавањем и са осталим физичким напорима војника, него и са спасавањем народа, са гашењем пожара, које су непријатељске запаљиве гранате изазивале у свима крајевима Београда, па и са онима, који су, користећи те тешке прилике Београда, присвајали на разне начине туђу имовину.

Ову дужност у граду, изложеном скоро свакодневном бомбардовању, вршила је непрекидно у току 15 месеци, без икакве смене и са минималним одмором.

Ако та опасна и нада све тешка дужност није жандармерији донела војничку славу, она ће ипак код сваког свесног грађанина, изазвати признање. Није увек најтеже бити у једном, ма и најокршајнијем боју. Дуго психичко и физичко мрцварење захтева много више хероизма. Београдска жандармерија испунила је и једно и друго.

У томе непрестаном раду, жандармерија је проводила своје време без знатнијих догађаја — јер су у то време и најзнатнији иначе догађаји рачунати као најобичнији, — све до првог заузећа Београда од стране непријатеља у новембру 1914. године. Тада је жандармерија последња напустила варош и придружила се Варовничком одреду ка Торлаку и Авали.

III.

По првом ослобођењу Београда у децембру 1914. године, жандармерија се вратила на своје старе дужности. С времена на време упућиване су поједине групе жандарма, у разне војничке јединице. Тамо су они вршили полицијску службу по штабовима Врховне Команде, армија, дивизија и пукова. Други су употребљавани као коњички ордонанси. Београдска жандармерија послала је у оперативне јединице преко 200 жандарма. Они, који су остали, морали су се још више напњати, да би заменили отишлие другове.

Наступила је злокобна 1915. година. После дугог затишја, за које време београдска жандармерија је и даље вршила своју службу у првој линији — наступили су страшни дани. Аустро-немачко-бугарска офанзива, против усамљене, исцрпљене, слабо снабдевене и недовољно наоружане и малене Србије била је на прагу. Жандармима су неколико пута мењали оружје, као и војсци уосталом. Бајонети нису ни издати свима жандармима.

Први удари нове навале сручени су на замучени Београд. Време је дошло да се рачуна и са појединим борцима. Ништа природније, него да се жандармерија ангажује

до крајњег напора и последњег човека. Дошао је дуго очекивани дан, да и она ступи самостално у борбу.

5. октобра (датуми по новом) 1915. године био је први дан аустро-немачке офанзиве према Београду и први дан рата са Бугарском.

Г. Живојин Јанишевић, жанд. капетан

5. и 6. октобра непријатељска артиљерија била је засула наше положаје дотле нечувеном артиљериском ватром из свих, од брдских до најтежих хаубичких топова и мерзера 42 см. 40.000 зрна пало је тада за један дан на београдске положаје.

Наша артиљерија, на сав тај пакао од ватре није могла тога дана да избаци више од 16 метака.

Непријатељ је (у циљу да изазове ватру наших батерија и тако открије њихове положаје) био упутио и један лажни монитор према Ратном Острву. То није успело.

Иначе наша артиљерија била је од ураганске непријатељске ватре тешко погођена и оштећена.

7. октобра у 2.30 час. била је поново отворена најјача ватра из свих артиљериских оруђа на обалу одређену за искрцавање.

Под ситном кишом око 4 часа непријатељски понтони пловили су Дунавом који је био осветљен пожарима београдских кућа. Наши су приметили понтоне, осули ватру на њих и нанели су им велике губитке, али нису били у стању да несразмерно надмоћнијег непријатеља спрече у искрцавању.

На обали Дунава искрцани су: 4. батаљон 84. пешадиског пука и 3. батаљон 74. пеша-

диског пука, 59. пешадиске дивизије 8. корпуса.

Командант наше Одбране Београда био је поч. генерал Михаило Живковић. Командант комбинованог одреда поч. пуковник Душан Туфегџић са штабом на Топчидерском Брду. Београдски одсек ишао је од Миријевског потока, до карауле Јарца.

Порушена кућа на Кнез Михаиловом Венцу код Калемегдана.

Градски подотсек бранио је фронт од Миријева до железничког моста. Командант био је пешад. потпуковник Миливоје Момчиловић (сада генерал у пензији и окружни инспектор у Битољу). Њему је стављен под команду одред београдских жандарма, који је формиран у 3 чете, нарочито за ову борбу.

Командир 1. чете и уједно командант батаљона жандармерије, резервни жандармериски капетан 1. класе Милоје Милинковић био је стар и болешљив и он је командовао овим одредом из касарне на Краљевом тргу обилазећи повремено положаје.

1. четом ((Дорћол) командовао је поручник Мирко Јовановић. Он је у ствари водио и цео жандармериски одред у овим данима борбе, замењујући болешљивог команданта.

2. четом командовао је поручник Рајко Живановић, а 3. четом поручник Марко Денић.

Чете су биле јаке по 124 жандарма. Укупно било је у одреду 370 жандарма.

Командант градског подотсека, потпуков-

ник Момчиловић позвао је 6. октобра пред вече у Горњи Град — где је био његов штаб, — команданта одреда и командире чета. Издао је усмено наређење, да одред поседне Дунавски Кеј — од кафане Златни Шаран, на крају улице Цара Уроша, до негдашње Крсмановићеве пумпе у правцу кланице.

7. октобра око 1 час одред је сменио делове 10. кадровског пука на том фронту и одмах је ступио у борбу.

Одред је држао железнички насип позади кога су били дубоки ровови.

Борба је била непрестана. Непријатељ је нападао више пута у тежњи да се дохвати првих кућа на обали. Наши су се јуначки бранили и против нападали да би непријатеља бацили натраг у Дунав.

Несразмерна надмоћност и бројна и техничка, била је на страни непријатеља, па ипак је положај одржан те ноћи. Бомбе су при томе биле најбоље наше оруђе. Њих се непријатељ највише плашио.

Узастопни јуриши непријатеља разбили су се о чврсте груди наших жандарма.

У тој непрекидној борби освануо је и дан, који је имао донети појачану артиљеријску ватру.

Сада су ступили у борбу монитори. Они су са Дунава узели под уздужну ватру наше ровове. То је оно најгоре за пешадију у рововима. Она у таквом случају, као и да нема ровова.

И поред одбијених напада ситуација постајала је неиздржљива. Непријатеља није било могуће отерати са обале. Он се је грчевито држао копна, јер позади њега био је Дунав — смрт!

Али, и наш положај постао је пакао. Лешеве су лежали по рововима, помешани са живима. Дим од граната помрачио је небо. Није више ни друг друга видео.

Као да није то било доста, лево и десно изгубљена је свака веза. Шта то значи за морал трупа, борцима је познато.

Па ипак жандарми нису ни помишљали на одступање. Гинули су стојички. Тек су у подне добили наређење, да напусте ровове, јер би одсецање од позадине било неминовно.

И они су их напустили да би се само 30—40 корака даље зауставили у Солунској улици — паралелној, напуштеном железничком насипу.

Овде није било ни ровова. Борило се иза зидова и углова улица. Дејство непријатељске артиљерије било је због тога још убитачније. Жандарми су се ипак и овде одржали до 14 часова јуначки и упркос свему. Они су бранили прилаз непријатељске пешадије, која је успела да дебушира улицама Јеврејском, Дубровачком и Израилевом. И не само да су се одржали, него су прешли и у напад. У оној

ломљави одред је добио наређење, да изврши повратни напад и баца у Дунав непријатеља, који се је већ био утврдио на северној страни железничког насипа испод цркве Ружице код Робијашке Баште на крају Кнез Михаиловог Венца. Тај је повратни напад жандармерија извршила у заједници са једном четом 2. батаљона 10. кадровског пука и добровољцима из Сремског одреда.

Повратни напад је вршен из Солунске улице према Робијашкој Башти са фронтом према западу. На десном боку, на 30—40 корака од жандарма, непријатељ је међутим држао чврсто наше напуштене ровове и претио испадом у нашу позадину. Рекло би се „Напад очајника“! — И да није било те страховите артиљерије, нема сумње, да би ова дрскост и успела. Људи ваљајући се по травом зараслој равници — на други начин није било могуће ни корака крочити из Солунске улице — приближавали су се неустрашимо непријатељу. Али ти малобројни жандарми били су и сувише слаби према непријатељској снази коју је потпомагала моћна артиљерија. Ова је, осећајући опасност за своје, удесетостручавала своју ватру. Наша артиљерија била је немоћна.

Напад није могао успети и наши су се вратили у Солунску улицу, која им је служила као база и једини заклон.

Али, пошто се нису поштено ни издували од боја, они су кренули поново на други напад. И овај је сломљен артиљеријом.

При повратку чете у Солунску улицу, аустриски митраљез је са бочног железнич-

ког насипа изрешетао командира 2. чете поручника Рајка Живановића и оборио испред фурунџице, која је тада постојала на углу Солунске и Јеврејске улице. Митраљез је и

Г. Марко Денић, жанд. поручник

даље шишао тај угао и целу Јеврејску улицу, те се тешко рањеном командиру није могло прићи. Жандармеријски каплар Милош Нико-

Викторовића апотека на Теразијама срушена приликом бомбардовања Београда 1915. год.

лић, покушао је да приђе и извуче поручника Рајка, али је у томе нашао смрт. Тек су посредно кроз једну суседну кућу успели, да Рајка склопе и унесу у двориште те куће. Упућен је у превизијалиште (у квартал Дорћолски). Тамо је одмах подлегао ранама овај јуначки официр.

То је само једна епизода.

Борба има своја права!

Трећи повратни напад предузет је са истим циљем. И овај није био боље среће. Против коби јунак је немоћан.

Сада је у осталом било доцкан. Непријатељ је свуда продирао. Његови монитори са одстојања од неколико стотина метара засипали су карчетом улице, а гранатама рушили све што је било пред њима. И онај мршави заклон, што су га давали зидови кућа и улица изгубио је сваку вредност.

Наша је малобројна артиљерија била делом уништена, делом онеспособљена од многобројних тешких непријатељских батерија. Пешадија није могла да се истовремено бори против свих стихија рата.

Наређено је извлачење. Извршено је у реду. Није се ишло далеко. Само до Душанове улице. Тамо је 14. пеш. пук II. позива био припремио ровове. Ту се преноћило, а непријатељ није имао смелости да узнемири уморне дивове. Био је и задовољан, да и он сам може одахнути.

Овде је жандармериски одред преноћио. Кад се стало пребројавати недостајало је 93 жандарма. Погинуло је од ових око 40. Крв простих људи, који су гинули без параде, као да је то нешто сасвим обично.

Речитији опис за учињено дело није потребан.

Рањеници нису могли да се надају доброј болничкој или кућној нези. Јер ни позадина није била сигурна. Бугарин је наступао према срцу Србије.

Одред мења положај. Око 5 часова (8.-X.) поручник Мирко Јовановић добио је наређење да иде на Саву и поседне тамо савску обалу.

Кренуо је одред преко Скадарлије на Теразије, па Призренском и Краљевића Марка улицом избио на Царинску улицу. Добио је отсек од кафане „Старе Србије“ до Градске Капије.

Одред је заузео у реду ровове и ту је остао цео дан. Прелаз непријатеља на овом делу фронта био је спречен, али се је непријатељ осветио браниоцима шаљући им ватрене поздраве из монитора. Само је један жандарм погинуо од тога.

Увече, командант одреда констатовао је, да је Калемегдан напуштен. Послао патролу

да се информише код штаба отсека, који се био повукао код „Лондона“. Наредише му да одмах одступи, јер је непријатељ заузео Калемегдан и дошао до Теразија.

Одред је одступио у реду Карађорђевог и Немањиног улицом до Звездаре. Овде су постављене предстраже и још једна ноћ проведена је у драгом Београду.

Београд је морао бити напуштен и његова жандармерија са тешким срцем морала је да се упути према Торлаку и да са осталом војском пође путем Народне Голготе. При томе није клонула духом. Да ли је предосећала Васкрс после Голготе?...

IV.

Жандармерија је извршила своју дужност, рекли смо у почетку.

Она је само у европском рату изгубила око четвртину својих ефектива.

Па од куда то, да се о жандармерији скоро и не говори кад је реч о рату? Зашто смо и ми пешаци на жандарме гледали са извесном злобом, кад су нам долазили у строј? Да ли можда за то, што се жандармериска униформа за време рата виђала стално и у позадини, па је необавештена јавност у њој гледала само мирнодобску трупу? Свакако да је и ово један од разлога, али ипак главни разлог те ефасираности жандармерије — да још једном поновимо — лежи у њеној традиционалној скромности и навици, да се све те њене и најтеже акције извршују у тишини, по урођеном осећају дужности.

Зато се с правом може рећи, да, и ако застава жандармерије није у рату била развијена, њена слава ипак није ничим умањена.

Њени губитци најбољи су доказ о томе.

Нека славну традицију заставе српске жандармерије из 1915. године настави и ова нова, коју је Командант југословенске жандармерије примио ових дана из витешких руку нашег Врховног Команданта, Њевог Величанства Краља.

На крају, нека је Општини града Београда хвала, што је са овом споменицом — свечаним бројем „Б. О. Н.“, дала могућности, да се на 15 година од оне страшне 1915. године, сетимо тих наших јунака, чије су кости узидане у темеље наше сјајне Југославије. И нека нам се допусти, да изнесемо и једну жељу, да се град Београд, кад буде изашао из овог периода свога грозничавог изграђивања и видније одужи српском жандарму из 1915. године.

Један камени жандарм на Дунавском Кеју не би био симбол камене његове чврстине у одбрани Београда, већ само успомена на једну аутентичну историју града Београда.

Богосав Војновић-Пеликан, сликар
тада наредник-ћак у одбрани Београда 1915. год.

АГОНИЈА БЕОГРАДА 1915.

Дуго смо се трудили да заборавимо.

Што дубље, то брже. Страшно нам је било у души носити ону поворку мртвих, гробове отворене са костима поломљеним, оне црне године вриске и суза, где мајке иду оборене главе, без гласа, у дубокој црини. Аветне су биле ноћи. Ми сви, доиста, који смо остали да одживимо свој живот преко гробова милиона невиних, отмених, љубљених чеда, са тако лепим очима, ми смо морали затворити очи пред визијама, јурнути у вихор живота, онај филмски, раздражити нерве, затреперити...

Музика нам је свирала погребна.

А то све да заборавимо?

Никад!

Јер оно, што смо преживели било је доиста паклено — и узвишено. Били смо суђењаци историје, једно „покољење за пјесму створено“ и морали смо многу своју годину младости, многи свој дар природе, жртвовати у пожару света: ради будућности Отаџбине, ради бољег неког столећа. Тражило се од нас и ми смо дали.

И године су од тога прошле...

Данас, кад се некад сетимо, чини нам се да је давно било, у земљи снова, у књижи бајки. Данас је то за нас болна прича, за причање поред ватре, у зимска повечерја и у јесени, кад се растуже душе. И сада, у колико одмичу ти дани у легенде, нама долази чешће на уста повест о битци на Церу, Мачковом Камену и Ади Циганлији. Горко нам је а и пријатно.

Нешто поноса игра на нашим уснама и одсева у нашим очима, сентиментално. Били смо и учесници, посматрачи, жртве тих црних година. Памтимо то за далека покољења, што извиру сваког јутра, сваке ноћи.

Годишњице су нам увек повод за такве приче. Нарочито ове прве, велике годишњице, скопчане трагично са историјом народа. У један такав датум пада и одбрана Београда, мученичког града, његова пропаст и на-

пуштање. Зато смо се и подухватили да данас изнесемо дан по дан, реминисценције из тих мученичких дана, све до 28. септембра, по старом календару, када је престоница Срба клонула последњи пут, у трећем издисају, при навали трупа генерала Макензена. Били су то дани грцања и узбуђења. Цела је позадина дрхтала, са упереним очима. Све што је било богатства, остало је у белом граду. А стизали су извештаји, да гранате руше неосећајно кућу по кућу, улицу по улицу, и бришу град са површине земље и да непријатељ удвостручава снаге. Цела је позадина дрхтала, молило се за спас Београда али је Београд ипак пао.

Тих дана се сада сећамо.

Преврћаћемо са читаоцима албум пожуделих слика, где се виде високи ратници, препаљеног лика, виде мундири, шапке, сабље, топови што се пуше, људи који посматрају на доглед у даљину... све оно, за чим ће дирљиво плакати деца из 22. века, као ми за Царем Душаном... Прелиставаћемо старе хронике, пробираћемо мисли и изнећемо дневник једног тужног београдског дана и једне врло невеселе ноћи, од пре петнаест година равно.

И чиниће нам се као да је то било давно, Боже мој...

— Дневник једног наредника-ћака —

Београд, 12. септембра 1915.

„На данашњи дан почела је лагана и страшна агонија Београда. Мало доцније, у тродневном ропцу између 22. и 23. септембра, Немци су на варош избацили 100.000 граната разог калибра“.

Са тим даном, почиње нагла и страшна агонија Београда! Страшна, јер оваква никад није забележена у историји нашег старог Сингидунума.

Прошли су дани пролећа и лета, дани у којима је владало затишје на целоме фронту;

већ више од пет месеци на варош није пала ни једна граната.

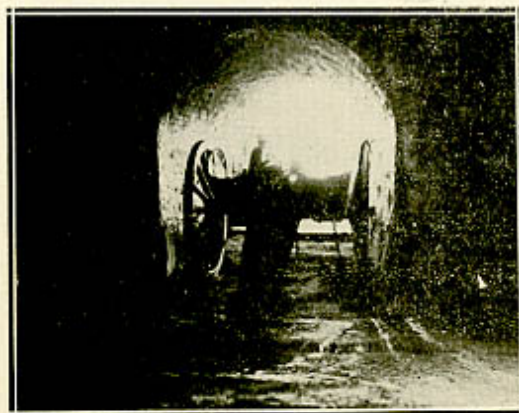
Улице су по мало оживеле, избеглице се враћају из унутрашњости, па су се чак и поједине кафанице усудиле да мало живахну.

Затишје је било такво, да су стражари допуштали грађанству прелаз преко опасног и брисаног простора испред Доситејевог споменика на улаз у Калимегдан. Али се на Калимегдан није пуштао нико, јер је он пред-

улица у којој су Немци довршавали оно што су Аустријанци отпочели.

Супротно томе, није био сигуран ни Дорћол, нити крај Јевремове улице, где су Немци рушили све по реду са крила улице.

Почевши од 12. септембра у Београду није било краја где је човек био сигуран за живот, из огромне јаме коју су ископала зрна од 42 сантиметра по улицама Београда, јасно се могло видети да су пред Београд до-

Наш топ у капији у Горњем Граду код цркве Рукице спреман за дејство у одбрани Београда 1915. год.

Француски топ укопан иза кланице, уништен од немачке артиљерије приликом одбране Београда, септембра 1915. год.

стављао мало утврђење. Иза Росандићевог „Рибара“ у земљи, били су укопани наши „пољаци“ чије су се цеви дужиле према Земуну, а у рупчагама ископаним непријатељским гранатама по зеленој полузи, седели су на општинским столицама храбри десетопуковци мотрећи на сваки покрет преко Саве. Али данас, данас је све то од једном престало. Београђани који су се данас око четири часа нашли на углу испред „Руског Цара“, никада неће заборавити те тренутке. А има их који ће с тим успоменама лећи и у гроб, јер су многи данас са тога места однети без руке или без ноге.

Киша немачких граната која је тога дана неочекивано и мучки заплуснула Београд, показала је да се с оне стране Саве и Дунава спрема нешто крупно. Догађаји који су се одмах продужили оправдали су ту сумњу: тај дан био је почетак двонедељне агоније вароши, која је најзад и подлегла у тродневном ропцу гушајући се храбро и дању и ноћу са 100.000 Макензенових војника и преко 200 топова разнога калибра до највећих од 420 мм. званих „усмртитеља“ — мортера...

За Београђане су опет настали тешки дани; избеглице су ноћу одлазиле скривеним стазама преко Дедиња и Бањице, а други су опет потражили скровиште по својим подрумима. Више нико није био сигуран у свој живот, јер су гранате падале у сваком крају вароши.

Није била поштеђена ни Кнез Михајлова

ведене нове тешке батерије, које су га тукле са свију страна.

Једна група је тукла испред Панчева, друга испред Борче и иза Земуна, трећа дуж Бежанијске косе, а четврта испред Остружнице. Жртава је било много, и онај ко замркне није био сигуран да ће осванути. Свакога јутра из рушевина су извлачени лешеве поубијаних грађана, старца, жена и деце.

Те су жртве обично закопаване у својим двориштима јер се због граната спровод није могао кретати улицом.

Београд, 13. септембра 1915.

„Команда Одбране Београда решава да се јуначки одупре навалама Макензеновим“.

Данас већ више нема сумње, да је Макензен с огромном артиљеријом и многобројним дивизијама стигао под Београд. Више од четири месеца нисмо чули зврјање мотора у ваздуху. Међутим, јутрос око 11 часова чули смо кратке необичне пуцње наших пољака; звук гранате није ишао преко наших глава као обично, већ се губио одмах при изласку из цеви. Чули смо само кратке експлозије у ваздуху високо, и погледали смо: између клубета белог дима кружиле су огромне црне тичурине: аероплани!

По црним крстовима на крилима видели смо да су немачки. Пошто су спустили једну бомбу на Зелени Венац, а другу близу гробља

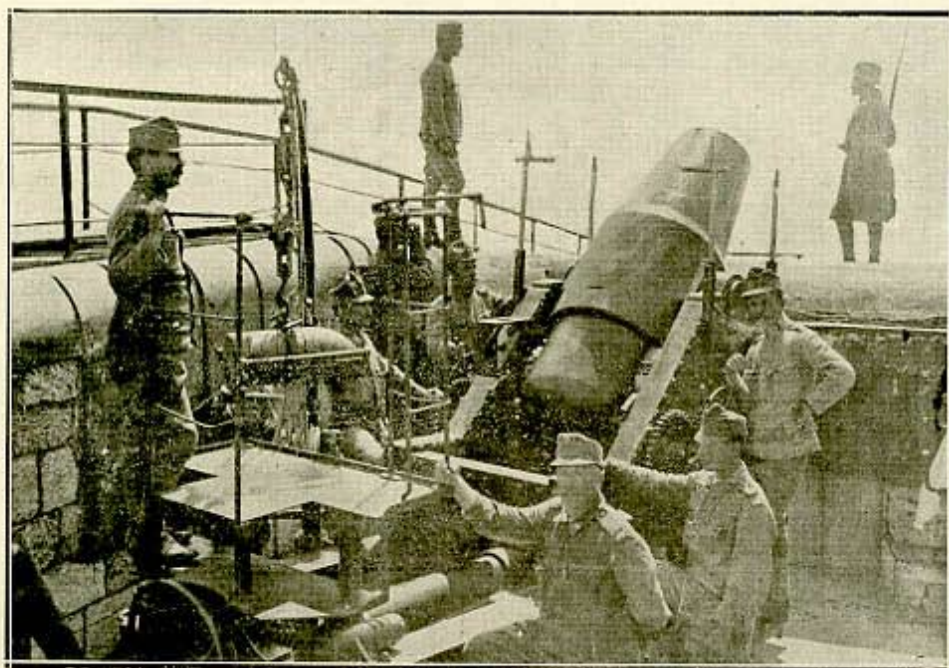
вратили су се натраг гоњени ватром нашег противавионоског вода из горњег града.

Одлазећи они су као претили; и заиста, већ сутрадан над Београдом су се зацрниле две пуне ескадриле и кобно тутњале својим моторима.

Сва наша малобројна одбрањена средства: митраљези, топови, и противавиононска оруђа ступила су у акцију. Али не задуго! Дижући се све више и више у ваздух, еска-

поменуте Аде, која је са супротном обалом била везана сувим добрим путем.

По свему се осећало да ћемо се морати ухватити у грчевит коштац с непријатељем, а колики је он био, и чиме је био снабдевен видели смо тек после тродневног окршаја прса у прса на води, на кланичној прузи, по улицама, по кућама, видели смо после окршаја у коме је на наше недовољне трупе и мирне становнике Београда пало преко 100

Аустријски мерзер 305 мм. који је бомбардовао Београд 1915. год., укопан на обали Дунава, између села Батајнице и Старих Бановаца у Срему

дриле се упутише дубље у земљу; још истог дана чули смо да су бомбардовали Ниш, Крагујевац. Пред вече ескадриле су се опет вратиле и појавиле над Београдом враћајући се са свога похода незаштићеним градовима, али у њиховом поретку није било пет апарата. Оборили су их наши код Багдана и код Градског поља испред Ниша.

Сад је Београду било јасно шта му се спрема! После тешке артиљерије дошли су и аероплани да нас дотуку у теме.

На Бањици и В. Врачару имамо свега једну ескадрилу француских аероплана. Авијатичари су ту и становали, направивши себи станове у сандуцима где су била упакована аеропланска крила.

Сутрадан су и они почели узлетати над Сремом и Банатом и открића која су донели отуда забринула су сваког доброг патриоту.

У исти мах примећене су промене код непријатеља испред Мале Аде Циганлије на Сави, и са оним снагама, врло недовољним, које су онда стајале на расположењу Команди Одбране Београда почело је утврђивање

хиљада граната почевши од најмањег брдског калибра па до мерзера и мортара од 42.

С времена на време, па би се изнад вароши, високо, зачуло зврјање мотора. По двориштима и улицама тада би се чуо само један узвик:

— Ето га гробар!

И тада би се изнад вароши појавио увек један исти аероплан са огромним црним крстовима. Београђани су га добро упознали и нису се плашили њега, већ онога што ће он донети. Никада он није пустио ни једну бомбу, али на ономе месту где он направи осмицу, ту је падала граната као руком спуштена.

Тај се аероплан никада није усуђивао да узлети изнад наших положаја, већ је увек кобно вребао из ваздуха групу избеглица или кретање грађанства по улицама и пијацама.

Али је „гробару“ данас дошао крај. Када се је као и обично око 11 часова појавио, са Бањице се изненада откиде један лаки фарман и пође му храбро у сусрет. „Гробар“ се нешто збуни, иза крме се пови густ дим, и апарат скрену нагло Вишњици, као да је би-

рао згоднији терен за борбу. Групе Београђана не бојећи се више граната јер су видели да се њихов „гробар“ страшно узврпољно, и није више имао времена да прави осмице, посматраше су предигру једне кратке ваздушне борбе која ће се сад одиграти пред њиховим очима.

Фарман је храбро стрелио у правцу „гробара“, летео је нешто ниже од њега, и тек што је прешао Дунав, кад му се „гробар“ нагло окрете и два апарата нађоше се лице у лице...

На „гробару“ се појавише бели облачићи и заклокота митраљез, а Фарман нагло потону вертикално за стотину метара у дубину!... Нама навреше сузе на очи...

Али, тада се деси нешто неочекивано; „гробар“ одскочи у висину, преврте се на леђа и док су га пламенови лизали са свију страна он се као каква телесина сручи у Дунав...

Подилазећи испод њега, Фарман му је својим митраљезом распорио трбух. Али, то је у исто време био и последњи успех наших Француза; два дана доцније, пред многобројном навалом немачких авиона, који су дошли на Бањицу да освете свој губитак, француска ескадрила би уништена. Остатак се морао повући из Раље. И тога дана, пре но што су овладали земљиштем Немци загосподарише ваздухом изнад Београда.

Остала је још само једна препрека немачком господарству у ваздуху, а то је био наш противавионосни вод на В. Врачару. Немци га нису дирали, јер час њихове паклене ерупције не беше још куцнуо...

Београд, 14. септембра 1915.

Страшно бомбардовање Београда поставља се. Сремска и банатска села постала су кошнице у којима ври од немачке војске и артиљерије.

Варош је под непрекидном артиљеријском ватром. Има и велики број кућа које горе, и које нико не гаси јер непријатељ намерно туче баш запаљене куће, верујући да им становници прилазе ради гашења. Живот у вароши је неиздржљив, и становништво одлази у унутрашњост носећи са собом најнужније потребе. Не пролази се више преко Дедиња, нити крагујевачким друмом јер Немци ноћу осветљавају те избегличке стазе рефлекторима и онда гранатама дотуку оне, којима су само часак пре тога запалили куће у вароши.

Француски авијатичари са Бањице уграбивши згуду да још једном лете изнад Срема и Баната, вратише се, и оно што су тамо видели утврдило је веровање да Београду иду тешки дани.

Као печурке после кише по Срему и Банату почињу да ничу логори Макензенових

дивизија. До јуче пуста сремска и банатска села данас су постала кошнице у којима ври од војске и артиљерије.

По свима путевима између Бежаније, Земунa и Панчева примећују се дугачки возови артиљерије разнога калибра. Тешки мерзери, хаубице, пољаци, све то иде и групише се према Београду, који стојички стражари изнад Саве и Дунава и чека...

Према извештајима француских авијатичара нема железничке станице на сремским и банатским пругама где се не искрцавају ешалони пешадије.

Батаљони, пукови, дивизије истоварују се из возова и по четама упућују се према Београду који стојички стражари изнад Саве и Дунава и чека.

Овога пута на малогa Давида кренуо је огромни Голијат, а шта он све са собом вуче то смо осетили тек у ономе урагану између 22. и 25. септембра.

Дознати раније нисмо могли, јер од суградан Немци толико завладаше ваздухом изнад Београда, да француским авијатичарима беше онемогућено свако даље извиђање и они нас напустише раставши се с нама и одлазећи за унутрашњост. Над Београдом и испод Београда тутњила је паклена олуја; када ће се небеса проломити, то је било само питање часа и минута.

Улице су махом биле пусте; чуо се је само топот коња на којима су ордонанси носили заповести између Торлака и тврђаве. Сваких десет минута на варош падне по која граната. У Београду је било нешто чиновништва; излазила су још и два дневна листа, а Општина се храбро носила са сиротињом која се утростручила. Тих дана почела је и прва скупштина у Београду.

После шест часова у вароши је владала помрчина; електричне светлости није било, а прозори осветљени свећама застирали су се ћебадима... Ипак то све није помогло и Немци су умели да спусте по коју гранату на кров под којим спава незаштићена породица. Кобни час напада био је све ближи; вечерас падају прве немачке гранате у Саву и Дунав. Експлозији зрна у води одговара једна друга експлозија из воде, а кроз ноћ штрцају у вис светли млазеви разно обојене воде.

То Немци чисте Саву и Дунав од мина које су дуж наше обале поставиле мисије Руска и Енглеска. Руси и Енглези љуте се на то, и њихови дугачки топови срдито шаљу са Врачара и горњег града по који метак иза Земунa тамо где већ месецима немоћно стоје зловни монитори.

У вароши је све неиздржљивије; становништво се је свело на четвртину а остатак је у унутрашњости. Један добар део борави већ на Врачару и под млазем шрапнелских кулица на брзу руку им се дељу крстови и

пишу имена. Изгледа као да се сав Београд преселио у Макензијеву улицу, а и сам председник напустио је своју кућу и ноћи у основној школи где је и Општина сместила своје канцеларије, пошто на зграду у Узун-Мирковој улици падају гранате најтежег калибра.

По улицама лежи поубијана стока из запрега, и смрад почиње да дави. Нико их не може склонити јер је варош стално под ватром топова.

Испред Општине и Војне Станице увек група грађана; питају да ли да напусте варош или не. Смрт им не гине и у једном и другом случају; данас око 10 часова једна породица с децом и стварима на колима тек што је избила на крагујевачки друм, разнешена је у комадиће; граната је ударила испод кола и све заједно одигла од земље и разнела кроз ваздух...

Искасапљени тако, лежали су мати и два детета на друму све до уласка њихових убица који су их тек покупили и стрпали у заједничку јаму крај пута. Сигурно и злочиначки Немци су обухватили ватром својих топова сву варош, и нису остављали ни један мали простор где би се пре пакленог судара извела невини деца.

Београд, 16. септембра 1915.

Београд је решен да се одупре до последње капљи крви.

Француска и Енглеска батерија бране Београд.

Освануо је и 16. септембар, а непријатељ још није показивао знаке за напад. С времена на време долетела би по која граната, пала би у варош или би отишла даље на положаје изнад Београда.

На Великој и Малој Ади данас се чује јача митраљеска и пушчана ватра, још од саме зоре. Београђани већ шапућу:

— Ето их, прелазе.

Али то није било у истини; око подне су код Војне Станице дотерана два Немца које су комите ухватили на њиховој обали. Они припадају XXII. немачком корпусу и причају о страховитом нападају који се спрема на Београд.

— Када ћете нас напасти?

— Не знамо, ноћас смо само сва пољска оруђа примакли ближе обали. И трећепозивци их после тога испита спроводе на Торлак у штаб Одбране.

Београд зна шта га чека и спрема се. Лево од железничког моста налази се један вод француске обалске батерије.

У њеном комшилuku налази се исто тако и једна батерија старих дебанжоваца.

Овај артиљеријски трећи позив мучно се може мерити с тешком Макензеновом артиљеријом, али су се у критичном часу, доцније, дебанжовци ипак показали сјајно. Иза њих

није заостала ни француска батерија, што ће се доцније видети, која, пошто је испунила свој задатак умре достојно на своме положају поред старца дебанжоваца...

И поред тачних података о огромном бројном стању Макензенове артиљерије, Београд није клонуо већ се спремао на отпор и ако са десет пута мањим бројем оруђа. Осим наших оруђа имали смо у Лаудановом шанцу на Врачару два енглеска тешка топа.

Његово Краљевско Височанство Краљевић Ђорђе, рањен на беду Горњег Града у одбрани Београда, излази са преврћеном главом из Викторовића апотеке на Теразијама

У горњем и доњем граду имали смо једну руску батерију, а завршена је и инсталација два енглеска топа испред Остружнице.

Осим тога, изнад Миријевског потока била су пласирана 2 дугачка енглеска топа.

Тих дана, када је под Београдом тутњило 200 Макензенових топова, Београд је имао да брани свега 73 цеви разнога калибра рачунајући ту и старе дебанжовце!

Под таквим околностима спремала се једна дугачка неравна борба, у којој је ипак Макензену требало 3 дана и 3 ноћи непрекидне паклене канонаде и налета, па да сломи отпор неколико батаљона — старца и младића!

Четири је часа по подне; грађанство још у малим поворкама напушта варош. Из Ниша стижу неповољни гласови: нашој влади дошао је до руку немачко-аустријско-бугарски уговор, по коме ће нас и Бугарска

ових дана напасти и то онога часа кад Макензен стигне под Београд са 12 дивизија.

Да би лакше извојевао победу над малим Давидом, огромни Голијат удружио се са Јудом!

помаже и грађанство. Најратоборнији изгледа Дорћол, где се становници наоружавају брзометкама. Примећује се да се и Мојсијевци ревностно скупљају у зграду старе синагоге, и спремају за отпор. У другом двори-

Маршал фон Макензен, командант напада на Београд

Цртеж г. Б. Војновића

Међутим, Београд је решен да се одупре до последње капи крви; већ се наслућује да ће се те капи просути кроз два или три дана. „Тућићемо се и улицама“... говоре храбро жандарми који су своје качкете заменили шајкачама, а поред фишеклија припасали и по који реденик. Сремски одред је већ на Дунаву. Он чека. Ти млади људи и не сањају да ће само кроз три дана ући у легенду. Сви, глава до главе колико год их има, лећи ће поред кланичне пруге и неће више устати. За три дана кажем, ући ће у легенду.

Улице по Дорћолу већ су све изривене непријатељским гранатама, и кад ватра мало одујми, војници спремају барикаде у чему их

шту до Синагоге, комите хватају једног аустријског поданика кога је рат затекао код нас, и који је волео да се са запаљеном лампом шета из собе у собу, на чијим прозорима није било завеса. Поступак је кратак: гурају га уза зид, и један карабин чини своје...

Ваздух је пун електрицитета; све је готово за напад; Немци су регулисали ватру тешких оруђа; Саву и Дунав очистили су од мина; десетковали су становништво; порушили су и попалили куће; отклонили француску ескадрилу са Бањице. Све су збрисали и развејали пакленим оруђима. Да, све! Али само не Србина који се припио уз железничку пругу на Дунаву и са бајонетом у руци чека...

Београд, 18. септембра 1915.

Београђани се више не сахрањују у своја гробља. Кафанџа „Вук Караџић“. Почетак гладовања.

Првих дана рата 1914 године, и ако је Београд непрекидно био бомбардован, ипак

вукла је огромну артиљерију. Тако се данас на углу Његошеве и Кр. Милутина ул., тачно код II. мушке гимназије одиграо један случај, који за увек искључује сахрану Београђана по уобичајеном церемонијалу. Око три часа по подне наишао је један спровод са нешто света. Од

Генерал Михаило Живковић, командант одбране Београда.

Цртеж г. Б. Војновића

је живот у њему текао нормално. Кафане су радиле, на пијаци су долазиле сељанке, радње су биле отворене. Чак је и један биоскоп давао своје представе. И ако су сва министарства напустила одмах варош, ипак је у Београду остало довољно становништва које се било окупило око двеју власти што су у Београду још остале: Управа Града и Општина. Рекох, текао је мање, више, нормалан живот. Али од данас то већ више није тако; показује се јасно, да је под Београд у помоћ Аустријанцима дошла још једна сила. А та сила, до-

подне још Немци су тукли разорним зрнима цео тај простор око „Цветног Трга“ тражећи вероватно Војну станицу, и том приликом су знатно оштетили Официрски Дом и Задругу. Баш кад је спровод наишао зачуло се у ваздуху шиштање као да лете неколико авиона. Подigli смо главе, погледали у небо и изгубили смо се... некакав неодређен појам, неодређен зато јер човек ипак не бива често ударан гранатом да би се на то навикао, некакав неодређен појам шчепа нас: тресак, задах шедата и сумпора, осећај да вас нешто

подиже са земље и опет враћа натраг. Кад је све то прошло, и кад смо опет прогледали, на улици је био страхан приказ: мртвачка кола разлупана без крова; између точкова лежао је мртац, један старији човек, пресечен напола. Коњи, нетакнути, дрхтали су у покиданим кајишима, док је њихов кочијаш сав раскомадан, комично тако рећи лежао по њима. Из пратње неки су били теже неки лакше рањени. Пратња се није могла продужити даље, и жандарми су на рукама однели мртваца до старог гробља, и на брзу руку закопали га у почетку са улице. Тих дана на староме гробљу код Маркове цркве било је пуно отворених гробова и избачених костију. Кад у гробље падне већа граната она потпуно отвори гроб и кости избаци напоље...

Још истог дана по подне долазила је у Војну станицу једна старица из Кнез Данилове улице, и тражила ма каква кола да одвезе на гробље свога умрлог чичу. Одговорено јој је да се више не може приступити гробљу од граната које тамо падају, и послата су два трећепозивца да чичу сахране у авлији. После тога примера Београђани су своје умрле и погинуле сахрањивали где су стигли. По авлијама, по пољанама, на утрини. Код „Крста“ на утрини више Шиђанске циглане сахрањен је један војник који је био дошао кући на боловање па је ту и умро. Понели су и њега на гробље, али чим су Немци припуцали и није се могло даље, сахрањили су га на отвореном пољу крај кућних зидова. Више него бомбардовање, на Београђане је утицала неизвесност. И ако су били у непосредном додиру с војском, јер су и сами били на борбеној линији, грађани ипак нису знали како ће се завршити започете борбе под градом. Пошто је ноћу бомбардовање било слабије, то је и живот слободније текао само ноћу; грађани су радо долазили у онај мали број кафаница које су продужиле свој рад, и ту разговарали с браниоцима. Једно омиљено место за те ноћне састанке војника и грађана била је кафаница „Вук Караџић“ у Скадарлији. У сниској одаји, уз пет, шест столица, седели су измешани борци и грађани. „Вук Караџић“ је био нарочито свратиште четника из одреда Кирхнера, Петковића и Сремског одреда. Знале су се од прилике и ноћи кад они тамо долазе, и тих ноћи многи Београђанин спуштао се у Скадарлију и погурен улазио у кафану. А ево зашто. Од почетка објаве рата, од онога дана кад је мост бачен у ваздух, Београђани су били лишени својих омиљених риба. Она велика риба корита у којима се на пијаци праћакала жива риба, већ више од године дана стоје празна и расушена. Риба је сад за Београд постала права посланица, а ту посланицу, у врло ретким тренутцима, могли су Београђанима пружити само четници и они одреди који су били

крај воде. Четници су обично рибу мењали за дуван и цигарете које су долазиле из Ниша, и кад би се закључила добра погодба, пијуцкало се добро вино уз велики црни тигањ у коме је на зејтину чика Мита ашчија, пржио ситне рибице. Кажем рибице, јер већ читава три месеца како чика Мита није окренуо ни један ћевакчић на своме роштиљу.

Месо је почело бивати ретко у вароши, и оне две, три касапнице на Чубури, стајале су готово празне. Они који су хтели меса, морали су ићи далеко ван Београда где су лиферанти клали стоку за исхрану војске, и тек тамо измолити који килограм.

Са осталим намирницама није било баш тако тешко; било је поврћа у изобиљу, само је почело недостајати хлеба. Не стога што није било брашна, већ стога што су многе београдске фурунџице биле порушене од граната, а фурунџије отишле у Ниш за грађанством и чиновништвом. Мешење хлеба сад су преузеле саме домаћице, а неке су од њих створиле себи од тога и читаву професију и лиферовале хлеб читавој улици. Један добар део грађанства, ближе води и граду, хранио се и војничким танином који су борци добијали у изобиљу. Но ипак ових дана се осећа оскудица у брашну јер возови не смеју ићи даље од Ресника, и у престоницу се по мало увлачи глад.

Београд, 20. септембра 1915.

Агоњија, започета пре седам дана, поставља се све страшнија, и Немци измишљају и уводе све убиственија оруђа којима туку Београд.

За ова три протекла дана, варош је потпуно опустила; улицама се ретко виђају становници. Добар део је отишао у унутрашњост, а преостали су на местима са којих се може бранити. У целој вароши једва ако има десет отворених радњи, и то само на Врачару. Кафане и хлебарнице више не постоје, и становници сами месе хлеб по кућама. Ни сељанке више не доносе поврће у варош, јер је она услед бомбардовања које је све јаче и јаче, неприступачна.

Данас већ више не знамо на коју ћемо се страну извући из убиствене ватре, којом се Београд засипа с времена на време.

Напуштено је већ и кретање периферијским улицама, јер су сада и оне под артиљеријском ватром и дању и ноћу...

Не чује се више ни писак локомотиве у Топчидеру, јер од јуче и тамо падају гранате тешкога калибра; избеглице у поворкама иду чак у Ресник или Раљу. Око Ресника је прави логор од Београђана који под ведрим небом данима чекају, крај ствари понетих на брзу руку, за парче места у сточним вагонима.

Те породице трије све могуће невоље; глад, немаштина, болест и друге недаће де-

сеткују редове изгнаних Београђана. Деца највише подлежу, и умиру на рукама матера ту, под ведрим небом, док се масе неосетљиво отимају и гуше за место у војничком возу.

Данас у 2 сата по подне изнад станице у Реснику појавио се један црни аероплан с крстовима: немачки! Летео је ниско, не плашећи се ничега, као да је знао да станица није заштићена.

Кружио је четврт сата; за то време избеглице се нису макле са свога места, и моментално је заустављено маневрисање војничког воза.

После десетог или дванаестог у исто време и највећег круга, црни „таубе“ као да се решио на повратак; свима је мало лакнуло. Али не за дуго! У последњем тренутку видесмо јасно како се са њега откиде некакав дугуласти црни предмет, као огромно клатно некаквог часовника. Затим кратко шиштање кроз ваздух, блесак и детонација... Кад се је дим развејао, крај малог моста на речици иза станице видели смо једну језовиту слику: пут разривен, поцрнео и попрскан крвљу; у великој јами лежи растргнуто дете, око њега исто тако раскидан завежљај домаћих ствари покупљених на брзу руку. Мало даље избеумљена мати која је чудним случајем остала жива. На ресничком гробљу и данас се познаје гроб те мале жртве, као и многих других које су сахрањене на брзу руку под немачким гранатама.

И у вароши су жртве све веће и веће; плаћа се добра цена овом вођи који је у стању да проведе кроз авлије и капицике породице које напуштају варош.

Немачка тешка и лака артиљерија све је активнија. Гранате захватају и најудаљеније крајеве где до тога тренутка од самог почетка никада није пала непријатељска граната. Такво је било сво насеље дуж чубурског потока где су се склониле многе породице. Али данас око пет часова Београђани су чули иза својих леђа један потмули тресак који је на месту одјекују неколико пута. Граната је пала близу „кршене Ђуприје“ и направила јаму какву до тада Београђани нису видели; према дубини, и према вишеструком одјеку при паду и експлозији, било је јасно да Немци уводе ново оружје у редове тешке артиљерије којом туку Београд.

Убиствени обруч стекао се све више око вароши, а Немци нису престајали да измишљају све страшнија и убиственија оруђа која су мрцварила Београђане за време ове дуге и тешке агоније.

Београд, 21. септембра 1915.

Агонија Београда наставља се.

Ноћас је Београд био осветљен великим ватрама од пожара. Гореле су дрваре код доњег града, и стругара на Дунаву. Пламенови

су се дизали високо у небо, и грађани који су напуштали варош јасно су видели како изнад куће пролети граната.

Ови пожари су нагнали још један део грађанства да напусти свој мученички град, кога су Немци сада почели и да пале.

После убиствене артиљеријске ватре, дошли су ето и пожари који треба да спреме терен наступању немачких трупа. Ноћас је свако на опрези; будни су Сремци и жандарми од Небојше куле, будни су кадровци Х. пука, будна је и она чета 7. пука II. позива на Малој Ади Циганлији; будно је и грађанство које је остало и решило се да брани част своје престонице. Будно очекују и мотре кроз шибље на Дунаву и Сави, јер верују да ће после пожара непријатељ покушати прелаз...

Било је 3 сата по поноћи; над Београдом је моментално завладала тишина. Већ више од једног часа како се није чуо ни један фијук непријатељске гранате. Осветљен пожарима, црнио се Београд, а ноћ, ноћ је изгледала неронска. Одједном, високо изнад пламенова запалише се према црном небу разне светлости: црвена, зелена, жута. Као лавези крупних паса, загрокташе иза тога потмули и удаљени пуцњи тешких топова; по осам лавеза све у истом размаку један за другим. А готово у исто време загрокташе пушке, и заклокташе митраљези; а с времена на време чује се тресак ручне бомбе.

— Немци прелазе!

Оде шапат од уста до уста и људи поткоше Сави и Дунаву...

Али тамо ништа! Видело се само да све непријатељске гранате падају по води, док метци из пушака и митраљеза не иду даље од обале. Мирно и лагано баш тога тренутка промицали су низ Саву и Дунав два црна шлепа које су наши пустили празне низ воду што је изазвало ватру код непријатеља. У зору, све се је опет стишало.

Те ноћи нико у Београду није ока склопио. Свако је провео ноћ под оружјем, и то беше права ноћ на предстражи.

У Београду већ више нема ни једне улице где не падају гранате. Немци нарочито туку раскрснице и то увек у подне, јер тада има на улици највише света.

Тако је данас у подне испред Официрске Задруге шрапнел ударио у корице једнога малог продавца новина. Листови су се разлетели као перје раскинути у комадиће, док је продавац остао неповређен. На данашњи дан пала је и прва граната у Макензијеву улицу, која је дотле била ван домањаја непријатељске ватре. Легла је између трамвајских шина и тротоара али није експлодирала. Остала је тако све до уласка Немаца.

У неким крајевима вароши падале су гранате на којима је некаквом смесом било испи-

сано: „не бојте се браћо!“ То се могло прочитати јер многе од тих граната нису експлодирале. Али, то је било врло ретко!

Напротив, гранате су експлодирале тако тачно и тако сигурно, да су често пута дотукле рањеног борца или грађанина који је пошао улицом да тражи помоћи.

А таквих је рањеника већ почело бивати доста; кафаница „Мали Париз“ у Дечанској улици била је прихватно превизијаште бораца са Дунава и града; ту су се под кишом граната превизијале ране или докидале већ растргнуте ноге или руке. Поред војника било је пуно и грађана који су гинули на отвореној улици; нема часа а да која мати не донесе на рукама рањено дете преклињући за први завој. Данас су једној жени са Дорћола одсекли ногу разоркану разорним зрном, па ампутирану ногу закопали у дворишту.

Па ипак та улица није замрла. Њом искључиво још се и даље креће мунициона колона која снабдева дунавски кеј и тврђаву; пролазе тако исто и избеглице чије су куће већ попаљене те немају где склонити главе. Сати и минути су све трагичнији; са свију страна пристижу јединице — малобројне нажалост! — и размештају се за одсудни час. Скривеним стазама иза Београда пролазе храбри „пољаци“ који ће се за који тренутак храбро ухватити у коштац с много већом немачком артиљеријом.

Београд, 22. септембра 1915.

Становништво све више запада у материјалну невољу. Општина интервенише. По подручјима порушених зграда становништво пати од глади и рана.

Уколико су сада немачке гранате добацивале даље, утолико су возови све ређе долазили под Београд. Првих дана су долазили само до Топчидера, и то без звиждука, а од пре неколико дана објављено је да воз долази само до Ресника.

Све је ово имало за последицу тешко снабдевање Београда брашном и намирницама јер су возови те врсте постали врло ретки. И сада су се јављали овакви призори: дуге поворке жена и деце кроз још необране кукурузе иду из града у оближња села, купују жито и носе га у воденице поточаре да се тамо самеле. Највише су Београђани носили жито за мељаву у воденицу ман. Раковице и то путем од Крагујевачког ћерма па преко Дедиња за Раковицу друмом. Непријатељ као да је имао мефистофелски план за мучење грађанства; још првих дана бомбардовања уништио је све млинове који су мелли брашно у Београду, од којих на првом месту парни млин „Захарија“ у Савамали. Овај млин је брзо доведен у ред, и опет отпочео рад, али су га гранате убрзо дотукле. Дакле, грађанству није

остајало ништа друго него да се окрене селу и да тамо потражи себи исхрану. Али се у томе тренутку јавља Општина као спасилац. Општина је смештена у малој згради Основне школе у Макензијевој улици. Испред ње данас ври од преосталог грађанства: жена, деце и старца. Види се и по који рањеник Београђанин који је дошао кући на боловање.

Дирљив је био случај рањеника Атанасија Симића, кафеџије из Александрове улице, који је са другог војништа дошао на боловање кући у Београд. Колики је био његов бол кад је стигао пред своју кућу где је оставио жену са двоје деце, и спазио само четири огарена зида и кућевни намештај сав попаљен и изломљен; испод тешких таванских греда вириле су празне и деформисане дечије постелице. Упркос хладној киши која немилосрдно лије још од ране зоре, упркос оној другој киши, врелој од гвожђа, киши шрапнела и граната, Симић је укочено стајао цело пре подне и гледао рушевине свога дома. Некако око ручка приметили су га суседи и упутили га у Општину. И ево гледам сада тог прекаљеног ратника хладних црта, како плаче од радости и као дете љуби руке председнику Општине Ђоки Несторовићу. Ту, под кровом Општине, у једној топлој собици нашао је он своју породицу живу и здраву. Имали су и дрва и брашна и по мало новца; тих дана у Општини и око Општине било је пуно таквих несрећних породица које су у својој Општини и председнику осетили моћног заштитника. Било је породица, отмених, угледних, којима је било мало нелагодно тражити помоћ од Општине, али је увиђавност и проницљивост председника Несторовића увек умела упутити тамо кога свога чиновника да дискретно дотури који килограм брашна, шећера, један купон за дрва и све остало чиме је Општина располагала за помоћ свога грађанства. Ако никада, данас осећамо да је Општина заиста једна општа кућа. И никада се ваљда у историји Сингидунума и Београда један председник Општине и његово чиновништво није показало на достојној висини и јунак на муци, као Несторовић и његови чиновници. Нарочито у те дане, када су и влада и све остале власти напустиле варош, и кад је Општина била остављена сама себи, и остала као једина потпорна власт.

Јер, од онога дана када се у згради Општине у улици Узун-Мирковој већ више није могло издржати од граната које су на њу падале и дању и ноћу и где су падали рањени и мртви њени чиновници и служитељи, би решено да се Општина пренесе у Макензијеву улицу. Одмах се видело да и овамо није сигурно, јер првог дана сеобе некако пред празник Врачева граната удари први пут код Славије и на месту уби једног учитеља и његове две кћери, а теже рани два општинска служи-

теља и једног ордонанса са Торлака, Љубомира Симића.

Мртве су брзо уклонили са улице, а рањени, сви крвави од главе до пете прибегаоше у двориште школе да се ту превију, јер је уз Општину ишла и њена амбуланта. Али још они нису ни на праг ступили, кад друга граната задими у кров зграде и уз страховит тресак однесе неколико греда у вис. Али, даље се није имало куд. Сви су се на то већ били навикли. Навикнути су били и она два рањена служитеља, јер иако рањени ипак нису испуштали из руку ствари које су собом носили. Исто и онај ордонанс са Торлака, дрхтећи непрестано од рана и хладноће, побожно је уза се притискивао некакву окрвављену кашу: било је то жито, славско жито које је носио на Торлак за славу учитељице г-ђе Домановић.

Општина је радила и дању и ноћу. Председник г. Несторовић је и ноћивао у њој на једном простом војничком кревету у оној малој соби десно од главног улаза. Услед опасности пролаза улицама сав потребан намештај није могао бити пренет из старе зграде, и чиновници су радили у школским скамљима као какви ђаци, док су референти и шефови седели за катедрама или радили на преврнутим школским таблама.

Увече чим би пао мрак, служитељи су прво добро застрли прозоре непровидним ћебадима, па тек онда палили лампе и свеће; електрике није било. Али како се неколико пута десило да светлост ипак пробије, то су били одређени нарочити служитељи који су, кад гранате учестају, око школе, нарочитим циментама и судовима покривали лампе и свеће. Под таквим околностима се радило и дању и ноћу. Све чиновништво које је преостало а које је по овлашћењу Врховне Команде Општина била задржала као неопходно потребно и незаменљиво, било је на достојној висини; сви они, инжењери, геометри, лекари, деловође, правници, писари, сви они сада су били само једно: слуге незаштићеног грађанства. Грађанство је долазило у Општину као у храм и било је сигурно да ће тамо наћи и потребна обавештења и помоћи. Нарочито помоћ; до пре недељу дана грађанство је долазило директно у Општину за новчану помоћ и брашно. Али уколико су Немци јаче засипали варош, утолико се грађанство мање кретало кроз улице и формално гладовало по кућама.

Тада је Општина основала реонске станице за помоћ по заклоњеним местима, али и њих су Немци убрзо пронашли. Онда је дошло нешто значајније; општински чиновници, инжењери, техничари, писари, сви од реда морали су ићи од куће до куће и пружати помоћ у новцу и другим намирницама несрећном грађанству. Ову своју дуж-

ност сви су отправљали с таквим одушевљењем да су и своје главе излагали опасности, па има их који су и страдали на томе послу. Општинском чиновнику Боривоју Почком шрапнелско зрно изгорело је леву лопатицу баш на углу III. мушке гимназије, а Ђорђу Лазаревићу је повређен лакат и заувек искривљена рука.

Основна школа у Макензијевој улици, у којој је 1915. год. била смештена Општина београдска

Било је случајева где су чиновници залазили по рушевинама, и под кишом граната тражили оне који су били жељни залогаја хлеба и цепанице дрвета за огрев. Данас је по највећем пљуску и жестокој пучњави општински инжењер г. Милослав Стојадиновић донео у Општину једно од глади полумртво дете; дете је још било и рањено, и његова крв клизила је по оделу његовог спасиоца. Одмах за њим два жандарма носили су готово на рукама изнемоглу детињу мајку и требало је само видети очи детета и мајке и њихов израз кад су осетили дах топле собе и присуство људи који ће им пружити залогај. Г. Стојадиновић их је пронашао у подруму једне зграде на Зереку и обавестио је да има још пуно таквих случајева и да одмах треба приступити спасавању. А међутим киша непрестано лије, а Немци све ужурбаније туку сва места по вароши.

Београд, 23. септембра 1915.

Од јутрос почиње убиствено бомбардовање Београда које се овога пута не прекида ни дању ни ноћу.

У току данашњег дана и ноћи на свако наше оруђе пало је преко хиљаду граната Макензенове тешке артиљерије.

Јутро је освануло мрко и туробно; јуче-рања топовска предигра назначила је само да ће велико дело напада почети у главном

данас. Чиме? Искрцавањем трупа или бомбардовањем?

Последња секунда седмога сата данас изјутра показала је то. Као и јуче, као по команди целокупна Макензенова артиљерија, 200 оруђа, велика и мала отпоче да дејствује,

Један борац из 7 пука II. позива

Цртеж г. Б. Војновића

само овога пута тај ужасни кратер неће престајати три дана и две ноћи, за које ће време Београд и околне положаје засути 100.000 граната разного калибра. Читава брда врелога гвожђа!

Главни напад овога јутра уперен је на београдски одсек: од утока Миријевског потока па до Макиша нема стоне где не пада непријатељска граната. Овај сектор брани храбри и присебни пуковник Душан Туфегџић чији је одсек, дакле, распоређен од Миријевског потока па Дунавом поред тврђаве и Савом даље до Макиша и лево и десно од порушеног железничког моста. Његов одред

сачињавају и два батаљона 10. пука кадровског, нови наши борци регрути муслимани из Санџака. Под смишљеном командом пуковника Туфегџића ова два батаљона показала су се достојним српског оружја, а њихова барикада код Управе Фондова испред Позоришта, под командом њиховог десетара каплара Шемсе Мидовића из Сјенице, најдуже се је опирала Аустријанцима који су надирали од Дорћола и нису могли одиети барикаду све док Немци не избише код „Лондона“.

Дан увелико осваја; по жестини канонаде с наше и немачке стране види се да је то почетак одлучног напада.

Око десет часова појављују се и непријатељски аероплани који сада лете смелије и много ниже јер више нема у животу ни нашег противаеропланског вода на Врачару. Уз грохотни тресак граната чује се и кобно шиштање авионских бомби кроз ваздух које су сада оставиле грађанство на миру, те гађају телефонску централу и пошту. Већ је ту и подне; Београд је омотан пламеном, димом и прахом. Око једног часа са Савске стране чује се убрзана пушчана и митраљеска ватра. Један пук XX. корпуса немачког приближује се Малој Ади Циганлији, која је најзгоднији објекат за напад на води. Убрзо престаје и пушчана и митраљеска ватра, само редовну канонаду прекине по који тресак ручне бомбе с те стране. Немци су одбијени!

У вароши је нешто живље но обично; свакоме је јасно да су настали одлучни моменти, и да ће Београд пасти не под ударом немачко-аустријских кундака, већ под лавином топовских зрна од којих ни једна стопа у београдском одсеку није слободна. И ако је већ одавно превалило подне, топови са наших положаја одговарају сложено и без колебања. Чују се лепо и гласови наших „пољака“ и хаубица и дебанжоваца уз које се братски меша грохотна детонација савезничких обалских оруђа Врачара и Топчидерског Брда.

Промичу не минути већ часови, а двобој артиљерије још не престаје; немачки аероплани још круже изнад наших положаја, знак да су наши пукови и наши топови још на своме месту мада су засути непријатељским гранатама као градом. Спушта се сутон. Изнад црне и мртве вароши почињу да шетају снопови немачких рефлектора. Они се задрже на јединоме месту дуго и дуго, затим скоче даље, и не могу доћи к себи од чуда од куда се одупире та српска артиљерија која већ давно и давно треба да је мртва.

И Макензенова артиљерија удвостручава свој бес, а ноћ пада на сагореле кровове мученичког Београда, а изнад њих усијана мрежа граната које лете у свима правцима.

Губитака је доста; при светлости пожара промичу периферијским улицама поворке

које проносе изгинуле војнике и грађане; многи неће ни бити сахрањени, јер за њихову смрт под рушевинама куће или неке забачене улице неће нико ни знати. Лежаће они тако непогребени све до петка, и тек онда кад јуначки Београд буде пустио свој последњи дах покопаће их заједно с њим.

Давно је већ пала ноћ; с наше стране нема ни једнога рефлектора јер су до пред вече били сви оштећени. Не чују се више ни тешки руски топови из града, јер су и они ућуткани за увек. Прва ноћ ужаса спуштала се на Београд, а с њом лагана и сигурна смрт ове херојске вароши. Небо се још увек пролама од топовске палбе а ноћ је тако црна да се јасно виде усијане путање зрна. С наше стране још један топовски глас мање: један француски обалски топ и један наш тешки топ укопан, заплећен од Бугара, ућуткани су, пошто је од јутрос на сваког од њих пало преко хиљаду метака топовских. Покидане су и све телефонске везе на терену београдског одсека, али је наша пешадија још увек на своме месту, јер хиљаде Макензенових граната нису биле у стању да је помакну.

Ноћ одмиче све даље и даље, а грмљавина немачких топова још не престаје...

Београд, 24. септембра 1915.

Под заштитом артиљеријске ватре, која већ два дана и ноћи не престаје, прве непријатељске трупе прелазе код куле Небојше.

До 9 часова пре подне, на дунавском кеју било је пребачено више од 3 аустријска батаљона.

У 3 часа по подне Мала Ада Циганлија пада у немачке руке, а у то исто доба Велика Ада Циганлија претвара се у касарну немачких батаљона.

Освануло је једно крваво јутро за Београд; крваво, јер паклена ватра немачких топова није престајала целу ноћ, а сада, у свануће, она достиже највишу тачку свога беснила. Прве рефлексе зоре тога септембарског јутра поздравили су плотуни наше пешадије: непријатељ је почео да прелази. Од тога тренутка под Београдом кључа незапамћени накао ватрених машина. Уверен да је наша пешадија делом растерана, делом самлевена у прах, непријатељ је у зору отпочео пребацивање трупа понтонима преко Дунава и преко Саве прелазећи у исти мах у напад на дунавски кеј и на Малу Аду Циганлију. Од тога тренутка, топовској ватри која није престајала већ десет дана, придружује се још и пушчана и митраљеска ватра, као и повремене тресак ручних бомби.

Изненађен присуством наше пешадије, непријатељ је у први мах био јако збуњен, и у сукобу на бајонет код Небојше куле наши пешаци заробише једно веће одељење Аустријанаца поред оних који се потопише и изги-

боше. За то време, на дунавском кеју пребацивали су се Аустријанци, али нису успевали да се макну од кланичне пруге. И на једном и на другом делу сремски одред и одред београдских жандарма беху дали такав отпор,

Један борац 208. резервног пука немачког

Цртеж г. Б. Војновића

да се непријатељ поче колебати. Кланична пруга утврђена бајонетима комбинованог одреда, бејаше грудобран о који су се непријатељске груди узалуд парале, и већ, већ је наилазио тренутак панике. Дунав тога дана потече крвав и мутан, јер око 8 часова наша артиљерија из града и са Врачара згодно дохвати већи број понтона пуних непријатеља и праснувши по њима с неколико метака, сахрани све на дно узбуркане реке. Отпор наше пешадије и овај артиљеријски успех пресекоше за тај дан даље пребацивање непријатеља. Остало је само да се још сврши са оним аустријским батаљонима који су се

већ затекли дуж кеја, па да тога дана непријатељска пешадија претрпи огроман пораз! Али, овде се прилике окрећу на нашу штету. Опрезно, као мачке, привукоше се монитори једним дунавским рукавцем у бок наших трупа; из свих својих оруђа отпочеше убиствену ватру из непосредне близине, и наши борци кренути у противнапад на бајонет, засташе за тренутак; даље се није могло! Монитори су их с бока просто штеповали својим метцима и приковали за место поласка.

Од саме зоре, па до 4 часа по подне, на Малој Ади Циганлији водила се очајна пешачка борба; и најзад, око 4 часа, под навалом једног немачког пука, наша посада од једне чете 7. пука II. позива мораде подлећи.

Борба се сада преноси на Велику Аду која се претвара у немачку кланицу. Очајни напори Немаца да заузму ово острво остају без успеха; борбе се воде између дрвећа груди у груди, и најчешће ради бајонет и бомба. Узалуд Немци пристижу све новим понтони-

Порушена сала у згради Београдског Университета за време бомбардовања Београда 1915. год.

Узалуд су се они освртали и очекивали рику својих протектора, енглеских топова са Врачара, узалуд, јер њих више није било у животу; једна немачка група просто их је била засула брдом пројектила и није им дала ока отворити. Пошто је свршила рачун са енглеским топовима, ова се немачка група, тукући од Борче, сада окрете на наше пешаке дуж пруге, и тако они непријатељски батаљони пребачени на кеј с великим бројем митраљеза, беху спашени.

За то време пушка и бомба трештали су на другом крају Београда.

ма до Аде. Узалуд, јер их наша артиљерија са Бановог Брда тако zgodно дохвата да понтони са људима прскају у ваздух а крв боји Савине таласе. Они пак делови који су успели да се пребаце на Аду, били су просто уништени нашом посадом једним батаљоном 7. пука II. позива и батаљоном 10. кадровског пука (муслимана).

Јуначко држање ова два батаљона на Ади, узалудно јуришање Немаца од саме зоре па до 4 часа по подне, толико их је раздражило, да су они наилазили све новим и новим ројевима преносећи готово тежиште

напада на Београд за тај дан на Аду Циганлију. Крви је било толико да је Сава одатле па до ушћа текла црвена, а стубови порушеног моста били су просто закрчени пробušеним понтонима и непрегледним сплетовима људских телеса, раскомаданих топовским зрнима. Било је понтона који су лагано клизили низ воду без управљања, без господаренја, јер њихова посада махом поубијана топовским зрнима није могла управљати њима и узалуд су рањеници из тих осакаћених

Приближавало се вече; артиљеријска ватра била је онаква иста каква је почела пре 48 сати. У колико се приближавало вече, у толико је постајала све бешња јер је тога дана њена пешадија претрпела пораз: била је заустављена у своме надирању на београдско земљиште.

Немци видећи да тога дана 24. септембра не могу ништа успети са својом пешадијом, окретоше опет артиљерију на варош. Грађанство је мирно подносило своју судбину и

Тешка граната аустријске артиљерије која је ударила у лабораторију за експерименталну физику у згради Университета, али није експлодирала

понтона дозивали у помоћ. Ти огромни чамци крвави и омашћени људским месом лагано су клизили ушћу Дунава бојећи црвеном бојом воду око себе.

Око четири часа непријатељски напад поче да слаби, и пешадија немачка уступи место својој артиљерији, која се сада нарочито окупила на Аду. У овом дванаесточасовном клану на Ади нарочито се одликовао један одред четника који је из једног блиндираног шлепа проредио многе немачке батаљоне.

у поворкама напуштало је свој мученички град, не желећи да дочека непријатеља. Баш када су избеглице највише промицале кроз Београд, над њим се спуштају две паклене завесе, две завесе изаткане шрапнелима и разорним зрнима, и то онако, како то само уме у срдитој немоћи да измисли тевтонски злочиначки мозак Немаца. Од Саве па до Дунава прелазећи преко Управе Фондова спуштена је прва завеса: на висини од 4 метра од земље све један до другог експлодирани су шрапнели; испод њих су се распрскавала

хаубична зрна, а по самој земљи су се ваљала зрна тешких калибара. Друга таква иста завеса пресекала је варош опет од Саве до Дунава, само прелазећи преко „Лондона“.

Грађанство које беше запало између ове две завесе изbezумљено је посматрало овај злочиначки изум Немаца којима друго ништа није ни остало, јер им је пешадија целог дана била срамно тучена под Београдом.

Нико од грађана није ни помишљао да се пробија кроз ове паклене завесе и да потражи склониште ван Београда. Немци су на то и рачунали, јер су на тај начин хтели да спрече прилаз наших појачања одредима на Дунаву.

Али какво је морало бити запрепашћење за Немце кад се два батаљона 14. пука пробише кроз те завесе и пред вече стигоше на кланичну пругу, где је у ноћи при светлости поплаћених кућа дуж кеја отпочињала једна крвава ноћна борба прса у прса, крвава, а и последња у агонији Београда...

Београд, 25. септембра 1915.

Целе претходне ноћи, при светлости пожара, на кланичној прузи врше се бесомучни јуриши, уз непрекидно бомбардовање непријатељских монитора.

У подне Немци избијају на Баново Брдо, на један део Топчидерског Брда, а у 4 часа по подне пада у руке непријатељу прва улица Београда — Душанова.

Без топова, који су делом уништени од непријатеља, а делом димолирани, официри Руске, Енглеске и Француске мисије напуштају наше бојиште.

Пред вече Сремски одред више не постоји.

Пешадијске борбе започете јуче настављају се и јутрос пошто нису биле прекидане ни целу ноћ; и ако монитори целу ноћ туку на Дунаву наше трупе у бок, опет су оне још увек на своме месту, и без смене издржавају бомбардовање без прекида три дана и две ноћи. Ноћас су под заштитом своје артиљерије и монитора, Аустријанци искрцали на кеј још свежих трупа, тако да је у зору наш преморени одред у јачини три батаљона имао према себи осам непријатељских батаљона који нису били у артиљеријској ватри ни секунде, са преко 45 митраљеза. Све те непријатељске трупе на кеју биле су приковане с оне стране пруге, делом по врбацама на обали, па, и ако дупло јаче, ипак нису могле кренути ни стопу даље.

Непријатељска тешка артиљерија бесни још увек без прекида дању и ноћу. Само сада са извесном променом: њени поготци су боље срачунати и прецизнији; изненађени застојем своје пешадије која није могла крочити даље од наших бајонета, Немци су почели прецизније гађати нашу пешадију. До овога

јутра они су тачно тукли само наша оруђа, а пешадију су засипали пројектиlima само у циљу да је растроје, те да ова напусти ровове.

Али, преварили су се!

И после три дана и две ноћи непрекидне убиствене ватре, започете 22. септембра, јутро 25. септембра затекло је све наше трупе београдског одсека на своме месту.

По цену огромних људских жртава Немци и Аустријанци успели су до овога јутра да заузму само Малу Аду Циганлију, коју је бранила једна чета, и да се одрже на кеју с оне стране пруге под заштитом неспособних монитора који су сада могли цикати до миле воље, јер више није било у животу енглеских и француских обалских батерија.

Прошла ноћ, најтежа је ноћ у агонији Београда; и грађанство и војска били су непрекидно под ватром артиљерије која је тукла далеко нашу позадину. Ноћ је била паклена, неронска. На све стране пожари, фијук граната, праскање пушака и јаук рањених грађана који су у поворкама за последњи пут напуштали своју престоницу. Немци су те ноћи тукли и све избегличке стазе које ноћ није могла заштитити, јер су те стазе Немци осветљавали нарочитим ракетлама које је грађанство назвало змијама. Језовито је било погледати како се кроз мрак провлачи једна таква ракетла, вијуга у разним правцима као да тражи где има људи, па кад их нађе, она осветли цео простор и — граната као руком донета пада на то место.

Јутрос је Београду освануло мртвачко јутро; на свима излазима из вароши зора је осветлила гранатама поубијане родитеље, децу, матере. Кућевне ствари попрскане крвљу разбацане су свуда, а мало даље од њих испретурана кола и поубијана запрега. Страшне су биле последице те последње ноћи када је цела варош буктала у пламену и била засипана милионима килограма врелога гвожђа. Страшна, а изум злочиначких Немаца преваришао је у садизму и самог Нерона родитељоубице.

Дан је већ увелико освојио; у вароши ни живе душе. Једни су већ давно иза Раље, а други с породицама леже мртви на Теразијама, у Макензијевој улици, код Топовских шупа, и целим друмом који води за Торлак.

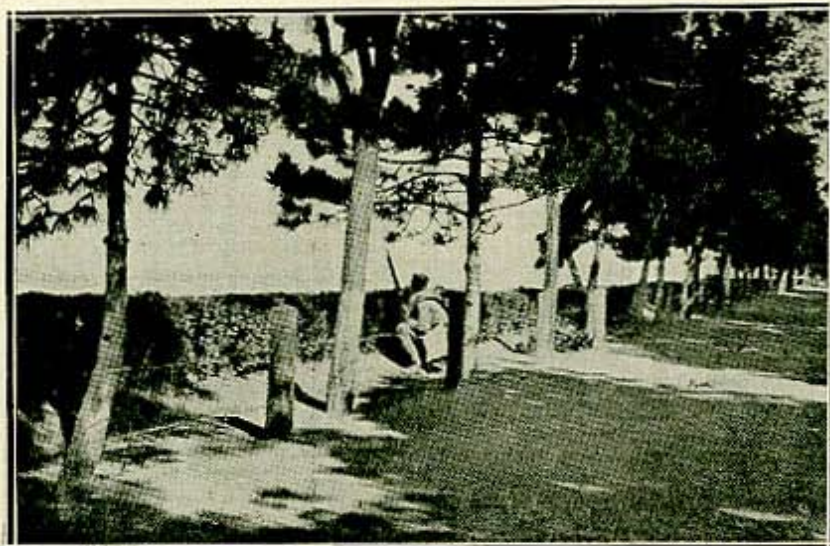
Преморена посада београдског одсека без заштите своје артиљерије, која је делом славно подлегла у неједнакој тродневној борби, још одолева непријатељу на Дунаву. Три стотине четника Сремског одреда већ су давно мртви. Мали остатак њихових другова скида реденике и бомбе са тела мртвих другова и продужује борбу... Да! али снага већ почиње да издаје; три дана се они не смењују; три дана се ништа не једе, нити пије, три дана и две ноћи непријатељска артиљерија

рија откида им комад по комад удова и нерава. А смене и помоћи ни од куда. Иза њихових леђа Немци су спустили две убиствене завесе од топовских зрна, и чудо је ако се кроз те завесе пробије по који одред или комора.

Више пута су они морали и хлеб и муницију с пушкама потражити код непријатеља, а благословена је била она кап хладне воде коју је потамнелим борцима дотурила каква

љерија само удвоји своје ударце лемећи на тај начин и последње препреке својој пешадији, која је око 4 часа била господар на разбојишту Бановог и Топчидерског Брда.

Ударивши тако у бок градском одсеку, Немци загрозише целој посади, и онај храбри део жандарма и других јединица мораде се повући са Дунава, и тако после многих ноћи упорне борбе око 5 сати по подне непријатељу паде у руке прва улица Београда.

Кадровац из Х. пеш. пука на осматрачници на Великом Калемегдану у одбрани Београда

храбра жена кроз порушене зидове сопствене куће. А већ ране своје нису ни превијали! И тако је то трајало данас до подне, када Немци загосподарише Великом Адом, коју су наше трупе напустиле још у јутро не могући више издржати смртоносну ватру артиљерије са Бежаније.

Дотле је већ иза Макиша био искрцан и цео један пук, и после тродневног отпора, стајући први пут ногом на чврсто земљиште, Немци се устрелише на Баново Брдо и Топчидерско али не пешадијом већ опет својом артиљеријом која је са велике даљине сад не сметано тукла оба положаја.

Малобројне и без заштите артиљерије, наше трупе морале су се повући, и око подне Немци појоше опрезно падином Бановог Брда. Други део немачких трупа пође уз Топчидерско Брдо, али им напредовање убрзо беше прекинуто контра нападом једног дела комбинованог одреда. Ово заустављање Немаца припада у заслугу пуковнику Туфегдичу, који је за време агоније Београда био све друго, само не обичан човек од крви и меса.

Али све је то било узалуд. Видећи да је већи део наше артиљерије унуткан, а да друга не долази у помоћ, Немци сада стадоше наирати са свију страна. Њихова тешка арти-

Али, агонија још није била свршена; непријатељ је успео да продре само до Душанове улице.

Београд, 26. септембра 1915.

Док тешка артиљерија преноси своју ватру на Дедиње, немачка пешадија врши за 24 сата четири јуриша без успеха.

Кад је пре дванаест часова пала ноћ на разбојишту, завладала је у вароши гробна тишина; завладала је гробна тишина, јер је велики самртник испустио свој последњи дах! Од тога тренутка заћутао је глас топа, само где, где у ноћи чуо се по који кратак пуцањ пушке као уздах некога који жали. Велика агонија је свршена, а путевима се више не виде нити водови војника, нити групе избеглица.

Јутро је; натмурено и зловољно јутро као после погребца. Заостало грађанство изгледа иза прозора и врата кад ће наићи на језде освајача. Али никога! Улицама влада мир изнад преоране калдрме; леже у крви изгинули борци са телом пола на тротоару, пола на путу, а пожари лагано догоревају...

Дан одмиче; и последњи одред жандарма из кварта варошког са својим чланом г.

Никетићем, већ је давно изашао из вароши држећи увек пушку „на готово“. По угловима се виде припијени само добровољци капетана Кезића који чекају последњи број новина које је грађанство куповало одлазећи, и под фијуком граната, јавља о хитној мобилизацији Бугарске и о паду Веницелоса...

Свуда мучна тишина. Непријатељ се не појављује. У зло доба, отуда од Лепог Из-

Београд више није био наш...

Али са окршајима око Београда још није било свршено; Немци још нису били сигурни у своју победу, све док не заузму и доминантне положаје око Београда. Један од тих био је Дедиње, једна велика купола од брда, на коју се сада окрете сва тешка артиљерија Немаца.

Тукли су највећим калибрима од којих је цео Кошутњак одјекивао по неколико

Истоваривање енглеских топова за одбрану Београда

гледа чује се тешко зврјање мотора: средином улице иде опрезно блиндиран аутомобил окићен митраљезима, машингеверима, пешацима под шлемовима као у морских гњураца. До 9 сати на Теразије беше већ стигло једно јаче одељење Немаца. Они су просто морали сићи на Дорћол и за уши извући Аустријанце који се нису мицали иза својих баријада. И од тога тренутка непријатељ почиње да плави варош. Пошавши са Дорћола изјутра, храбри Аустријанци и Немци успели су да код Крагујевачког Ђерма избију тек у подне. Посматрали смо их са наших положаја и пратили њихово преплашено кретање кроз празне улице. Погледи нам тада одоше на другу страну и читавих пола сата не скидаху се са једног призора због кога су нам сузе врцале из очију а рука притискала пушку. Оштро у небо стрелно је још увек шиљати торањ на Дворцу; по њему лежи двоглави орао скрханих крила, а изнад свега тога једна жута заставица: немачка.

Наша пешачки ровови били су ископани на имању Великог Краља, и они су били објект немачких група од Борче и Бежаније. Кад су мислили да од наших ровова и војника нема ни трага ни гласа, „храбри“ Немци полазе на јуриш; али не задуго! као фантоми поскакали су мрки, опаљени наши борци из својих преораних ровова, и „храбри“ војници XXII. корпуса заглавише Топчидерску реку.

Нагнани вероватно својим митраљезима које је имала свака њихова десетина, Немци се опет вратише на јуриш и до пред вече јуришали су још два пута али без успеха. Њихова кланица са Аде Циганлије бејаше сада пренета на Дедиње, и локве германске крви заливале су сваки чкаљ, сваки камичак на њему.

У овим окршајима на темену Дедиња где је наша пешадија била такође прилепљена уз немачку, у тим окршајима немачка артиљерија је ћутала због својих трупа. То су тре-

нутци, када се је наша пешадија могла слободно и без сметње ухватити у коштац с немачком пешадијом, и увек ју је тукла. Како ли би се провели Немци под Београдом, да смо ми имали артиљерију која би се могла носити с немачком?

Како би се Немци провели, то је најбоље показало Дедиње! Јер после неуспелих јуриша које су вршили до мрака, Немци се срамно повукоше, и уступише место својој артиљерији која поче урагански тући теме Дедиња цепајући му теме и утробу, свима калибрима својих оруђа.

сад је мртав! Ноћ тужна. У овој ноћи чудно пада киша, као да небо плаче, над једним узвишеним мртвцем који је пре неколико часова пустио свој последњи ропца...

Тако је Београд изгледао ноћас гледан са наших положаја; мртав и миран. Нигде светлости. Киша је погасила пожаре који су већ догоревали на дунавском кеју. И ако смо добили смену, ипак нисмо одлазили с положаја; хтели смо да се нагледамо нашег Београда макар и у тами, јер можда је то последња наша ноћ с драгим нам Београдом, а прва од оне дуге таме робовања која се ево

Наши војници у рову на Малој Ади Циганлији одбијају напад непријатеља

И када се пламен веза за небо, када видесмо да земља затрпава читаве водове наших војника, тек онда морадосмо напустити ровове ужежене огњем — и Немци се упутише на празне положаје. Али не за дуго. Тек што беху избили на теме Дедиња, кад међу њих паде олуја и вихор; са Торлака их дохватише два енглеска топа, и храбри Германи и не чекајући контранапад наших пешака, стрмоглавише се по пети пут за тај дан у Топчидерску реку. А кад је ноћ пала на раздробљено теме Дедиња, наши пешаци заноћили су победоносно у рововима на имању свога Седога Краља.

Београд, 27. септембра 1915.

Данас пада Дедиње. За време најтеже агоније, Београд бране и његова малолетна деца.

Ноћ је прошла на миру; са наших положаја умотаних у таму лево и десно од Торлака посматрамо мртву силуету нашег несретног Београда. У мраку, неосветљен, не давајући знака од живота, ту испод наших ногу Београд је изгледао као стари витез који се борио, борио, али је морао пасти и

спуштала над њим. Збогом Београде! Почивај мирно у својој тами, јер сутра, сутра и за твоју децу настаје једна тама, неизвесност, бој за бојем, изгнанство, а затим потуцање по туђини...

Збогом Београде! Кад мине ова ноћ, сутра, ми ћемо ти с нашег положаја послати неколико плотуна; то ће бити наша почасна паљба над твојим гробом Београде! То ће бити плотун туге, али ће се из њега извити и усклик вере да ће Београд васкрснути, да он мора васкрснути! — — — — —

Свиће. Свиће увелико, а јутро оловно и тешко пало по земљи и не диже се; небом се ваљају повесма тешких облака... На Великом Врачару већ се чују пушке. Аустријанци нападају целом дивизијом. Испод Дедиња, непрегледне масе Немаца; чекају. И отпоче ураган; прво опрезно и лагано, затим све брже и брже најтежи калибри почеше раздирати утробу Дедиња. Кад се пламен свеза с ниским јесењим небом, и кад је врх Дедиња изгледао као врх високе планине који се не види из облака, полетеше над њим, сасвим ниско, немачки аероплани и њихови извиђачи

злокобно управити своје погледе на наше ровове.

— Још смо ту! Удрите даље...

И злоба тешке артиљерије удвостручи. Око подне Немци су тукли батеријским платунима; по четири метка одједном све један до другог, и то из неколико група. Из Топчидерске реке њихова пешадија посматрала је врх Дедиња умотан димом и прашином и вребала. У подне, када на Дедињу није остао нераспадут ниједан камичак, Немци су се усудили да пођу на јуриш. И они су извршили један херојски јуриш, јуриш на водове који су већ били мртви...

Када је пало Дедиње непријатељ је тек тада почео да се креће слободно кроз варош. Намах се београдске улице напунише Немцима и Аустријанцима и отпоче насиље над незаштићеним женама и децом.

Крали су и отимали где су шта стигли; наред улице испрезали су ситне вочиће и теоче и одмах клали пред очима сопственика, или препродавали другима у суседној улици. Тако испрегнута кола остајала су на улици на милост и немилост оних који ће наћи, а сопственици, махом жене, вртјали су се кући празних руку, а пуни уверења да су сада робље отимача.

После жена дошла су на ред и деца; и увише је познато какве су све грубе послове та изгладнела београдска деца радила својим злочинцима. Гонили су их на кулук пре него што су их излечили од рана које су им они задали. Откинули су им једну руку, али су се зато окомили на ону другу да она посвршава посао за обе!

Своје огорчење што са борбама још није завршено, изливали су над нејаком децом и немоћним старцима. Огорчење кажем, јер са борбама још није било свршено. Београд је заиста пао, али је остао још Подвис, остало је Петлово Брдо, Бумбарово Брдо, Девојачки Гроб, Дучине и пуно нових Београда где су завојевачи имали да просну још коју кап крви. У херојском коштацу на Бумбаревом Брду имали смо и заробљеника. Том приликом код заробљеног фелдвелебела Оскара Блума нађена је и једна фотографија. Кад сам угледао фотографију стегоше ми се песнице и скочио сам за гушу разбојнику који је стајао испред мене; само његов заробљенички положај, положај човека без одбране и немоћног, одвратио ме је да га не удавим. Познавао сам три малишана који су везаних руку, на фотографији, стајали крај њега; гледао сам нетремице фотографију и већ, већ сам у оним малим очицама видео помућени поглед, поглед укочен, стаклен, какав се има кад се пред собом гледа пушчана цев у висини чела. Јер непријатељ ничим бољим се није могао одужити тој тројици београдских малишана за оно што су они учинили недељу дана раније. А сво шта су они учинили.

Око подне 25. септембра кад је агонија Београда била већ на врхунцу, и кад је непријатељ почео да се пребације чамцима, наређено ми је да се пробијем до Небојше куле и да примим једно непријатељско одељење које је било заробљено онако како је изашло из чамца. Заштићени насипом кланичне пруге лежали су заробљеници, док су наши борци, горе, по прузи, окрвављени и поцрнели одбијали брзом паљбом непријатељско надирање с воде. Сва позадина пруге била је под непријатељском ватром, и у тој ватри угледао сам приказ који ме је скаменио; у облацима прашице коју су пушчани метци копали испод њихових ногу три малишана знојила су се око једног сандука пешачке муниције; вукли су га на пругу где су лежали борци. Дан раније, на кеју, видео сам где жене под кишом куршума износе из кућа тестије с водом и запајају војнике дуж пруге, али ме тај приказ није толико узнемирио. Овај приказ, где три детета учествују у првом борбеном реду натерао ми је сузе на очи. Не губећи ни тренутка, са још два заробљеника, отрчим до деце и дограбивши их заједно с муницијом довучем их у заклон. Згрануо сам се кад сам у једноме од њих угледао млађег брата једног мог друга из гимназије, а сада ђака-наредника у 10. пуку који је још од јуче непрестано у окршају. Још већа је моја згранутост била кад сам једноме од њих угледао руку у крвавим завојима који су се већ окорели.

— Па откад сте ви овде међу војницима?

— Од пре три дана; понели смо нашим батама преобуку и нешто за храну, па смо тако и остали. Јова и Света одмах су нашли своју браћу, а ја још не; али смо се договорили да се не растајемо док и ја не нађем Синушу. А Јову је јуче ранио један Шваба; лепо смо га видели кад је нанишанио из оног врбака с обале...

— Па што се нисте одмах вратили у варош? Зар вас није страх?

— Није! Није! гракнуше сва тројица, и ућуташе. Ућутах и ја, јер у томе тренутку само на пет метара од нас сукну из земље један гејзир црнога дима, ситне земље, камења, поломљених пушака, а затим детонација и смрад шедита и сумпора... дечија уста беху згрчена, али су очи говориле: није! није!

— Није! одсече још једном један од ова три јунака; ја и Јова смо Соколци, а Лаза је „Душан Силић“!

На ово нисам имао шта да одговорим; и ја сам соколац, и његов брат ђак-наредник који је од јутрос у окршају ко зна на коме крају градског одсека, и он је соколац. И нехотице погледах преко дечијих глава у кров зграде Прве Београдске Гимназије који се одатле лепо видео. Сетих се свега; сетих се часова гимнастике; сетих се оног вежбања

војничком пушком у гимназијском дворишту, маршева у колони двојних редова по узаним дорћолским улицама колико јуче..., овим истим улицама где се сада крвавимо с непријатељем. Сетих се и нашег наставника гимнастике соколца Милутина Крњаџића. Он је своје соколство пре месец дана запечатих крвљу: погинуо је као капетан на челу своје чете. И ми ћемо тако ако треба, помислих, и окренух се деци.

— Ви ћете остати овде у заклону и нећете се маћи све док не видите да се наши

Душан Вујић, 14 година, син општинског деловође из Београда.

Светислав Ђорђевић, 14 година, син учитеља Ђорђевића из Београда.

Јован Станић, 12 година, син капетана Станића из Београда.

Сви ученици I. Београдске Гимназије...

Ето, та мала деца падала су као снопље по улицама Београда. Колико пута сам их под кишом шрапнела гледао у црвеним соколским кошуљицама са соколовим пером за шајкачом: хтели су и онда да буду уни-

Војници и комите бране Аду Малу Циганлију код Београда

војници повлаче с пруге, и ви онда с њима појите у варош.

Ах, колико ли сам се преварио! Никада наши војници нису пошли с пруге; како су полегали у почетку борбе, нису више ни устали. Узалуд су малишани очекивали! Они на прузи, с образом на пушци, увек окренути непријатељу, боравили су свој последњи сан. Лагано крв из слепоочница, из чела, клизила је у нагарени магацин пушке, клизила кроз цев и излазила напоље. Никога више није било да се одупре непријатељу који се лагано и опрезно помаљао с оне стране пруге, из воде... а три мала београдска гимназијалца, три соколца још су била на својим местима крај сандука пуног пешачке муниције.

Цео тај догађај пређе ми испред очију док сам посматрао фотографију. А онда се окретох фелдвелеу:

— И шта сте урадили с децом кад сте их ухватили? питао сам фелдвелеа.

— Kriegsgericht! знате, утврдило се да су додавали метке војницима".

А Kriegsgericht у таквим приликама значило је: једна узана авлија, зид, гола сабља спуштена брзо, и плотун!

Ето, укратко, историје ових малих Београдских сокола! Њихова имена:

формисани као њихове „старије бате“. Па не само то, већ су хтели и да гину као бате, и гинули су. Падали су чим би крочили на врата дворишта; падали су и у самоме дворишту; убијали су их на спавању. Њих па и много млађе од њих. За ово не треба много доказа: довољно је отићи на Ново Гробље и заћи од гроба до гроба. На малим скромним споменицима чита се болна историја једне генерација, која је била тек у зачетку. Написи су тужни и незаборавими. Ево једног:

+

Овде лежи наше мило дете

ЗОРАН

Рођен 16. маја 1911.

мучки убијено ноћу, на спавању,
од немачке гранате 10. Септембра
1915. год.

Болна рефлексја оних ноћи Београдске агоније када су гинуле и мајке с децом у наручју, и деца у наручју својих матера. Болна, утолико, болнија, што ће то отићи у заборав.

Почивајте мирно најмлађи браниоци Београда!

Београд, 28. септембра 1915.

Београд је у ропшу. Београд умире,
али се не предаје!

Торлак је доживео један мучан дан. Штаб у школи нема никакве везе с јединицама које су од јутрос у непрекидној борби. Реч борба за овај случај је врло слаб израз; то што се од јутрос дешава на положајима испред Торлака, то је пакао. Од Душанове улице, па преко Крагујевачког Ђерма, преко Дедиња и Лисињег потока, нема стопе на коју не падне немачка граната.

Нетачно се изражава кад кажем „не падне“ јер те гранате у ствари падају без прекида све једна за другом. Људи који су у томе појасу смрти треба већ давно да су мртви; Немци на то и рачунају, а највише рачунају на то, да удаље штаб одбране са Торлака, јер им овај сувише смета, сувише је близу до борбене линије. Немци рачунају да својом артиљеријом покидају нерве наше пешадије, али су до данашњег дана успели да покидају само телефонске жице. Данас штаб на Торлаку већ нема веза с бојиштем. Узалуд телефонисти дозивају поједине команданте, нико се не одзива из борбене линије. Генерал Живковић више и не наваљује на то; он јасно види и чује један други одзив, чује тресак немачких граната готово испред својих ногу. Штаб је готов да иде даље, коњи су оседлаани, архива смештена у сандуке, телефонске жице увијене на котуре, апарати у рукама телефониста. Али генерал још не одлази; нико из његове околине и не наваљује на то. Сад је око штаба један мали Београд. Избеглице којима је тешко да се растану од Београда, слегле су се са својим завежљајима и стварима око штаба и охрабрени присуством генераловим очекују... верују још у исполинску снагу своје пешадије и надају се ако не до мрака, а оно бар до сутра наши ће противнападом пребацили Немце и Аустријанце преко Саве и Дунава.

Али та нада отпада пред вече кад са Торлака кретоше пут Раље мисије Француска, Енглеска и Руска. Оне одоше опростивши се са свима из штаба, а за њима одмах кретоше и колоне избеглица. Кад је пало вече, на Торлаку остаде сам генерал са својим штабом и храбра учитељица г-ђа Домановићка са својом децом. Неколико пута преко дана генерал је наваљивао на г-ђу Домановићку да се уклони с децом и да напусти школу. На сваки такав савет г-ђа је одбијала главом: не! Њен поглед као да је говорио: и ви нећете напустити до последњег тренутка своју позицију — одбрану Београда, и ја нећу своју — школу!

Кад је тога дана пао мрак на Торлак, генерал није, као по обичају, сео поред наложене ватре код капије на главном улазу. Дотле, то је било његово највеће задовољство. После напорног рада, пред вече, дао би

знак ордонансу Лази да му положи ватру у авлији. Кад би се ватра добро разбуктала он би тада изашао из своје собе за рад, и ту око ватре отпочео би примање. Тада је разговарао са свима; са својим командантима, са ордонансима, с гостима, с трећепозивцима који су се преко целог дана излежавали у јарузи иза школе, и припуцавали на немачке аероплане, и са избеглицама које је пут наводно баш поред генералове ватре.

Али вечерас, вечерас свега тога нема; последња избеглица већ је давно иза Раље, а последњи трећепозивац већ је давно у окршају који се непрестано води на Ерином брду, на Дедињу, на Стражевици. И ватра вечерас не гори; нема ни ордонанса около, јер је сада, после покиданих жица, сва веза спала на њих. А ватра и није потребна. Пожари из центра вароши пренели су се и на периферију, и генерал гледа како горе топовске шупе и болнице на Врачару. Уколико више пада ноћ, утолико је пушчана и митраљеска ватра све ближе; гранате већ захватају и само теме Торлака и падају у јаругу према селу Јајинцу. Једнога тренутка висока фигура генералова се нагло пови, и уз страховито шиштање једна граната удари у кров школе где је био смештен штаб. За овом је имала доћи друга, па трећа и тако редом док од зграде не остане ни камен на камену, а то беше довољно генералу да строжијим гласом опомене г-ђу Домановићку да је време за напуштање ове сигурне гробнице.

А он, он се врати на своје омиљено место на улазу, седе поред незапаљеног огњишта и оста тако дуго у ноћ посматрајући драги Београд који је те ноћи умро ту испод његових ногу...

* * *

Београд је добио оно што је заслужио. Добио је орден Легије Чести. Велика Француска умела је оценити напоре наше војске и њених старешина, потпуно је схватила и патње грађанства нападнуте вароши, јер је и сама имала један такав мученички град: имала је Верден.

Данас после петнаест година када смо се сетили напора и подвига свакога скромнога бора са београдских положаја и његових улица, морамо се с поштовањем сетити и оних наших команданата који истрајаше у агонији Београда као Сизиф на својој узбрдици.

Морамо се задивити напору и присебности тих људи, који су са својих осматрачница а често пута и пешачких ровова онако достојно провели све јединице Одбране Београда, провлачећи их из боја у бој кроз двонедельну агонију Београда, па и даље дубоко у јесен све до последњег дана додира с непријатељем.

Командант Одбране Београда генерал Живковић истрајао је на своме послу гвозде-ном енергијом, и задржавао је команданство и у оправданим случајевима где би сваки други тражио смену.

Начелник његовог штаба пуковник М. Лазаревић срчан официр и неоспоран војни литерата, поднео је напоре који надмашују снагу човека. Официр кога нису збунили Макензенови мортери, нити су га узнемирили метци непријатеља који наступа. Командант који хладнокрвно пребројава преостале трупе, допуњује их, резервише им положаје и бди над њима као над децом.

Често пута кроз телефонску слушалицу тај официр је чуо прасак немачке гранате уместо одговора својих потчињених, па га ни то није збунило.

Под таквом руком Београд је клечао, али достојанствено!

Затим командант градског одсека ген. М. Момчиловић, па командант 2. батаљона 14. пеш. пука п.пуковник Љ. Недељковић који је последњи напустио клонули Београд.

Сви они, заједно са командантом топчи-дерског одсека симпатичним чичицом пук.

Лешјанином, и командантом добровољаца капетаном Кезићем, сви они били су тих тренутака орлови који су неустрашиво предводили орлиће...

Под њиховом руком Београд је поклекнуо, али достојанствено.

*

На заједничком разбојишту Срба, Немаца и Аустријанаца данас се држи једно тихо и скромно опело. И помолићемо се за покој душе оних који пре петнаест година на томе месту положише своје животе за нас; крај њихове костурнице помолићемо се Богу и за оне остале браниоце Београда чији су костури расејани свуда од Вишњице до Остружнице, од куле Небојше до Космаја. Они су умирали од рана како је ко где стигао: у Кошутњаку, у Топчидеру, у Раковичком потоку... по два, три њихова гроба наћићете на сеоским гробљима у Реснику, у Кумодражу, у Рушњу и у Ришњу. Умирали су нечујно како је ко где стигао; растурени су и нико их никада неће моћи прикупити. Од свију њих најсрећнији су њих 36 који почивају свој вечити сан међу Немцима на Бановом Брду. Тамо се свакоме зна гроб, и свакоме пише име на крстачи...

Мил. Мирчић, п. секретар О. Г. Б.
доброволац Сремског добровољачког одреда

Капетан Михаило Куртије

-- Странци у одбрани Београда --

Сигурно да ниједна варош у свету нема тако интересантну и чудну историју као Београд. Ко се све о њега није отимао и ко га све није бранио. Они који су хтели да продру са Истока на Запад и они који су хтели да отворе пут са Запада на Исток, гледали су на Београд као на свога највећег непријатеља, на брану која им пречи да постигну циљ. И због тога, можда, и једни и други гледали су да сав свој гњев и србу излију на ову поносну и пуну части варош. Безброј граната турских, аустро-угарских и немачких, као ватрени град, сручио се је на Београд и његово становништво. У скоро свакој кући угасио се је живот по једног Београђанина, и скоро свака стопа земље ове мученичке вароши заливена је крвљу оних јунака који су бранили његову част.

За Београд се, уистину, може рећи да је подигнут на костима јунака који су га довели изнад себе.

А Београд није тешко завољети.

Многи странци, који су само једном били у Београду, нису могли из њега отићи а да не пожелеле да га још једном виде, још боље упознају, ероде се с њим.

Колико само има Француза, Енглезе, Турака, Немаца, Талијана, Чеха, Руса, Пољака, Маџара, Албанаца и т. д., који су дошли у Београд само онако, па остадоше ту за узек. Остадоше да им се потомци претопе у праве Београђане.

Отуда, сигурно, и долази она велика љубав, да су у светскоме рату 1914—1918 год. Београд бранили и у њему за њега гинули странци, не само поданици наших савезника,

већ и поданици нападача: Аустрије и Немачке.

Београд је од Немаца бранио Немац, г. Игњат Кирхнер, који у то доба, 1914. год., још није знао ни да говори добро српски.

Зато у костурници Браниоца Београда леже кости младог Аустријанца, пок. Јохана Гринвалда, који је у Београд дошао чак из Горње Аустрије да га брани од неправедног напада својих сународника.

За Београд, град љубави, који је свакога оберучке прихватио, пролио је неколико литара крви и постао инвалид млади мађарски поданик г. Михел Шварц, који сада живи негде у Банату на добровољачком имању.

Али светао пример страначке љубави према Београду показао је млади француски официр, пок. Михаило Куртије, који је јуначки пао на зидинама Доњег Града 1914 год., код Куле Небојше.

Како се је овај млади Француз држао при одбрани Београда и како је своје кости узигао у темеље новог Београда, најбоље показује мишљење његовог команданта, мајора г. Јов. Рекалића и које гласи:

„IV. батаљон VIII. пеш. пука

Краља Александра

Бр. 3702.

Команданту VIII. пеш. пука I. позива

Према наређењу Команданта пука и молби оца пок. капетана *Михаила Куртија*, част ми је дати ове податке о његовом држању у првим данима одбране Београда:

На дан објаве рата, када је прочитан званични извештај да нам је рат од стране Аустро-Угарске објављен, поручник *Куртије* са

Кула Небојша у Доњем Граду крај Дунава код које је храбро погинуо млади Француз, капетан Михаило Куртије, брани Београд.

извесним узбуђењем изговорио је ове речи: „Сад имам двогубо да се бијем: За част Србије и славу Француске!“

Ове речи одјекнуле су у срцима његових Кумановаца.

Официр пун части, који је увек приме-

ром предњачио својим друговима, свестан високог осећаја дужности и љубави према Отаџбини, пун самопоуздања, енергичан и решив, поручник Куртије 17. јула 1914 год. имао је са својом четом (3. чета 4. тетовског батаљона Вардарског пука) да осигура и брани одсек

Унутрашњост костурнице палих хероја у одбрани Београда, 1914—1915. год., у којој су смештене њихове мученичке кости.

од савског пристаништа до Јалије на Дунаву, заузимајући Доњи Град. Он је распоред тако извршио, постављајући, тако рећи, сваког стрелца на своје место.

18 јула 1914 год., око 1 сат по подне, непријатељ је почео јаком ватром да бомбардује београдски Град. Мали и Велики Калемегдан и део вароши око Калемегдана.

Истог дана по подне, око 2. сата, пловио је један непријатељски пароброд под заставом црвеног крста од Вишњице ка дунавском пристаништу. Позади њега пловио је један монитор близином наше обале, а иза монитора пловиле су још две лађе вукући по два шлепа са страна.

Кад су лађе допловиле до дунавског пристаништа, оне су покушале да се и приближе пристаништу, нашта је вод капетана Куртија, са одељењем жандарма, које је такође посело Јалију, отворио брзу паљбу.

Једноремено и топ, пласиран у Доњем Граду, отворио је ватру на монитор.

Непријатељске лађе успеле су да се повуку из ватре, штићене артиљериском и митраљеском ватром са монитора и батерија са бежанијских положаја. Једноремено још два монитора од самог Земуна отворила су ватру на Доњи Град.

Око 6 часова по подне опет су се појавила два монитора према Јалији. Топ из Доњег Града отворио је ватру на мониторе, а стрелци капетана Куртија брзу паљбу, нашта је са монитора одговорено митраљезима, а са

Бежанијске Косе дејствовале су на Доњи Град две непријатељске батерије, батеријским пловцима, избацивши 56 зрна.

Једно од ових погодило је капетана Куртија, који је био у стрељачком строју, недалеко од Куле Небојше, командујући својим војницима паљбу.

За овакво храбро држање пред непријатељем, онда поручник Куртије похваљен је у релацији Команданта Градске Посаде и Команданта Дунавске Дивизије I. позива народне војске.

Врховни Командант, Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар, унапредио је поручника Михаила Куртија у чин капетана II. класе и одликовао га орденом Кара-Ђорђевог звезде са мачевима IV. реда.

6. августа 1915 год.

Војиште

Командант
мајор Јов. Рекалић с. р."

Ето, тако је, према званичном извештају, погинуо бранећи Београд млади Француз капетан Куртије.

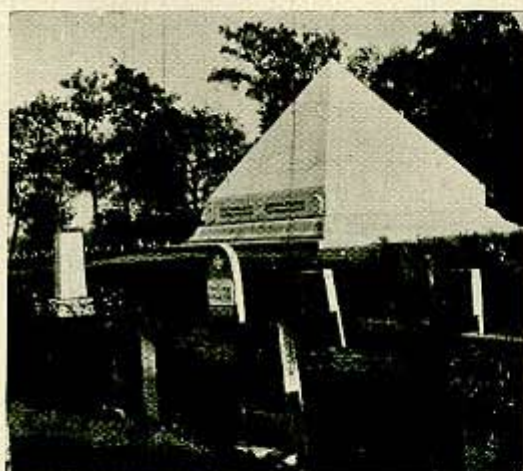
Његов отац, стари г. Куртије, који је са нама био у избеглиштву у Француској, вратио се је поново у Београд и сада живи у њему, у граду чији темељи леже на костима и његовог сина.

Чудан је, збиља, овај наш Београд и достојна је хвале и пажње љубав ових палих и живих странаца који пролише крв и положише животе за њега и његову част!

Милутин Попадић, резервни капетан,
бранилац Београда 1915. год.

По згаришту једног демонског пожара после 15 година

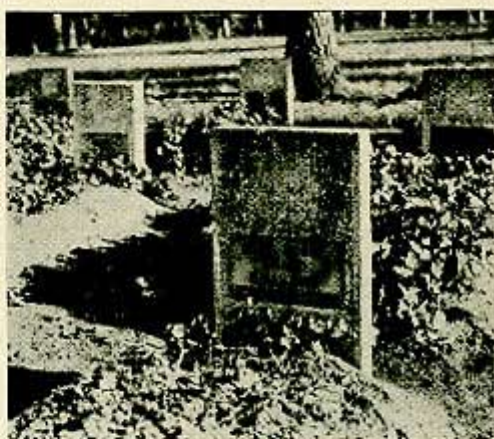
Петнаест година је већ прошло од тога доба; онај моћни точак времена који неумитно све нивелише, све гази, који уме тако лепо да утапка све неравнине живота у прошлости, тај точак учинио је своје и овде.

Гробље нападача — Споменик на немачком војничком гробљу на Бановом Брду. Подигао га године 1915. својим изгинулим друговима 22 немачки резервни пук.

Зар је мало Београђана који, када дођу на Баново Брдо и кад изненада, у шуми, наиђу на онај батаљон мртвих, упитају се: гле, шта је то? А пре тога само један тренутак равнодушно су прескакали разне препреке и не један разнежени љубавник довикнуо би својој драгани: „пази молим те на ту рупчагу!“ А та „рупчага“ то је остатак пешачког рова где су борци 7 пука II позива две дуге јесење ноћи одбијали напад за нападом, бранећи Кошутњак, примали у своје груди хладно сечиво не-

мачког бајонета, опирали се до последњег даха и најзад подлегли, положили своје кости у те „рупчаге“ и ту потрунули. Мора бити да су тих 36 бораца 7. пука сјајно искупили своје животе, јер им Немци иначе неби указали

Гробље бранилаца — Гробови наших ратника изгинулих у Кошутњаку 8. октобра 1915., а које су Немци из почасти сахранили у средини свога гробља у Кошутњаку.

ту почаст да их сахране на почасном месту у средини свога батаљона, ту, у шуми, крај „рупчага“ где су и изгинули!

Петнајест година је прошло од тога доба, а све смо већ поборавили. И није никакво чудо. Данашње генерације и њихове маме и тате одушевљавају се фотографским снимцима разних прозора кроз који је убица ускочио. Прате пажљиво фотографске снимке разних зграда где се одиграо овај или онај злочин. Чим неко некога мало боцне ножем у

Гробље нападача. — Споменик на Немачком војничком гробљу у Кошутњаку. Подигао га 208. пук немачки године 1915. својим изгинулим друговима

леђа, одмах се цео тај догађај снима у сто разних фотографија. А никоме не паде намет да сними и за потомство да сачува успомену на згариште једног огромног пожара људског, који је бесомучно пламтео године 1915 читавих 15 дана око Београда?!

би на живот и смрт, све су то разни лифегранти покупили и претопили у гвожђе за фабрикацију мирољубивих потреба за кујну, трпезарију и томе слично. Сами смо свесно уништили један музеј!

Остатци наших пешачких ровова у Кошутњаку из 1915. такви, какви се виде после 15 година.

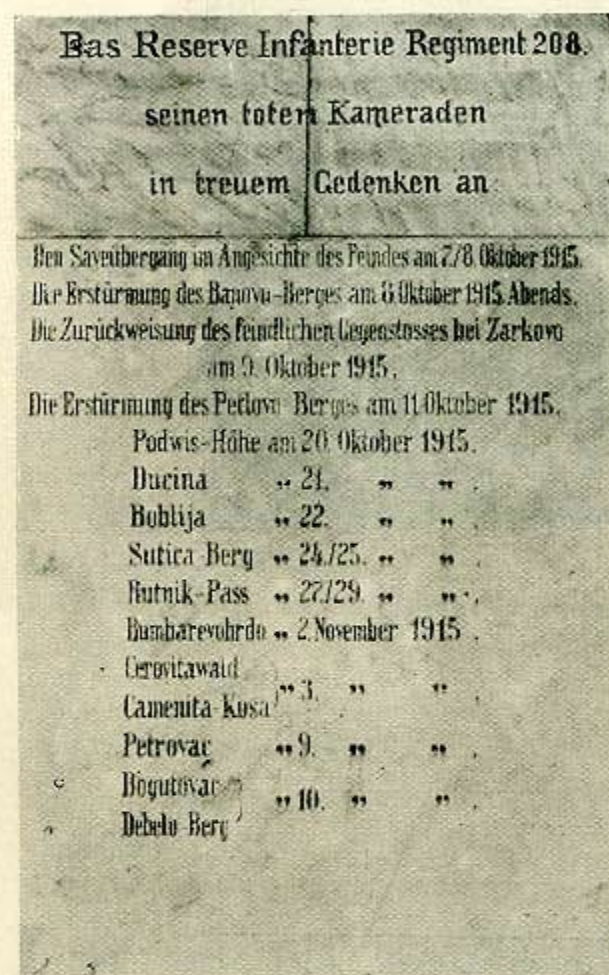
Сад је већ све доцкан; дубоки ровови у којима су груди прободане хладним челиком већ су утапкани. Огромне јаме, анласмани тежих топова између дрвећа, већ су уравниени. Чауре, метци, комађе граната, поломљени бајонети, кундаци пушака, све то што је још и после ослобођења лежало разбацано по Кошутњаку и сведочило о једној језивој бор-

Место где је био укопан француски обалски топ који је бранио прелаз преко Саве године 1915. год. Снимак после 15 година.

Али оно што нико није могао уништити, то су кости ратничке. Лежи читав батаљон непријатеља у шуми у парадном поретку, не онако како су изгинули. После свршеног задатка, мртви, окупили су се на знак својих мртвих команданата, постројили се, цугефирер је стао на своје место, фенрих на своје, хаупман на

своје, и онда су тако полегали у гробове, прекрстили уморне од борбе руке, и заспали за увек. И тако их и дан дањи ми гледамо у шуми на Бановом Брду.

Плоча на немачком споменику са ратничког гробља у Кошутњаку, на којој су исписане све борбе које су Немци морали водити за дефинитивно освојење Београда.

После су дошли њихови преживели другови, ставили им написе и кратку историју на споменицима и отишли. Из овога што су сами Немци тамо исписали, види се да су вођене очајне борбе на нож, и да је истина да је Макензен из Пазове тражио хитну помоћ из Берлина. Из саме плоче види се, да је немачка пешадија морала дан по дан од наше пешадије на нож отимати положај и да није била у стању да је се откачи све док, док бугарски нож забоден с леђа није нашем борцу допро до у подграц. Тек онда је пао бранилац Београда, али пао између два бајонета.

Пошто сам још мало погледао остатке од

пешачких ровова и места топовских оруђа по Кошутњаку, оставио сам ово заборављено место окршаја, поздравио сам батаљон мртвих Немаца, са којима сам се некада на овоме месту и ја борио на бајонет, и пошао на друго

Место у Кошутњаку, где је била укупана једна наша хаубица, која је године 1915. бранила прелаз на Аду Циганлију. Снимак после 15 година.

брдо до гробова другог нападача Београда. На В. Врачару лежи опет као на паради, један пук Аустријанаца и Мађара. Сви они изгинули су на разним положајима и у разним датуми-

Место где је био укупан један наш брдски топ у Кошутњаку, а из периода Одбране Београда 1915. год. Снимак после 15 година.

ма. Али у њиховим недрима лежи једна мртва чета из 1915. Ова чета изгинула је сва на Дунавском Кеју при прелазу. И све до скоро лежали су они тамо где су и изгинули. Лежали су заједно са својим противником, с нашим борцима. Покопали су их онако, како су их

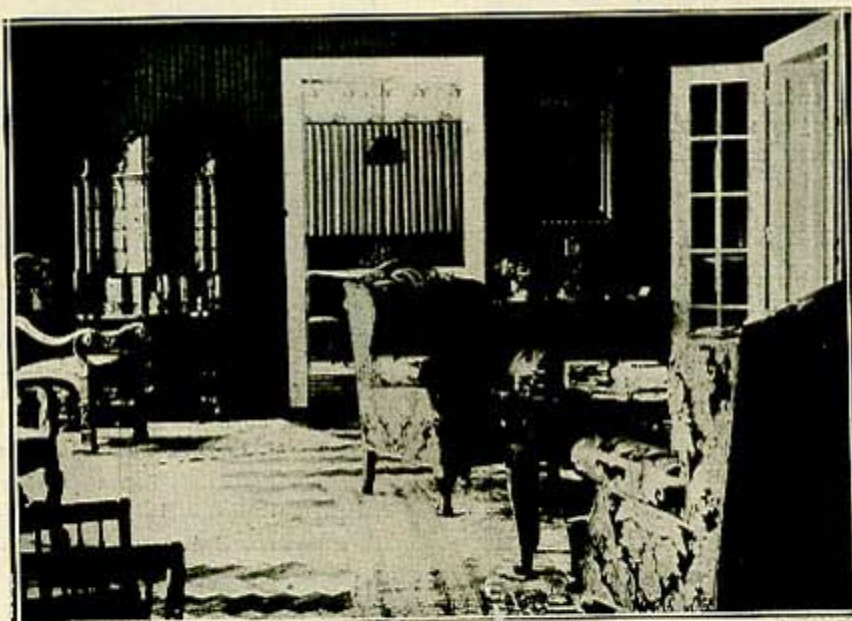

Кућа у Старој Пазови у којој је био Штаб команде за напад на Београд маршала Макензена. Кућа припада угледној српској породици Петровића коју су Аустријанци претходно интернирали, а потом Немци кућу реквирирали за Макензена

нашли сједињене у смрти. Онако како су се борили, груди у груди, нож на нож! И свако ко је дошао да посети то необично гробље, био је снажно импресиониран. Видео је ратиште из 1915; видео је два противника сударења на живот и смрт. Удубљен у посматрање чинило му се као да под земљом чује клоко-

тање митраљеза, припуцавање пушака, јаук рањеника. Изгледало му је као да су мртви доле под земљом продужили да се бију и да ће та битка трајати годинама онако у костурима...

И никога није било који са тога места није отишао погнуте главе и испуњен најве-

Соба куће у Ст. Пазови, у којој је радио Макензен и одакле је руководио нападом на Београд.

Основна школа на Торлаку где је 1915. год. био смештен Штаб Одбране Београда. — Снимак после 15 год.

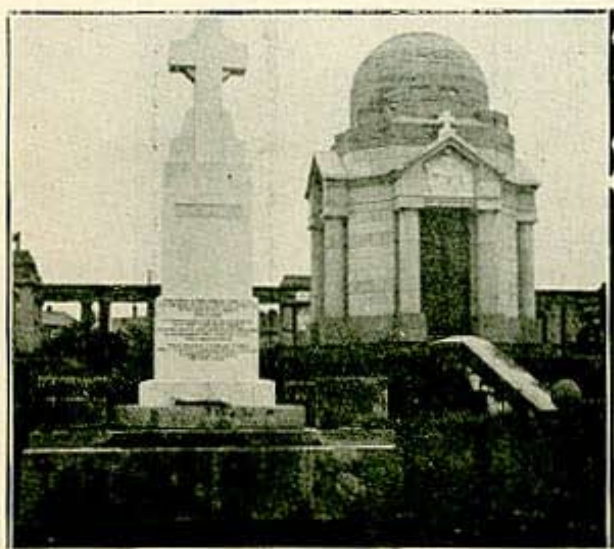
ћим пијететом. Тако до пре извесног времена. Али данас, данас већ више није тако. Данас тамо нема ништа. Људи пролазе индиферентно, не скидају капу, не сагињу главе, не мисле више на јуначко разбојиште из 1915. Дошли су надлежни и уништили Историју. Отворили су гробове, развадили у коштац ухваћене костуре Срба и Аустријанаца и раставили их далеко, далеко. Онда се вратили натраг, утапка-

ли лепо оно место где је проливена крв хиљаду мртвих, запалили цигарету и отишли. И све је пало у заборав. У заборав толико дубљи, што су удаљенији ратници једни од других. Србе су затворили у београдску тврђаву, закључали за њима троја врата и поставили три страже да никога не пусте. Аустријанце су однели на Врачар где их ни три пушкомета не могу дохватити, и сад око њих

Соба у Основној школи на Торлаку где је радио генерал Живковић и одакле је руководио одбраном Београда 1915. год. На слици је г-ђа Домановић управитељица школе која је са својом децом издржала убитачно бомбардовање школе у септембру 1915. год. — Снимак после 15 година.

расте рава. И једно и друго гробље, не даје више ону импресију коју је давало доле на кланичној прузи, на разбојишту. Тај лист Историје исцепан је! А многим Београђанима

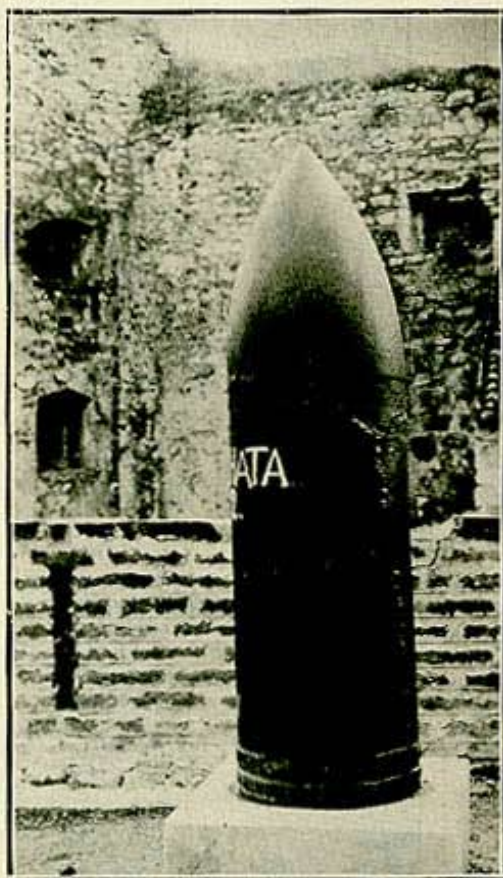

Гробље нападача — Гробови аустријских војника изгинулих на кланичној прузи. Ови борци лежали су у својој гробини на кеју на месту где су и изгинули, а пре извесног времена пренети су на Вел. Врачар.

цепало се срце кад су гледали шта се је радило са остацима тих ратника палих пре 15 година на Кеју. Кад су их раскопали пре извесног времена нашли су код њих све њихове ствари. Гробари су индиферентно вадили из њихових џепова њихова војничка писма, претражили, разгледали, џепали и опет бацали у

јаму. У чутурицама аустријских војника било је још вина уточеног пре петнаест година; гробари су мало сркнули, прекрстили се и били готови да испију до краја. Али један од њих рече „не ваља се то“, и онда опет зачепише чутурице, и ваља по одобрењу надлежних побацаше у јаму и озго два метра земље.

Тога дана на Великом Врачару поред Историје, закопан је дубоко под земљом и један ванредан музеј. Оружје, фишеклије, метци, војничка писма, комађе стврднутог и тек нагриженог хлеба нађеног у торбицама, цигарете, дуван и луле изгинулих, њихове чутурице и њихове капе, све је то понова бачено

Једна граната, висине човечијег раста, од којих су хиљаде и хиљаде пале на Београд 1915. Ова се налази у беогр. тврђави код цркве Ружице.

у земљу да тамо дотрули. Читав један музеј који би будућим генерацијама приповедао о херојским борцима који једне ноћи изгибоше на кланичној прузи, закопан је! Код нас се Историја систематски ништи! Да ли је неко одговоран за то?

Гробље нападача — Гробови аустријских војника на Вел. Врачару.

У светском рату, Београд је преживео једну катаклизму каква се не памти од његовог почетка још док је био Сингидунум. У светском рату, у његове темеље излили смо крв хиљада наше браће. У светском рату Београд је био до темеља срушен. У светском рату Београд смо бранили, одбранили и задобили. Па лепо. Од тога доба прошло је петнаест година, и све је заборављено. Ако пустимо да прође још педесет онда нећемо моћи никоме доказати да је на Београд године 1915. пало 100.000 немачких граната. Кад би се све те гранате излиле у гвожђе, то би представљало један блок од три километра дужине и десет метара дебљине. Дакле, на Београд је године 1915. пао један метеор тих димензија, и порушио га! А молим вас лепо, пођите данас улицама Београда и потражите трагове његовог мучеништва. Нигде ништа! Данас вам Београд представља једну мирољубиву варош на коју изгледа није био уперен ни дечији „пампурач“. И кад се будемо расписали о његовом мучеништву и херојству, странци ће нам моћи довикнути: лажете! А кад ми посегнемо доказе, извући ћемо празну шаку. А докази се још могу прибавити и поставити на своје, упадљиво место.

Кад ми је пре месец дана био у госте мој пријатељ Француз из 44. франц. батерије са Солунског фронта г. Траје portdrapeau и јунак Карађорђевог звезде, рече ми:

— Моја Отаџбина одликовала је варош Београд Легијом Чести?

— Да!

— А зашто?

— Па Београд је, као варош, много страдао у светском рату од немачких топова.

— !!!

— Па, порушено је скоро три хиљаде кућа.

— Могуће!

И ту се разговор свршио. По начину како је изговорио оно „могуће“, јасно ми је било да сумња у мој исказ. А има права да сумња и он, и сваки странац.

Спомен плоча херојима у одбрани Београда 1914—15. год., кога је Удружење резервних официра и ратника Краљевине Југославије подигло над костурницом палих браниоца на Новом Гробљу у Београду.

Зађите, молим Вас, по улицама Београда и нађите ми трагове светског рата. А има један начин да странац на сваком кораку осети да су на Београд 1915 падали усијани метеори и под њима се лила крв.

Фелтон из Одбране Београда

М. Пр., онда командир чете IV батаљона,
VII пешадиског пука.

На Ади 1915. год.

Најтеже искушење Космајаца и Београђана. После повлачења код Војке, кад је цео четврти батаљон VII. пеш. пука, обухваћен, већ био прежаљен у штабу, после мучних дана код Дрена, кад је официрима било забрањено да клекну, после ноћног напада код Лисовића, кад је заузео једно брдо са ватром у леђима са другог.

Иначе, пре напада Макензеновог, најелегантнији положај. Посете новинара, кинематографских оператора, енглеских милионера и пријатеља из унутрашњости, привучених чувеном менажом, увек свежом рибом и лаким вином из винограда командантовог, које се пило из полића. Плен са шлепа што је понео поклоне за Божић, који су променили и веру и датум. Вила „Ада“ на Малој Ади, од лепе грађе привучене чакљама између наших и њиних ровова, бела крмарева кућица донесена са другог шлепа и укупана у џакове са земљом на Занози. На Чукарици електрично осветљење оправљене Мале централе, иза дебелих плоча довучених из бродарске радионице на прозоре. На положају гомиле малих здепастих свећа „са шлепа“, расипно паљених у групама, док су се читали један за другим француски романи у дугим ноћима дежурства и обилажења фронта. Чести излети на коњу до Београда, кратко задржавање код „Цара“ или „Гранда“, да мине жеља. У вече осим ретког ћукања, које је било само *à la présence* предстраже код моста и преко пута зимовника, Београд је изгледао као да траје своје старе дане, као да се горе, код „Москве“, седи у вечерњем чарлијању. Понекад који нервозни дан пушчане паљбе. Ретко бомбардовање Мале Аде, које је само квасило шинеле припијене уз њену греду. У правилним роковима непријатна смена у чамцу, са оним неизбежним шкропљењем малог будног топчића код „Црпаре“, који је лукаво дочекивао увек на сред воде, као какво мало псетанце скривено иза тарабе да преплаши пролазника.

И то је све. Били смо испавани, урањени, чисти, обесни. Наша артиљерија је била надмоћна. Руси код Ружице, Французи више пута у Топчидер, Енглези на Екмеклуку, и наше лепе кратке хаубице иза фабрике и у виноградима више Цареве Ћуприје. Авиација је била господар ваздуха. Посете Французима, који су заменили топчидерским виноградима несуђене Дарданеле, удесили станове, кујне, и по цео дан играли у паровима, додирујући врхове стопала по обичају морнара, или дугим ћутљивим Енглезима који су жвакали цем и пушили у кратким лулама *navy-cut*.

При повратку се играло жмуре са предстражама код моста, пакосним али неопасним, и претрчавало се од тополе до тополе, или се у галопу прелазило од Сиротановића до завесе високих дрвета на адама. Никома се ту није ништа десило.

Тако све док једног јутра, рано, уз кафу, узету пред шатором у свежини влажне долине између Цареве Ћуприје и Чукарице, није дошао први весник, огромни прљави стуб од земље и дима, који се, уз прасак широк, потмуо, подигао из дворишта фабрике шећера. Од њега почиње оно што се свршило немим ноћним укрцавањем у Драчу.

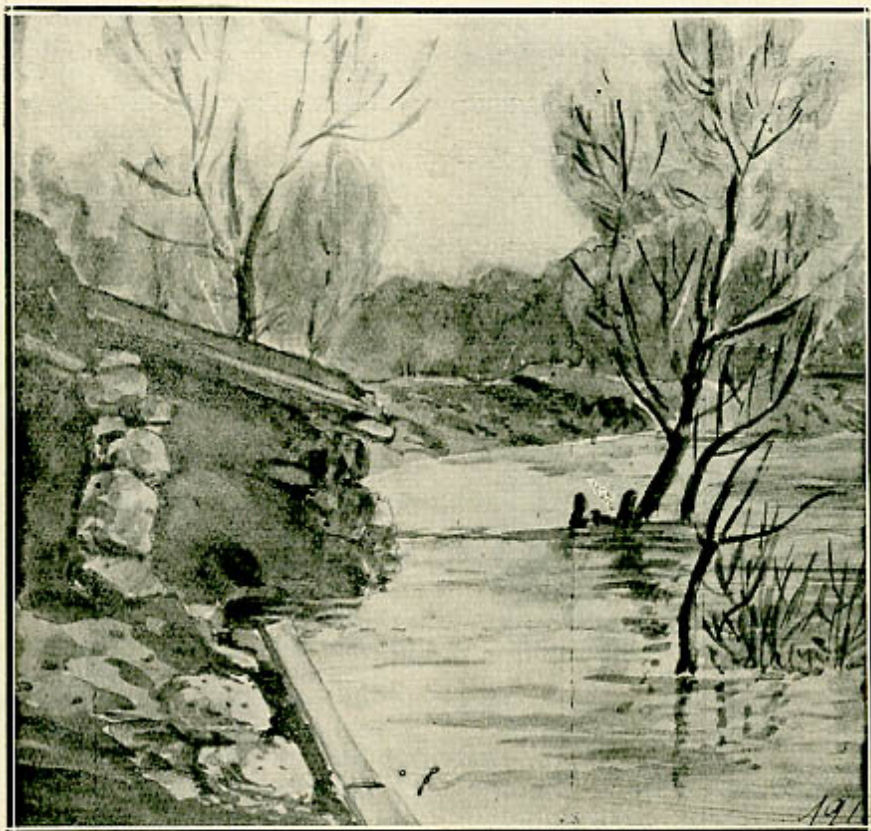
Нешто раније се сазнало све. У вече кријући забринутост, али ипак пуни уздања, послушкивали су по баштицама Чукарице међу младим ниским воћкама официри у необичној тишини, која увек значи нешто, дуго, непрекидно гвоздено клопање с оне стране. Без сумње артиљерија и понтони. Возови без иједног писка крали су се из Топчидера са последњим Београђанима. Нечујно, авиација је отишла у унутрашњост. С друге стране, ницали су сиви штитови дуж ровова и једна глава се појављивала и нестајала иза њиног просека. Осећало се да полако, методски, једна гвоздена воља обухвата рачуном, угловима, мерењем, дистанцама, припремајући посао великим тешким машинама које су чекале у амбасманама с оне стране. Дани чека-

ња, шапутања, али ипак самопоуздања. Последња победа и угодни сектор давао је вере, иако се предосећао други противник.

Први батаљон посео је горњи врх Циганлије; делови четвртог доњи и обалу до карауле „Јарца“; трећи је одвојно скоро чету на Малу Аду. Други је отишао на Дунав. Потпора је била четврти, код тркалишта и воарског ескадрона.

После првог весника у дворишту фабрике, широка крила са црним крстом заузела су небо, праћена узалуд венцем белих шрапне-

ду још редак, шарао је огледало реке. На положајима се трпело бомбардовање и чекали чамци. Цео дан и целу ноћ трчали су кроз шипраг и шрапнеле од једне тачке до друге, стрепећи да не пропусте који. Ноћ узнемирена премештањем експлозија, проведена уз кратке реченице, добачене најближем другу, прошла је у дремежу. Други дан ујутру знало се већ све. Ноћ са пожаром донела је први пораз. На горњем врху искрцали су се и посели наше заклоне, с ногама у води. На доњем исто. Мала Ада не одговара. Чамци су

Земунџа „Старо Здање“ на Малој Ади Циганлији код савског жељезничког моста, у којој су 1915. год., за време одбране Београда, боравили официри VII. пеш. пука. — Акварел г. М. Пр. онда команданта чете IV. батаљона VII. пеш. пука

ла. Прибијени уз ивицу шуме и уз зидове зграда у потпуној опреми већ се чекало на неминовни покрет. Још се одмарало на испражњеним постељама, утегнут, натоварен, пред напором који предстоји. Танка силуета мајора Пико-а промакла је на коњу кријући се кроз воћњаке на Чукарици, да осматра из близа. Телефон стално на ушима команданта. Топчидер пита и казује шта зна.

Ускоро на адама свако дрво понављало се паралелном круницом од земље и дима, која је ницала поред њега. Већ је допирао смрад испажених метака, плазећи низ огледало Саве уз обалу.

Тако је прошао цео дан припреме и очекивања. Са заласком сунца пожар у Београ-

и даље надирали уз вику, прасак и јаук. С једне стране упорност, с друге срџба због толике дрскости. Долазили су тешки од шћурених војника, кривудајући, док је једна бела рука плавокосог човека, једина видна, управљала малим мотором на крми. При обали су се ускомешали врхови шлемова више сивог металног руба бокова. По неки је пристајао, насукао се и празнио за часак своју посаду, која се одмах претварала у масу припијену уз земљу, у блато, пола у води. Други нису ни додирнули обалу, као одбивени пригушеним јауком и боловима на њој. Неодлучно, полако, спуштали се струјом, носећи један безоблични товар. Ручна бомба их је претворила у пловеће саркофаге. Издваја-

ли су се још одмах, пре окршаја, као пре-
дујам смрти. Поред обале, која је праштала,
прошли су немо низ воду, кружећи још за
који тренутак, занесени вировима код моста,
нерешени да се отисну, кајући се због неиз-
вршене заповести.

Учестани лом баража испред фабрике ше-
ћера, вредни очајни одговор наших из баш-
тица на Чукарици и шумица. Фијуци су испу-
нили ваздух. Једна челична мрежа стезала се
над главама, над меким људским телима, која
се сагибају, чувају, стрепе подилазећи под
њу. Понекад изван мреже, један велики ме-
так бачен на околна брда као да хоће да је
рашири, побијајући нове притке. Ћутало се и
чекало док су се очи сретале и питале после
сваког померања низа прљавих перјаница,
што су штркљале из земље.

Најзад миг телефонисте са улаза у ша-
тор. Топчидер зове. И одмах затим заповест,
кратка, у неколико речи. Колона по један.
Кроз бараж. Управо на горњи врх. На челу
тај, на зачељу други. Марш, марш!

Тада трка кроз решетку од пламенова, од
сврада хемијских сагоревања, кроз жуте, зе-
лене, црвене крупне светлаце, без мисли, са
свешћу суженом на једну тачку, пробити се,
проћи. Један тренутак прикупљања уз саме
зидове радионице кожа и кафана, на трче-
ћим кораком преко наквашеног моста, преко
изваљених дасака, између малих водоскока
од метака који су промашили у воду.

Тамо на Ади, у засеку поред воде с ове
стране, стоје прилике и гуре се групе ра-
њених и преплашених. Брзо успут, у трку, по
која новост, једва схваћена у вици и ларми.
Искрцали су се. Не можете их одвојити од
земље, у коју су се упили, као гамад, док их
погом не нагазите. Осећајући се код куће, на
нашој Ади, познатој годину дана са увере-
њем, налетела је друга чета. Погинуо је Ра-
доје Јовановић, добри сељак са руском гла-
вом, што је тако срећан био кад је добио зве-
здице. Погинуо је мирни Јоксим Дејановић,
са образима округлим као девојка. Стоји
се где се ноћас остало. Не зна се шта ће се.
Све буни дотле невиђена артиљеријска ватра.

Онда, преко погу рањених окренутих ле-
ђима зиду засека дуж воде, застајући док
се за првим метком који је оровашио ивицу
рова не изређају још оних редовних пет. Го-
ре, на плато-у, тишина. После чуда од прошле
ноћи затишје. Војници леже у грању, у пре-
плету купина, међу засецима, окрећу за тре-
нутак главе да погледају горе ко долази, па
да опет упиру поглед у зид, иза кога је могла
доћи смрт. Они тамо приљубљени уз влажно
туђе тле, не показују се, али понеки метак по-
несе са зрном и лист испред себе. На два-три
метра понегде, у густошћу. Са сванућем су се
притајили зачуђени сами својом смелошћу.
Има се времена да се саслуша промукла прича

командира, који је сав набрекао на слепочни-
цама, плав од неспавања, чађав и прљав. Но-
ћас је артиљерија страшно тукла. Трчало се
дуж обале с једне тачке на другу. Фронт је
дуг, а наши закљони тако брижљиво испле-
тени од прућа послужили су њима, а нама
сметали. Кратка прича, саслушана равно-
душно иза дебала дрвета, међу мртвима по-
кривеним шаторским крилом, поред групица
заробљених, који су седели или лежали, не
гледајући никог. Тамо један оборене главе
раздрљиво је риђе космате груди, на којима се
црвени једна тачкица. Један удар штапићем
по рамену. Одакле си? »Aus Württemberg«.

Онда мир у строју, поглед низ ланац и
удахнувши ваздух, кратко, „Ура!“ „Ура!“ Из
густошће ничу фелд-грин леђа и нестају даље
у шипрагу. По нека клону под нередовном
паљбом. Наредник из чете дохватио је једног
сабљом, понесеном некако после дугог би-
ваковања. Сто, двеста метара напред и онда
брзо испред огњишта светлаца који су се ро-
јили на једној окуци, на земљу. Наишли смо на
брисани простор главне групе. Лежи! песа пада
на земљу измешана са мртвим и рањеним, док
се овде онде журно бауља од ње нешто кри-
јући згурен оно мало живота што му је
остало.

Ту је одмах с нама један, лежи наузмак
са усиреним млазом крви из носа. Плав је, са
пегамма у лицу. Раздрљен, претресен. Поред
њего мала књижица са црно оивиченим стра-
ницама. Види се крупно Goat... Gott... у тексту.
Даље чутурица са исцурелом кафом, пакетић
са коцкицама кондензоване хране, бајонет са
зупцима. Мноштво утега, кајиша, нараменица
још стежу укочено тело и кити га справицама,
кесицама, завојима. Ту је остао да лежи
с нама, дуге часове, гледан, проматран. Ис-
причао нам је све о себи.

Ништа се не може ако се жели да са пр-
вом педесеторицом избачених из строја оде
цела чета. Непаметно је налетати на ту гуж-
ву од грања и фасина. Чекају се сандуци са
бомбама. Штеди се снага, јер се не зна ко-
лико је тамо њих, не зна се да није са доњег
врха обухват доприо до иза наших леђа. Хит-
но се шаље ордонанс да замоли бар два три
метка од мајора Белосавића у Макишу, тек
да их крену. Најзад, сандуци са бомбама,
мукле експлозије. Мали гргурав, каплар из
Мељака, црн, вижљаст, скакуће од сандучића
до строја. Баца једну за другом тамо у гу-
стиш. Не смеју да макну и трпе. Један наш
официр се диже са дрском намером. Кратко:
прекини паљбу на српском и на немачком:
Дођите к нама. Ми немамо ништа против Не-
маца. Уз то мало лукавства и политике, коли-
ко је допуштало срце које куца: вратићете се
и ви, као и Аустријанци. Морате се вратити.
Зашто да гинете за Фрању? Један смели гест
у неприлици. Тишина затим, па онда тешки,

лагани али поуздани бас с друге стране: »Vorwärts!«

Ипак десет, петнаест пари кратких, плебејских шака диже се иза заклона. Упада први хитро, са нечим као осмехом на лицу, гледајући у земљу да одмах легне с нама, задихан, мислећи се погледом са страним приликама око себе. Полежали су с нама, још испружених руку. Мали дежмекасти фелдфебел нуди цигарете са златним врхом, луксузно следење оних који су се пријавили сами за прелаз, поред обећања одсуства, двоструког оброка и плате. Све то признаје и прича као да је успомена из давно минулог времена и гледа с нама заједно тамо.

Опет педесетак метара напред у празнину после предаје, преко мртвих и рањених. Бледи леже на леђима и гледају непознате силуете које промичу више њих. Не знају их, стрепе од њих. Као за конвенционални поздрав остављају руке ране које су дотле притискале и дижу се у вис, код сваке прилике која их опкорачи. Ту прелазимо једног на масној трави, поред рупе од бомбе, са темном одсеченим као на столу препаратора. Тамо други. Обнажени трбух дише у трзајима, а из главе, беле као креч, отвара се тром, мутни, скоро мрзовољни поглед да пропрати гест предаје.

И опет, после скока, тишина. Око нас протеже се све, до на Дунав, ланац експлозија и непрекидне митраљеске ватре. На Ади су стрепња нападача од усамљености и немир бранилаца због сталног померања ватре низ воду, тамо на обали Чукарице, створили за неко време ћутање. Зелени хлад луга ширио се над људским телима, разбацаним под њим, прошаран овде онде светлом мрљом сунца, које је пробијало на подводно тле. Иза заклона полако, опрезно, диже се на свом дрвеном штапићу окце перископа, у грању. Иза нас миле наши који нису могли или смели да оду. Ту се један прибио уз стрелачки строј, као страхујући да се одвоји од живих. Пратио нас је од првог судара. Расечена су му бедра зрном. Нешто вам говори, гледајући право у очи. Руке је наднео над ужасном раном, не смејући да је додирне, и изгледа као да је показује официру, богорадећу, нејасно, док му подрхтава вилица, као богаљ пред црквом. Преклиње да се однесе. Припио је живот уз оно мало нејасне, али једине наде, у завој, доктора, болницу. Поглед му се тако зарео у вас да не можете да га одвојите. Пита, ћутећи, пита... Зар је свршено? И тада брзи, свирепи рачун: треба четири човека издвојити и изложити слоју зрна и шрапнела, који је брисао само за висину човека, да му се учини по вољи, да се продужи за њега та јадна, немоћна нада. И тешко гонећи ужас са свог лица, теши, лаже, доказује му се, бескорисност дугог, лаганог преноса под ва-

тром, чак у Топчидер. Затим се окрене глава, док сух гутљај ваздуха после страшног дијалога, подиже још више жеђ, вечиту, неутољиву жеђ, што стеже грло неспособна, непрестана, од које се не може да мисли.

Привучени сигналним пиштољима наших суседа у шумици, прилази нова здепаста флотила чамаца, неодлучно, тражећи пред самом обалом тачку где неће наићи на потмуду бом-

Порушени железнички мост на Сави пре уласка Аустријанаца и Немаца у Београд 1915. год.

бу и цик пушке иза врба које се надносе. Управљају се сви на простор обележен једном заставицом са тамним пругама. Они су је још ноћас поставили, а ми је прешли. Треба да назначи простор који њина артиљерија има да обилази својим венцем граната и шрапнела. Остављена мудро и од нас у блату, да се лепрша, сачувала нас је од баража, који је стално тукао натраг. Брзо полудесно! Довољна је била пушка. Само једну-две бомбе, али да нас не виде они тамо, преко, у Срему и открију лукавство. Сви су одбивени и спуштају се низ воду, уз саму обалу. Помоћ им није стигла а на насипу преко, једна силуета смело прати прилазак. Нестaje, и сигнални пиштољ опет очајно повлаче свој светли лук од шумице до нашег строја. Један се бацно у Саву, иза окуке која нам је скривена, јуначки, дрско и плива тамо, да извести шта је. Виде се обла, бела, атлетска рамена како секу воду међу китицама које дижу метци по води око њега. Незна се јели отишао. Ми довикујемо Заног, где су се наши скупили

око прелаза, узнемирени што их је бојиште обишло и учинило острвом ћутања, док не престано око њих траје оквир битке. Пребацују се и придружују нама, јер се на Сави звуци језовито спуштају низ воду. Чули смо да је попустио трећи позив. У Макишу не ваља. Мораће се натраг, на мост, да не будемо одсечени. Ада више очевидно не интересује непријатеља, који је успео горе, уз воду, на друму за Обреновац. Наскоро у сумрак до-

изложена путањи зрна. Били су дошли око подне, заједно са тако жељеним митраљезом, који је имао да крене оне из шипрага. Тискали су се, преплашени, у гомиле, унезверени, покушавајући да се ипак утеше што има око њих и других који су ту, цвилећи кратким гутуралним слоговима, и полегли, не гледајући тамо, напред. То је тако друго нешто било за њих него заседа по кршу, то насилно трипање на гомилу, туђом вољом, под ударе

Народни Музеј у Београду, којег су Аустријанци гранатама срушили приликом бомбардовања Београда

шла је зановест за повлачење, на обалу, у усек.

Док је ретко бојажљиво ћукање из мрака опет покушало да да живота оном зиду од грања и фашина, који је ћутао дотле, повлачиле су полако, погу пред ногу, кроз шуму прилике натраг.

На усеку, посејаном отпатцима које је донео страх или рана, дуж целе обале, седи рањен у руку капетан Милоје Стојановић и слеже здравим раменом на преплашено крдо Арнаута регрута, које је још гњурило главу у сам угао усека, немарно за своја уска бедра

оног тешког оружја, које они не знају. Страх обиграва њина округла затурена чела. Помели су се и побегли кад је митраљез добио зрно у хладњак, још одмах, чим је почео свој стакато иза једног цбуна, заједно са послугом оруђа, која га је однела.

Друга чета остала на доњем врху без официра. Капетан Сима Милошевић рањен. Командант Коста Стојановић рањен. Изгледа да је отишла у Топчидер, сама. Долази наређење да један наш официр узме команду, да их нађе и прикупи, и он, одлази право преко равни, немајући снаге ни воље да се крије,

подржаван од посилног, кроз ретко пуцкарање и фијук у сумраку.

Чукарица је у тами, осветљена само пламичима у крововима. Доле мрак, крш, цигле, жице. У подрумима жута светлост свеће и тискање рањених и болничара. Ту знају новости. Наша чета из четвртог батаљона обухваћена у Макишу и натерана у глиб. Поручник Илић их купи по мраку кроз шевар. Поручник Радисављевић изишао преко насипа код карауле управо на немачке пушке и пао изрешетан, учинивши крај једној болној историји која нас је била све сневеселила у последњим данима одмора у резерви. Мајор Гавриловић рањен, опет, на Дунаву. Капетан Драгомир Илић рањен. Тамо су наши са жандармима страдали. Мала Ада је одсечена са својих двеста људи. Уз Баново Брдо већ зацело инфилтрира се пешадија, опрезно, пењући се из Макиша, чекајући по читаве часове док се не увери да сме да се дигне.

Наши се повлаче у виле више фабрике жижица. Поручник Степановић, увек миран и неузбуђен, држи још трамвајску пругу, али ту уопште неће. Изгледа да ће доћи од Дунава и од Макиша.

Настала је ноћ, у виноградима, без велике акције, скоро тиха. Нешто је било постигнуто и спрема се ново, полако, нечујно, тамо у Београду. Он је изгубио своју ноћну силу, коју тако добро знамо, испрекидану црвеним мрљама пожара на маси која остаје у непрозирном мраку.

Сутра цео дан иста неизвесност. Чувамо се само од тешких мина, које долазе полако, тремо, гласно, и распадају се на површини, као бундеве, не ронећи у земљу. Пред вече Ада показује мале, пометене групе регрута који нису смели да пређу преко воде. Тан-

ка црта Мале Аде престала је да ври од водоскока земљаних перјаница. Без сумње су они остали тамо. Не могу се спасти.

Ноћ трећег дана спустила се у удаљеној грмљавини. Код нас ничега одлучног. Командант пука допире скоро до фабрике шећера и у мало да није заробљен. Опоменули су га они одозго са Цареве Ђуприје, који су спасили ретке зелене прилике да се прикрадају. Чујемо да је потпоручник са Заногe наишао у тами, на брдима више Чукарице, на пешадију припијену уз земљу. Један Немац га је повукао за шињел доле, не смејући да пуца. Посилни га је кундаком ућуткао, али је официр остао тамо.

Најпосле наређење: повлачење на Јајинце у резерву. Преко оборених директа телеграфских жица, полако, уз брдо. Прошли смо поред француске батерије на ивици винограда, више пута, и њених испретураних цеви. У мраку поред њих расејане су беле морнарске кошуље и капе са кићанкама. Тама је непријатно осветљена колебањем пожара из Београда. На путу застајемо код једног пољака без запреге и одвлачимо на даље одатле уз брдо. У Јајинцу прљава кафана предала нам је сву своју камад и била напуштена одмах, она и њени рањеници, који су викали у тешком сну. Легли смо под шаторе, без мисли, са свешћу испуњеном само неvezаним сликама, које су се ређале, ријући мозак. Прикупљали смо сву снагу да средимо живце и заспимо. Понекад се дизао један да посматра напољу широки хоризонт од пожара и пушчаног светлцања, па се враћао међу другове, који су трзали ногама у сну.

Београд је пао. Треба га оставити, опет. Почео је дуги погнути одлазак на југ, ка оном глухом, ноћном укрцавању у Драчу.

Шефхет Халиловић

У кривој борби пред Кумановом, међу тешким турским рањеницима, био је и он. Пренет је у београдску болницу, где је остао скоро до краја следеће године. За то време научио је тако лепо српски језик, да се само по милозвучном омекшању наших речи познаје да није Србин. Нешто га је његово нежно здравље, а нешто нови живот у Београду, привезало, да се не врати својим родитељима у Куманову. Ступио је у Хируршко Одељење Државне Болнице у Београду, као болничар. Изгледа, да је се ту код њега зачала љубав према једној девојци са Сењака.

Кад је прва пушка плацула са савске обале близу Сењака, Шефхет је већ био као добровољац на фронту. При првом српском прелазу преко Саве, у пушкарању дуж железничке пруге, испред земушке железничке станице, опет је Шефхет био тешко рањен. У болници је остао до фебруара месеца, када је аустро-угарска артиљерија бомбардовала Београд и убијала жене и децу по кућама, где војске није било! Још је његово здравље било веома ровито; али, желео је да међу првима на Ади Циганлији буде и он. Да ли га је љубав према вереници из непосредне близине, код Сењака, гонила на јуначка дела; да ли је мислио да се тиме одужи за српско гостопримство, или га је ратнички дух и жеља за крвљу и пустош гонила у смрт, није казао. Код мирног, искреног и безпорочног Шефхета није било ни трага суровости и жеље за нечовечна дела. Лепушкаст, миран и нежан као девојка, Шефхет је имао срце које је тако топло куцало за Србина, противу кога се на Куманову борио, и душу која је искрено љубила Србе.

Кад се од добровољаца Команде Аде Циганлије образовао Сремски Добровољачки Одред и Шефхет је тамо прешао. Али му је тамо било досадно; стално је жалио што Одред „чамци“ на Ади. Чим је први митраљез за српску флотилију добијен, из Сремског Одред издвајани су добровољци за послугу митраљеза на моторним и патролним чамцима. Шефхет није имао мира, док и он није увр-

штен са првима да се врати у Команду Аде Циганлије. Шефхет је био пуи среће кад је са својим митраљезима пловио поред непријатељске обале.

Није било ноћи, кад су наши патролни и моторни чамци радили по Сави и Дунаву, а да Шефхет није био. При вађењу непријатељског патролног брода „Ц“ на узводном врху острва Кожаре, кад је непријатељ био пребацио своја одељења да овај рад спрече; кад је Дунавској Флотили наређивано да се спусти и омете овај рад, кад се већ јасно чуо рад машина ове силне непријатељске флоте, Шефхет је био међу првима да свима опасностима пође у сусрет, — далеко од српске обале и на води где се ни гроб не налази.

Кад је једно одељење наших бродара прешло на сремску обалу ради свлачења греда, које су услед опадања воде створиле суви мост за прелаз на Малу Аду Циганлију, непријатељ га је напао са обале. Шефхет је појурно на митраљез „Јадра“ који је журио у помоћ. Он није презао од непријатељских пушчаних цеви поред којих је „Јадар“ пловио, да би спасао своје другове, међу којима је било и рањених.

Кад се „Јадар“ на савском железничком мосту, при чишћењу распона уплео у ужад потопљених шленова и мотор стао, и кад нас је непријатељ осветлио са два рефлектора, да би нас узео на нишан топа са Црпаре, на домаку самих непријатељских пушчака, Шефхет је искочио из своје челичне куполе и зарио се у воду да пропелер чамца размрси.

Почетком септембра месеца дозвољено је Шефхету да оде до Куманова, да види своје родитеље први пут после његовог одласка у српску војску. Није чекао да му истекне одобрено осуство. Вратио се баш на дан венчања сестре своје љубави. Био је весео и пресретан. Сметња његовој веридби отклоњена је. Верно се са оном коју је силно волео.

Кад је настало оно страховито бомбардовање Чукарице и Аде Циганлије, кад се свуда рушило, ложило и разносило у прах и пепео, кад се сунце заклањало димом експло-

живних материја, а Београд изгубио у диму и пламену, који су нас раздвајали, кад су уши заглашаване а свест мућена ужасним експлозијама, које су се сливале у неку хармоничну музику топовских пуцњева батеријама, летом мерзерских зрна и експлозијом зрна свих калибара, почев са мониторинским ниским звуком а завршујући урнебесом топова од 42 сантиметра, — и тада је Шефхет био весео и оран за шалу са својим друговима, који су га неизмерно волели.

Те вечери и наша је флотила била спремна за рад. По поноћи отпочео је напад. Немаца. Отворила се паклена пушчана ватра, а артиљериска није ни престајала. Шефхет је са својим митраљезом на „Победи“ чекао наређења, која су брзо стигла. „Победа“ је крстарила између Велике и Мале Аде, Чукарице и савског моста. Одржавала је везу и разиосила потребе. У зору 7. октобра „Победа“ и „Јадар“ довели су прве Немце заробљенике. Шефхет је био пун среће. Телефонске везе између Мале Аде и обале сваког се часа кидају. „Победа“ под непрекидном шрапнелском ватром непрестано крстари и успоставља везу. Шефхет је весео и радостан као да припрема своју свадбу. Посада Мале Аде тражи муницију. „Победа“ натоварена муницијом хита Малој Аде. Али је било већ касно. Дочекала су је два митраљеза са непријатељске стране и пробушише јој корито. Хитно се морала вратити. Мала Ада пала је непријатељу у руке. „Победа“ се повукла на Чукарицу, али је Шефхет са осталим друговима скинуо митраљез са чамца па одмах улетео у стрељачки строј у центру Аде, где су се немачки стројеви усколебали дејством митраљеза са „Јадра“, који им је зашао с леђа иза Велике Аде. Шефхет је косио немачке редове.

Немачки редови проређени мртвим и рањенима усколебали се. Шефхет оставља митраљез, скида карабин с леђа, па са своја три друга јуриша на Немце. Долазе на домак једног сасвим блиског митраљеза постављеног на једну гранату тополу. Тај их митраљез дочекује. У киши зрна тога митраљеза Шефхет прорешетан зрнима пада у наручје својих другова. Они га извлаче из ове зоне, да га кроз огањ и урвине донесу до превијалишта. Али тешко рањени Шефхет, ни у часу између живота и смрти, не заборавља свој остављени митраљез. Он, у локви своје топле крви, лежи у једној јами коју је тешка немачка хаубица изрила као вулкански кратер, док његови другови износе митраљез. Тек онда он пристаје да га изнесу.

На све стране демон рата пали и руши. Читаве куће у трен ока исчезавају, а на њихова места зјапе огромне јаме, у којима киша

ствара језерца. Чукарица је претворена у пустиш, рушевине и непокопано гробље. Изривена земља, изломљене цигле и малтер, изломљене греде испревртане са постељним стварима и кућним намештајем попрскане су крвљу невинне дечице, чији лешеве и њихови разнети делови леже међу погнулим војницима.

Шефхету се још не одлази са овог бојног попршта и ако и сам види свој скори крај. Хоће да остане ту до краја, на тој груди, коју је и по други пут залио својом племенитом крвљу, да ту почива вечити сан, на домаку оне коју је силно љубио. Другови га са сузама гледају, али њих дужност зове. Они се враћају на свој митраљез, сада на обали пред фабриком шећера. Крај њега је један лакше рањени друг, коме је само једна нога размрскана. Он га теши, да иде назад у болницу, да се превије, да се излечи, па ће опет на Аду Циганлију, на Сењак. Ако остане ту, ако Немци продру, њему се ни гроб неће знати.

Већ сутон се хвата. Митраљези са „Победе“ и са „Јадра“ ни са обале не могу дејствовати због блискости српских и немачких редова. Од својих карабина и шаторских крила праве носила, па долазе Шефхету. Односе га на топчидерску железничку станицу, где један теретни воз прима рањенике.

Шефхетова су уста почела већ да плаве, кад је својим друговима дао свој последњи хладни пољубац. Они се враћају да наставе дело Шефхетово, а Шефхетов поглед, већ мутан и тужан, лута кроз мрак у правцу Аде Циганлије, на којој је свој живот положио, и Сењака, где његова вереница лежи разнесена као и многа друга невинна створења, која су се затекла у оркану свирепог рата. Игром сурове судбине они су умрли у исто време; сјединили су своју љубав у језивој смрти.

Воз је тихо и без писка улазио у младеновачку железничку станицу, да не пробуди оне који су нашли мир и вечити сан. Воштаница је догоревала над скрштеним рукама Турчина Шефхета Халиловића, који драговољно даде свој живот за српски Београд. Његов се поглед за навек угасио.

Младеновац није последња станица, која је примила тела оних који падоше у одбрани Београда. Тамо негде, не тако далеко од Београда, међу многим незнатим и заравњеним гробовима почива и Шефхет Халиловић, далеко од својих родитеља, далеко од Сењака, далеко од Београда кога је јуначки бранио до последњег часа.

Остала је још наша неизгладива успомена Шефхета Халиловића, који се за гостопримство Београда одужио својим животом.

Генерал Војин Максимовић,
сталин професор више школе Војне Академије

Битка код Београда 6.--10. октобра 1915.

-- Историографска студија из раније прошлости Београда--

Београд, стари Сингидунум, на прагу европског Запада и Истока, на главном путу из Европе за Азију, због овога свог географско-стратешког значаја, један је од најкрвавијих градова Европе. Око њега се крвило још пре Христа: Келти и Римљани а потом Авари. Византијани са Србима; Маџари са Србима, Турци са Маџарима, Турци са Аустријанцима, Срби са Турцима. Од пре скоро стотину година, као престоница обновљене Србије Београд је чувар њезин на самој граници, према северноме суседу Аустрији. Историја Србије у XIX. столећу — то је историја Београда; Београд је персонификација нове Србије; Београд је национално жариште Српства; Београд је понос и дика Србије, нада и уздање Југословена. Због таквог његовог важног значаја а изложеног положаја, Београд, престоница обновљене Србије, од самога почетка Светског рата (29. јула 1914. године) понова се претворило у крваво разбојиште, сада већ између Срба и Аустро-Маџара; у новембру прве ратне године Београд паде у прво ропство, да буде после десетине дана, почетком децембра ослобођен, када је друга Пољскова офанзива била сломљена у битци на Сувобору и на Колубари.

После овога ослобођења Београд се није честито залечио од рана из 1914. године када се око њега, у октобру 1915. године, развиле жестоке борбе, које запечатише и судбину Србије.

Споразум Аустро-Немаца и Бугара за покорјење Србије у 1915. год.

У лето 1915. године наши непријатељи, Аустро-Немци, одржали су крупан успех над Русијом, одбацивши руску војску из Литве, Пољске и Галиције далеко на исток ка Двини и Припету. Овом победом Аустро-Немци добише одрешене руке да, најзад, сврше и са Србијом, која им је већ 14 месеци, и ако усамљена, ипак упорно пркосила, наневши Ау-

стро-Угарској, за то време, два тешка пораза. Да се Србија покори то је била основна тежња аустро-угарске политике, још од самога почетка рата. Јер у питању бејаху: пољуљани ауторитет Аустро-Угарске као европске велике силе, а тако исто и утицај, којим би се, покорјењем Србије, уз централне силе придобиле Балканске државе: Бугарска, Грчка и Румунија а нарочито пак: што се само преко савладане Србије могла пружити помоћ Турској, која се од октобра 1914. године, налазила у тешком рату, као верни савезник Аустро-Немаца.

Војном конвенцијом, коју су 6. септембра 1915. године у Плесу, и немачкој врховној команди, потписали пуномоћници Немачке, Аустрије, Бугарске потом и Турске, склопљен је између ових држава, савез за напад на Србију у циљу отварања пута између Аустрије и Бугарске — за Турску. За покорјење Србије одређене су аустро-немачке-бугарске снаге: 6 немачких, 8 аустро-угарских и 6 бугарских пешадиских дивизија, — са коњицом и артиљеријом, а свега 334½ батаљона пешадије, 1700 топова и 50 ескадрона са више од 200 аероплана; све оперативних трупа. Команда над овим савезничким војскама поверена је немачком фелдмаршалу Макензену који у походу против Русије бејаше стекао репутацију мајстора за пробојне битке. Иначе, Бугари се нису хтели потчинили никојем аустро-угарском Команданту, не верујући Аустријанцима због њихових претходних неуспеха у Србији.

План аустро-немаца за поход на Србију израђен је, споразумно, у немачкој и аустро-угарској врхов. команди. Овај се план састојао у томе:

Главни напад имали су извршити војске немачка и аустриска и то са севера, преко Саве и Дунава: XI. немачка армија генерала Галвица — 7 немачких пешад. дивизија, на Дунаву из простора Смедерево—Рам, у циљу продирања долином В. Мораве по обема стра-

нама ове, у срце Србије и, у исто време, на уједињење са Бугарима. III. аустро-немачка армија аустроног генерала Кевеша својом главном снагом, (4 пешадиске дивизије са преко 300 топова, разних калибара) нападом из околине Земуна преко Саве и Дунава, имала је овладати Београдом и тиме отворити железнички прелаз из Аустро-Угарске у Србију и отворити пролаз Дунавом за Галвицову армију, па, наступањем на југ, у Шумадију, допунити победу Галвицове армије. Један аустро-угарски комбиновани (XIX) корпус требало је око ушћа Колубаре, да тамо одвуче нашу пажњу и снаге од Београда, док су две дивизије, једна код Сремске Митровице, а друга из Босне од Вишеграда, требале да продире у западну Србију и да обилазе леви бок српске војске. Бугарска војска, две армије, 6 пешадиских и једна коњичка дивизија, обавезана је била да 6 дана после почетка аустро-немачке офанзиве изврши помоћан напад на Србију са истока, и то, главном снагом, I. армијом 4 дивизије, ка Великој Морави а помоћном (II) армијом, 3 пешад. дивизије, у нашу Вардарску област, за пресецање наше Солунске комуникације и у циљу опкољавања српске војске са југа. На тај начин 360 батаљона са 1700 топова свих калибара и 60 ескадрона и преко 80 авиона аустро-немачких и бугарских упућивани су са три стране на Србију, која је са својих 250 батаљона сва три позива и бројно ослабљених и 650 топова, 41 ескадроном и са десетак авиона, усамљена и удаљена од својих савезника, била у претешкој ситуацији, какву само памти ратна историја.

III.

Састав и распоред српске одбране Београда

Одбрана Београда, која је стајала под командом генерала Михаила Живковића, имала је да брани Београд и његову околину. Њезин састав био је, пешадиски пукови: 10 кадровски, 7 другог позива, 7, 11 и 15 пешад. пук. трећег позива, 2 ескадрона, 6 пољских брзометних батерија, 6 позициских спорометних батерија; 1 хаубичка 120 мм., 2 руска моринска топа 150 мм., 3 француска обалска топа 140 мм., 2 руска пољска брзометна топа 75 мм., 8 енглеских моринских топова 120 мм., 2 Грузанова топа 57 мм. (у куполама). Свега 20 батаљона сва три позива, 2 ескадрона и 75 топова. Ове трупе држале су гранични фронт од потока Средњака (источно од Гроцке) до села Остружнице.

Распоред трупа одбране Београда пред напад Аустро-Немаца, на дан 6. октобра 1915. год. био је: Штаб Одбране Београда — на Торлаку;

1. — Грочански отсек, командант пешад. пуковник Петар Милошевић, штаб одреда у селу Заклопачи. 15. пешад. пук III. позива са

допунским батаљоном (без оружја); од овог пука 3 батаљона на претстражарном обезбеђењу дуж десне обале Дунава а 1 батаљон у резерви код села Заклопаче. 1 вод брзометне батерије; 2 позициске батерије, 2 енглеска опсадна топа 120 мм. на Циганском брду. Свега 4 батаљона и 16 топова држали су отсек од потока Средњака до речице Болечице.

Генерал Војин Максимовић,

стадни професор више школе Војне Академије

2. — Великоселски отсек, командант пешадиски пуковник Јован Ивковић. Штаб у селу Сланцима. 7 пешад. пук III. позива са допунском четом (без оружја); од овог пука 2½ батаљона на претстражном обезбеђењу дуж десне обале Дунава а 1½ батаљон у резерви отсека позади села Сланаца. 1 чета добровољца (Банатска); 2 позициске батерије, 2 топа Грузанова у куполама, 1 хаубица 120 мм. (М. 1897 г.), 2 енглеска обалска топа 120 мм. код села Вишче, 1 француски обалски топ 140 мм. на Самару. Свега 4 батаљона са 2 митраљеза и 17 топова држали су отсек од р. Болечице до Миријевског Потока.

3. — Београдски отсек, командант пешад. пуковник Душан Туфегџић, начелник штаба

мајор Милутин Недић, штаб на Топчидерском Брду (вила Булија). Посада: *Комбиновани Одред* јачине $6\frac{1}{2}$ батаљона I. и II. позива; а) Градски подотсек, од Миријевског Потока до железничког моста на Сави; командант, пешадиски потпуковник Миливоје Момчиловић (командант 10. кадровског пешад. пука). *Посада пешадије*: 2 батаљона (1. и 2.) 10. кадровског пешад. пука на предстражарском обезбеђењу дуж десних обала Саве и Дунава од Гођеве фабрике на Сави па до Роспи Ђуприје, и то, са три прихватнице. *Сремски добровољачки полу-батаљон* од две чете (340 пушака) у резерви градског подотсека у Горњем Граду. *Жандармериски одред*, од три чете, у резерви подотсека код Велике Пијаце. *Артиљерија*, 2 позициска и 2 брзометна пољска топа код Карабурме; на Великом Врачару: 2 енглеска топа 120 мм. и вод брзометних топова за против аеропланску одбрану; у Горњем и Доњем Граду 1 пољска брзометна батерија, 2 руска пољска брзометна топа; на М. Калимегдану 2 руска обалска топа 150 мм. б) *Топчидерски подотсек*, од железничког моста до карауле Јарца. Командант пешадиски потпуковник Милосав Лешјанин, штаб у кафани „Бурдџ“ у Топчидеру; *пешадија*: 7. пешад. пук II. позива, и то: 1 батаљон на Ади В. Циганлији а $1\frac{1}{2}$ чета на Ади М. Циганлији — на претстражном обезбеђењу; $1\frac{1}{2}$ чета на десној обали Саве узводно од врха В. Циганлије до карауле Јарца. *Артиљерија*: на Топчидерском отсеку 4 позициска топа, 2 француска обалска 140 мм. топа (за тучење дуж Саве од железничког моста до утока у Дунав) 2 хаубице 150 мм.; на Бановом Брду 1 пољска брзометна батерија. *Отсечна резерва* на Бањици $1\frac{1}{2}$ батаљон 7. пешад. пука II. позива са 5 митраљеза.

4. — *Остружнички отсек* од карауле Јарац па до Печине Баре код Остружнице. Командант пешадиски потпуковник Милијан Недићковић, штаб у с. Остружници. Јачина одреда *пешадија*: 11. пешадиски пук III. позива са 2 митраљеза. *Артиљерија*: 2 брзометна пољска, 8 позициских топова, 2 хаубице 120 мм. и 2 енглеска обалска топа 120 мм., 1 рефлектор. Свега 4 батаљона, 2 митраљеза и 14 топова.

5. — *Општа резерва Одбране Београда*: 2 батаљона (3. и 4.) 10. кадровског пешадиског пука, 2 ескадрона III. позива и 4 пољска брзометна топа. По 1 батаљон били су на Торлаку и у, Кнежевцу, ескадрон у с. Белом Поку а обадва брзометна топовска вода код села Кумодража. Један ескадрон на ордонаској служби.

6. — *Нарочите Команде*: Контра-авионска батерија у Раљи; њезин један вод на В. Врачару (а други вод код Пожаревца); француска аеропланска ескадрила у Раљи; неколико рефлектора по отсецима дуж Дунава и Саве;

речна флотила, 7 моторних чамаца наоружаних митраљезима а неки од њих и малим топовима, били су прикупљени позади аде В. Циганлије у бродарском зимовнику.

7. — *Позадинске установе Одбране Београда*. Муниципална колона у Раљи; ручна слагишта муниције у селима Врчину и Пиносави. I. степен муниционе колоне Комбинованог одреда: Београд и Милошевац; II. степен у Раљи. Профијантска колона, по одељењима: у Београду, Гроцкој и Пиносави; пекарска чета у с. Кумодражу; покретна артиљериска радионица у с. Милошевцу; једна пољска болница у с. Бањици.

Задатак одбране Београда

Задатак ове наше снаге био је: упорна одбрана Београда и његове околине од непријатељског напада. Реке Сава и Дунав чиниле су моћне преграде непријатељу. Ове су реке, дакле, били наши савезници.

IV.

ПРИПРЕМЕ АУСТРО-НЕМАЦА ЗА ОДСУДАН НАПАД НА БЕОГРАД

1. Директива Команданта групе аустро-немачких и бугарских армија фелдмаршала Макензена од 18. септембра 1915. године Команданту III аустро-немачке армије.

III. армија, својом главном снагом, VIII. аустро-угарски и XXII. немачки резервни корпус, има прећи Саву и Дунав код Београда и најпре заузети положај на висовима јужно и југо-источно од Београда, да, потом одмах са ових положаја наступа и на себе привуче што јаче непријатељске снаге, ради олакшања одсудног напада који ће извршити XI. армија код Смедерева, Костолца и Рама. У томе циљу, главне снаге треће армије, VIII. и XXII. резервни корпус, укупно 5 пешадиских дивизија, после јаке артиљериске припреме, једновременим нападом има да пређу Саву и Дунав и да заузму, приближно, линију: к. 208 Петлово Брдо код Кнежевца — к. 565 — Авала — Велики Камен — Липовица — Ритопек. За извршење овога задатка код Београда има се поставити један мост за прелаз свих родова оружја а други прелаз што пре поставити код Аде Велике Циганлије. Споредна снага III. армије, 19. аустро-угарски корпус, има задатак да пређе Саву код Кунинова и Бољеваца, и то, у исто време када и главна снага буде прелазила код Београда, са циљем, да за себе привеже српске снаге западно од Колубаре. Сем тога, у циљу лакшег извршења ових споменутих прелаза, слабије аустро-угарске снаге имају прећи Саву код Јарка а Дрину код Бијељине и код Вишеграда. Операција ће почети, по свој вероватности, 5. или 6. октобра. Тачно време почетка напада одредиће се накнадно.

Међутим, још пре доласка команданта III. армије извршен је артиљеријски развој дуж леве обале Саве (маса артиљерије) и Дунава. Овај развој штитиле су ландштурмске јединице: према Београду бригада Хауштајна, западно од Панчева бригада Мразек; код Купинова делови XIX. корпуса. Најпре је била транспортована и размештена тешка артиљерија са муницијом; израђени су батерије. Пешадија је стигла у своје кантоманске рејоне после артиљерије.

2. План за прелаз и напад главне снаге III. аустро-немачке армије код Београда

Према споменутој директиви фердмаршала Макензена, командант III. аустро-угарске армије припремио је напад у две јаке групе за прелаз код Београда: VIII. и XXII. резервни корпус, сваки за себе по једна тактичка група; свакоме од ова два корпуса додељена је по једна група тешке артиљерије. Сваки корпус добио је своју тачно одређену нападну зону и нападне циљеве, а тешка артиљерија добила је тачно одређене задатке и циљеве, како за припрему и потпомагање напада својег корпуса (нормална акција), тако и за потпомагање суседа (евентуална акција) анфиладном и косом ватром. Пешадија је упућена да напад има почети непосредно за, или боље речено, у тренутку завршетка артиљеријске припреме против непријатељских предњих положаја, како се због могућег пропуштања времена, не би изгубиле користи од моралног и материјалног дејства артиљериске припреме; то је била немачка тактика безобзирног залагања пешадије у напад непосредно испод своје артиљериске ватре.*) Муниције и хране припремљено је за четири дана, и то је смештено у близини места на обали Дунава и Саве и на острвима, и то, потпуно безбедно од непријатељске ватре. Из ових депоа имале су се снабдевати трупе на јужној обали, по преласку њиховом тамо, док се не постави чврста веза преко река. Први дан операција предвиђен је за 5. октобар.

30. септембра, команда III. армије издала је заповест за извршење прелаза: VIII. аустро-угарски корпус прелази Дунав низводно од Београдског града; XXII. резервни корпус прелази Саву преко В. и М. Аде Циганлије. После извршеног прелаза обадве ове нападне групе имају што пре да овладају линијом: Жарково—Дедиње (к. 208), састав Мокролушког и Кумодрашког потока — В. Врачар (кота 249)**); са ове линије обадва корпуса зајед-

нички ће наступити у циљу заузимања линије: Петлово Брдо (к. 208) — косе јужно од с. Јаинаца—Стражара—Ерино Брдо—Клупе. Граница између корпуса — пут: Београдска железничка станица—Авала, с тим, да овај пут припада VIII. корпусу. Првог дана операција, 5. октобра, артиљерија има извршити реперажно гађање а другог дана, 6-ог, по подне — извршити групно гађање у циљу демолирања објеката и савлађивања српске артиљерије. Наредне ноћи, 6—7. октобра, лака артиљерија туче места одређена за десант; те ноћи Дунавска флотила чисти Дунав од мина на месту прелаза VIII. корпуса. Трећег дана операција, 7. октобра, у 2.30 часова, артиљеријска ватра из свих оруђа достиже врхунац; под зазором ове ватре почиње превозење пешадије, тако, да се први ешелони могу искрцати на српској обали у 3 сата јутра. По завршеном превозењу трупа, обадва корпуса имају што пре, да подигну понтонске мостове, и то, VIII. корпус низводно од железничког моста на Сави, XXII. рез. корпус преко Аде В. Циганлије.

3. Развој артиљерије VIII. а.-угарског корпуса

(Види план Београда и околине, разм. 1:5.000)

Плато Земун—Сурчин—Бежаниска Коса био је врло погодна просторија за развој тешке артиљерије на левој обали Саве, док се на левој обали Дунава артиљерија могла поставити код Борче, Овче и код Панчева, јужно од к. 80 Овча, лака се артиљерија могла поставити на самој обали Дунава код Карауле Нова Борча. Постављање артиљерије на ове положаје извршено је у току више ноћи; радови на батеријама били су добро маскирани против извиђања из ваздуха.

VIII. корпус располагао је, укупно са 20 тешких батерија, (од којих 5 батерија 30,5 см.) са 70 тешких оруђа. Сем тога, корпус је имао 90 лаких оруђа (74 топа и 16 хаубица).

Распоред артиљерије био је овакав: 1) артиљериски сектор источно од Дунава, 1) група близу Панчева: батерија 15 см. хаубица (М. 1899. г.); батерија 10 см. дугачких топова (М. 1915. г.); батерија 30,5 см. мерзера (М. 1911. г.); 2) група јужно од Овче: две батерије 12 см. дугачких топова две батерије 15 см. хаубице (М. 1914. г.); 3) група Стара Борча — (ј. од с. Борче): батерија 15 см. хаубица (М. 1914. г.); батерија брдских хаубица 10 см.; 4) група на обали Дунава код Карауле Нове Борче: 5 батерија пољских и 4 брдских топова. II) Земунски артиљериски сектор: 1) тешка мерзерска група западно од Земуна: четири 30,5 см. мерзерске батерије. 2) Тешка група дугачких топова ј. од Земуна: три батерије 18 см. дугачких топова (М. 1880). 3) Западно од Земуна код Балкош Салаша једна 42 см. хаубица. III) Артиљеријски сектор за-

*) То је био израз огромне моралне снаге пешадије, безграничног њезиног поверења у тачност и савесност своје артиљерије и одличне везе пешадије са артиљеријом. Овај метод пешад. напада развио се нарочито очигледно у 1918. г. у смелом наступању немачке пешадије за покретним баражом своје артиљерије, без бојазни случајних губитака од своје артиљерије.

**) Ово је ужн мостобран армије.

падно од Дунава: 1) Група Маријенхофска, једна батерија 15 см. дугачких топова (М. 1880), једна батерија 10 см. топова (М. 1915.), једна хаубична батерија 15 см. (М. 1914. г.). 2) Група 57. дивизије, западно од Земунске железничке станице, две пољске топовске батерије, две брдске хаубичке батерије. Свака батерија овог (III. сектора) била је снабдевена тродневном количином муниције код самих батеријских положаја, сем тога у Батајници је било муницијско слагалиште, а сем тога свака дивизија имала је на Савској и Дунавској обали мања слагалишта пешадијске и артиљеријске муниције.

Улога артиљеријске масе VIII. корпуса била је тачно прописана артиљеријском диспозицијом армијске команде. Рушеће улоге имали су најтежи калибри и средњи калибри убацних оруђа. Тешка оруђа Земунског артиљеријског сектора имала су, у главном, задатак да неутралишу одбрану Г. и Д. Града са Калемегданом, док су батерије групе код села Овче имале задатак неутралисања српских утврђења на Великом Врачару. Демолрање железничких насипа и утврђења на обали Саве и Дунава био је задатак обеју споменутих група тако и тешке артиљерије групе код с. Борче (Стара Борча).

Овај задатак требао је бити извршен потпуно: да Срби остану без заклона, топови и рефлектори имали су бити демолирани. У исто време требали су бити уништени српски моторни чамци као и оруђа (у пристаништима) за бацање торпеда. Косом и фланкирајућем гађању посвећивала се нарочита пажња. Заштита тешке артиљерије против српске артиљерије била је поверена батеријама средњих калибара артиљеријског сектора западно од Дунава; ове су батерије имале задатак контрабатирања српске артиљерије. Лаке артиљерије у саставу појединих артиљеријских група, као и далекобојна оруђа, имали су задатак да спречавају прилажење српских трупа као и ометање осматрања, везе и командовања. Ових су задатака биле ослобођене оне лаке батерије, које су биле постављене у нарочито скривеним заклонима заседе на самој обали Дунава, са улогом пратеће артиљерије за потпомагање трупа при извршењу прелаза, т. ј. за блиску борбу; ове су батерије имале остати, до тога времена, ван борбе и скривене.

Нарочито важан задатак имала је артиљеријска група у реону Панчева: да неутралише српске батерије на: Самару, Милићевом Брду, Липару и Градачкој Коси, да ове не би деловале против места искрцавања на Дунаву.

План артиљеријске употребе при извршењу прелаза трупа: 7. октобра у 2.30 часова целокупна артиљерија отвара јаку ватру против свих српских утврђења, из којих би се могло спречити искрцавање. Поред рушења, ова ватра требала је да и морално уздрма Ср-

бе а у исто време да уздигне морал аустријске пешадије, која има да изврши прелаз; 2) Ову рушећу акцију потпомажу рефлектори. 3) У исто време лака артиљерија блиске борбе (на самој обали) припрема се за ступање у борбу. 4) Део тешке и остала лака артиљерија притискују ватром све српске артиљеријске положаје, са којих би српска артиљерија могла тући места искрцавања, и то, без обзира јесу ли ти српски положаји поседнути — или не. 5) Далекобојне батерије туку места српских штабова. 6) У 2.40 часова ватра са места искрцавања имала се пренети за 200 метара даље од обале. 7) Све остале батерије продужавају против својих циљева. 8) У 2.50 часова тешка артиљерија, лаганим дејством сасрећује ватру за 300 м. иза обале, односно, против најближих српских положаја. 9) Батерије блиске борбе имале су притећи у помоћ својој пешадији тек у свануће, када Срби буду отворили фланкирајућу ватру против места искрцавања.

4. *Понтонирско техничке припреме прелаза:* III. аустро-угарској армији било је додељено свега: 11 понтонирских чета*) са 18 мостових екипажа и 3 дивизијска мостова трена. Сем тога, материјал за два ратна моста на Сави код Београда. Свега је под Београдом III. армија имала превозних и мостових средстава: 150 понтонских делова**), 70 обичних и моторних чамаца, 16 паробродских скела са шлеповима. Свака оваква скела могла је кренути 2 батаљона или две батерије или 2 ескадрона. Од понтонирских трупа аустријске су биле многобројније од немачких, исто тако и превозни материјал.

Искрцавање трупа VIII. корпуса имало се извршити на Дунаву низводно од Доњег Града. Места искрцавања била су изабрана: 1) горње Земунско пристаниште, 2) Чаплина—Ада Кожара, и најзад, 3) обала код карауле „Нова Борча“.

Материјал за превозење трупа VIII. корпуса био је сасрећен 5. октобра у селима Ст. и Н. Бановцима, спреман за употребу. У ноћи 5—6. октобра један део понтона, као и мештански чамци, спуштени су по Дунаву у Земун. Остатак понтона са сплавовима спуштени су исте ноћи на ј. крај острва Червенке (Чаплина Ада) и тамо су понтони замаскирани. Острво Кожара удешено је као база превозења; острво је везано преко Дунавца са левом обалом Дунава за два узана мостића, за пешаке и за коњанике. Исто је тако припремљен и колонски пут дуж леве обале Дунава од к. 75 дуж Дунава до ј.и. врха острва Червенке.

Дунавска флотила, која је имала сарађивати у операцији прелаза VIII. корпуса, састо-

*) 8 а.-угарских и 3 немачке чете.

**) За једновремени превоз 1500 пешака, поред понтонира веслача.

јала се из пет монитора, два патролна чамца, девет моторних чамца и једног речног минерског оделења. Сем тога, флотили је био придодат извесан број пароброда за помоћне службе. Борбени задатак флотиле наступао је тек после искрцавања првих ешелона на десној обали Дунава—Саве, за блиску борбу ради потпомагања искрцаних трупа. До тога времена један лажни монитор према северном врху Ратног острва требао је на себе да скреће ватру српске артиљерије.

За обезбеђење превозиња ешелона, у ноћ 5. до 6. октобра, извршено је делимично чишћење Дунава од српских мина, помоћу чамца. *Остала техничка средства и припреме прелаза.*

1) *Телефонска веза* припремљена је у свима правцима за везу корпусне команде са дивизијским и бригадним командама. Исто тако је била припремљена и артиљеријска телефонска веза. Ове су везе ишле од Земуна каблом на острво Кожару, одакле су развијене по левој обали Дунава до места прелаза и артиљеријских група.

2) *Оптички сигнали:* црно жути барјачићи за обележавање (дању) крила искрцаних трупа а за ноћ сигнални пиштољи са светлим метцима, за означавање места — фронта — искрцаних трупа.

3) *Рефлектори:* 3 (150 см., 120 см. и 90 см.) код Земуна; 2 (90 см. и 35 см.) у простору Овче—Борче; 1—120 см. код Панчевачке артиљеријске групе и по 1 (од 70 см.) 57. и 59. пешадиској дивизији.*) Свега 8 рефлектора, са главним задатком: омогућавање артиљеријског осматрања по ноћи и ометања непријатељу ноћних фортификацијских и осталих радова и предузећа.

5. Тактичке припреме прелаза

Како је у директиви команданта аустро-немачке армијске групе за напад преко река нарочито било наглашено да ће успех зависити, у многоструком, од технике извршења, те да исто треба припремити до најситнијих детаља, то је и команда VIII. корпуса издала потчињеним командама детаљне заповести и упуте за извршење прелаза Дунава; њихови су задаци и усмено претрешени. Нарочито командант 59. дивизије и његови потчињени упознати су до танчина са појединостама задатака и начином њиховог извршења, пошто је ова дивизија имала прва да изврши прелаз, па тек за њом 57. дивизија. Сви су команданти оријентисани по карти и плановима као и на земљишту о српским утврђењима, о местима где ће се вршити искрцавање; уочена су видна и маркантна места у Београду; уочени су простори које треба посести; поучене су трупе о начину наступања кроз варош; објашњена је улога и рад сваке јединице за време

превожења и у борби. Трупу команданти пренели су ово на своје потчињене и на трупу; тако су све старешине, закључно са четним командирима, добили упуте за свој рад за све могуће случајеве. Људство, пак, обучено је у укрцавању и искрцавању са понтонама. Поступак трупа по искрцавању на српској обали уређен је, тако рећи, за сваку стопу земљишта: 3 батаљона првог ешелона (из 9. брдске бригаде) имали су по искрцавању, засести и учврстити се на железничком насипу кланичне пруге, да тамо сачекају долазак следећа три батаљона. По доласку овог другог ешелона пешадије свих шест батаљона имали су, у зору, да продру у варош до линије, улица Цара Душана—Радничка улица—ул. Платнара (Царинарница)—Стругара—Реонска улица—Дунав; на тој линији требало је сачекати долазак 18. брдске бригаде, а потом, обадве бригаде, у вези, предузимају даље наступање до линије: Калемегдан—Ватрогасна ул.—Кнез Милетина ул.—Кланица. Даље продирање до јужне ивице вароши имало се извршити тек по наређењу команданта дивизије. Ово наступање имале су потпомагати ватром артиљеријске групе са леве обале Дунава, јужно од Овче и Борче. За границу зоне наступања објекта брдских бригада била је одређена линија: ул. Цара Душана—ул. Ратарска—ул. Краља Александра. При наступању кроз варош батаљони су међу собом имали одржавати најтежњу везу, обнављањем ове везе на свакој попречној улици и са батаљонима у истој висини. Да би се знало, који су делови вароши заузети, на највишим зградама имале су бити истакнуте црно-жуте заставе, које су ношене код трупа. Сем тога, бригадни команданти дужни су били јављати, преко придодатих им официра за везу, о достигнутом линијама на плану Београда. По овим извештајима требала се регулисати и артиљеријска ватра, тако, да ни један метак не падне ближе од 1 км. испред фронта трупа. У истом циљу код команданта 59. дивизије налази се један артиљеријски официр за непосредно јављање команданту артиљерије, како ни једна батерија не би тукла своје трупе.

Брдска батерија 59. дивизије требала је бити што пре пребачена и истурена напред. Једна брдска хаубичка батерија требала је бити изведена на Калемегдан те да отуда, на случај потребе, потпомаже продирање XXII. немачког корпуса ка Топчидерском Брду.

Из ове припреме види се, да је урађено све по строгој систематској школи, којом се аустро-угарска тактика, и иначе још пре великог рата у опште одликовала. Отишло се, шта више и у крајност, када се батаљонима одузимала могућност да могу по иницијативи продирати кроз варош и својим наступањем олакшати наступање заосталих суседа, а, ово се могло вршити обзиром, на јаке резерве,

*) Употребљени су код карауле Н. Борче за осветљавање српских положаја на Јалији.

које су од 57. дивизије могле наступати позади батаљона I. борбеног реда, те да се отклони ризик од изолованости већих уништања, на случај српских против-напада.

V.

Општи напад III. а.-немачке армије на Београд 6. октобар

Шестог октобра целокупна артиљерија III. аустро-угарске армије, од 14 часова, отворила је најјачу рушећу ватру против Београда поглавито на градски одсек (Град и Калемегдан), на Велику и Малу Аду Циганлију, на Топчидерско и на Баново Брдо.

За време овог бомбардовања аустро-угарска 59. пешадиска дивизија*) укрцала се на велике сплавове код села Старих Бановаца и спустила се низ Дунав, око 18 часова, до јужног краја острва Беларице (с.з. од Земунa), где се искрцала на леву обалу Дунава и отуда је, под заклоном ноћи, одмаршовала у простор око финансијске карауле Нова Борча (према Јалији, и на острво Кожару, одакле је имала предузети прелаз преко Дунава. Два батаљона ове дивизије остала су код Земунa, да се отуда спусте Дунавом према Доњем Граду.***) На острву Кожари постављена је осматрачница команданта 59. дивизије.

Осми корпус, као источна нападна група III. аустро-немачке армије, имао је задатак да пређе Дунав код Београда и да се искрца на српској обали од Доње Београдске Тврђаве па до Кланице. Најпре се имала пребацити 59., па за њом 57. дивизија (од Земунa и од Старих Бановаца).

Из 22. резервног немачког корпуса, западне нападне групе III. аустро-немачке армије, 43. резервна дивизија дошла је, под заклоном ноћи 6—7 октобра, од села Јакова и Сурчина на леву обалу Саве према Ади В. Циганлији и западно, 44. рез. дивизија имала је прећи Саву за 43. дивизијом.

Хауштајнова ландштурмска бригада поставила је 2 чете обалом Саве до железничког моста и 2 чете на Ратном острву, за заштиту прелаза; остатак бригаде, у Земуну, у корпуској резерви.

7. октобар

У 2 сата и 50 минута (ноћи) сва артиљерија VIII. и XXII. резервног корпуса отворила је најјачу ватру на места одређена за искрцавање; рефлектори и пожар код запаљене вароши осветљаваху поприште крваве борбе, која почињаше на обалама Саве и Дунава.

а) Борба на градскоме отсеку

Око 4 и по часа јутра први ешелон трупа 59. аустро-угарске дивизије, — 1½ батаљон

(са батаљонским митраљезима) спуштен понтонима са Земунског пристаништа, стигао је уз десну обалу Дунава, дочекан топовском као и блиском пушчаном ватром и ручним бомбама храбрих бранилаца. 3. батаљон 74. аустро-угарског пешадиског пука пловећи по западном Дунавском кориту, искрцао се око Небојше Куле, где Срби уништише једну получету западно од Куле, док је 1. чета (4/84), спуштена по источном, (главном рукаву успела, ма и са jakim губитцима да се искрца за један километар низводно од Небојше Куле. Читава једна четвртина понтона овог, првог ешелона била је ватром српске одбране онеспособљена и потопљена у Дунаву. Овај први аустро-угарски ешелон успео је да овлада железничким насипом пред собом али, против-нападом Сремског добровољачког полубатаљона, из резерве градског одсека, овај је насип, око 4 сата јутра био преотет.

У 4 часа и 30 минута јутра, источно од I. ешелона на обалу Јалије, потпуно неометано, искрцао се, без икаквих губитака други ешелон један батаљон са острва Кожаре (4. батаљон 87. пешадијског пука). Тако су после 5 сати јутра на српској обали, у блиској пешадијској борби, на железничком насипу стајала 2½ аустро-угарска батаљона, против 2 чете српског 10. кадровског пешадиског пука око Небојше (и жандармеријског одреда) са 2 чете Сремских добровољаца — на Јалији.

Српска артиљерија (6 пољских брзометних топова из Града и 2 оруђа са Малог Калемегдана, као и енглеска обалска батерија са Великог Врачара) храбро је потпомагала одбрану своје обале, али, будући и сама изложена концентрисаној ватри огромне надмоћности непријатељске артиљерије, коју су ватру корежирали и аероплани, српска се артиљерија једва држаше. Артиљеријским зрном српске артиљерије рањен је, овога дана ујутро, и командант 59. аустро-угарске дивизије, генерал-мајор Шњарић, на острву Кожари.

Међутим, још у времену јутарњег сутона, од финансијске стражаре Нова Борча, успео је да се на Јалију понтонима пребаци и III. ешелон пешадије 59. аустро-угарске дивизије, батаљон 16. јегерског пешадиског пука, и код српске финансијске стражаре, западно од Стругаре Прометне Банке. А, око 6 сати јутра на Јалији се, од Н. Борче без знатних губитака, искрцао и IV. ешелон аустро-угарске пешадије (2 чете I. батаљона 60. пешадиског пука). Друга половина овог ешелона (2 чете) није се могла кренути од Н. Борче, јер се већ било разданило те је српска артиљерија са Малог Калемегдана јако тукла Дунав и његове обале, где су остале трупе 59. аустро-угарске дивизије очекивале свој ред превожења.

Када је српско командовање увидело озбиљност непријатељског напада, кренут је,

*) Ова се дивизија пре подне прикупила из својих кантонмана код села Ст. Бановаца.

**) Један источним а други западним Дунавским рукавом.

још пре сванућа, на појачање градском одсеку 3-ћи батаљон 10. кадровског пука са Торлака, а пуковник Туфегџић упутио је из своје резерве 1. батаљон 7. пешад. пука II. позива. Због велике удаљености и јаке непријатељске артиљеријске ватре, батаљон 10. пеш. пука стигао је на Дунав код Стругаре Промет. Банке око 9 сати пре подне, а батаљон 7. пешад. пука стигао је раније лево од Стругаре, између тако зване Перионице и Ветрењаче. У то време непријатељ је већ, са 14 чета стајао на железничком насипу кланичне пруге, под моћном заштитом своје јаке артиљеријске ватре.

Тако је, у свануће 7. октобра, аустро-угарски VIII. корпус, својим предњим деловима, 4 батаљона, стао на српску обалу Дунава код Доњег Града и на Јалији. Резерве у Срба биле су све утрошене. На Дунавској страни Београда водила се жестока неравна борба. Храбри браниоци покушавају против-нападе, али, под убиственом унакрсном артиљеријском и митраљеском ватром не могу потпуно да успу, ма да носе тешке губитке непријатељу, нарочито са стране Стругаре, одакле пристигло појачање 3 батаљона 10. кадровског пешад. пука, туче непријатеља на Јалији, у леви бок и уздужно. Против-нападом ових батаљона непријатељ је одбачен са источног дела кланичне пруге и принуђен је да јако заклони своје угрожено лево крило.

Због опасности од ватре српске артиљерије, од 6 сати јутра, заменик команданта 59. аустро-угарске дивизије обуставио је даље пребацивање осталих батаљона своје дивизије, с Кожаре, на српску обалу; веслачи понтонири, који су превозили били су знатно проређани српском ватром, а и преморени од непрекидног рада под непријатељском ватром; половина од броја понтона била је разбивена зрнима српске артиљерије и пловила је низ Дунав са мртвим и рањеним људством. Показало се, да је прорачун понтоирског људства и материјала био сувише недовољан. Обуставом даљег превозиња трупа на српску обалу настајаше опасност по Аустријанце, који већ стајаху на српској обали, да против-нападом Срба буду збачени у Дунав и уништени. Ово тим пре, што је у току борбе већ било нестало муниције, а са раздањивањем ове аустријске јединице постадоше видне мете за српску артиљерију на Малом Калемегдану и за ону са стране Великог Врачара (куда на појачање стигоше и она четири пољска брзометна топа из резерве са Торлака). Због ове опасности аустријска артиљерија чини велике напоре да, по сваку цену, савлада оне српске батерије чији су положаји били откривени. Тако је пре подне и уништена енглеска опсадна батерија на Великом Врачару, која је под својом ватром успешно држала Дунав све до Земуна.

Али, и већи део артиљерије VIII. корпуса,

цело пре подне 7-ог, није могао успешно деловати, нарочито Земунска група, због рђаве видљивости и због никакве везе пешадије са артиљеријом, као и због опасности велике близине обостраних пешадија на Јалији, због чега би могла трпети и аустро-угарска пешадија.

Знатну помоћ аустријској пешадији на српској страни у току 7. октобра, дали су пет монитора, који су у две групе (3 и 2) крстарили Дунавом од острва Кожаре до према караули Нова Борча тукући својом артиљеријом (10 цеви) српске положаје и одвлачећи на себе ватру српске артиљерије од аустријске пешадије на српској обали. Према томе је, ови су монитори били, унеколико, замена артиљерије, одржали су везу између пребачених јединица и главнине корпуса и јако су се излагали, тако да је монитор Кереш погођен са неколико топовских зрна.

7. октобар

б) На Топчидерском отсеку

XXI. резервни немачки корпус имао је задатак да преко Саве нападне на западни фронт Београда и висове јужно од овога фронта на Топчидерско и на Баново Брдо.

И код овога корпуса прелаз Саве вршен је са дивизијама једном са другом: 43. резервна у првој линији, па за њом 44. резервна дивизија.

Артиљерија XXII. резервног корпуса извршила је припрему прелаза Саве јаком ватром у току 6. октобра, а по поноћи 7-ог поновно је отворила јаку ватру за потпомагање прелаза своје пешадије са леве обале Саве, на острва М. и В. Циганлију, на којима је била утврђена српска пешадија, један батаљон 7. пешадиског пука II. позива.

Седмог октобра, у рано јутро, још по мрак, отпочела се пешадија немачке 44. резервне дивизије, под борбом, пребацивати понтонима на западни крај Велике Циганлије. Српска је батерија са Бановог Брда успешно тукла ове немачке ешелоне, тако, да су многи понтони били јако оштећени, разбивени и избушени потонули и отргнути низ Саву са рањеним и побивеним људством у њима.

Међутим, један немачки батаљон искрцао се доста споро и са губитцима на десну обалу Саве код карауле Јарца; он је, као десна бочна заштита 43. резервне дивизије целог дана провео тамо на насипу друма, не могавши да се крене дубље; против њега се борио део 11. српског пешадиског пука III. позива са Остружничког отсека.

На острву Мала Циганлија јуначки се, све до 3 сата по подне, држала 1½ чета 7. пешадиског пука II. позива, када је, под навалом велике непријатељске снаге, остатак ове храбре посаде морао подлећи.

Острво Велика Циганлија био је први објекат напада 43. резервне немачке пешадиске дивизије. Тамо се, на западни угао отпочела још у јутарњем сумраку искрцавати немачка пешадија. Због јаке српске ватре, ова операција је прекинута када се потпуно разданило; 6 чета немачке пешадије биле су сада на овоме острву усамљене, у борби са 4 чете српске посаде, која се упорно бори за сваку стопу земљишта. Ову борбу непријатељ је подржавао јаком ватром своје артиљерије са Бежанског платоа а пре подне, у неколико, и топовском ватром аустриских монитора, који су крстарили по Сави.

На Велику Циганлију Срби, у току по подне 7. октобра, успевају да доведу појачања: батаљон 10. кадровског и батаљон 7. пешадиског пука II. позива.

Али, после 15 часова непријатељ је и са Мале Циганлије извршио прелаз и напад на Велику Циганлију. Српска посада овог великог острва, под жестоком борбом у току целог дана, повлачи се постепено ка мосту, где је у стрељачким закљонима провела и целу ноћ 7—8. октобра.

Ноћ 7—8 октобра

Седмог октобра, пред крај дана аустријанци су имали пребачених 14 чета — 3½ батаљона, на градском отсеку Одбране Београда. Према овој снази стајала су 1½ српски пешадијски батаљон*), жандармериски батаљон (3 чете) и Сремски добровољачки полубатаљон. Немци су пак имали, пребачених: 1 батаљон на десној обали Саве, код карауле Јарца и 4. батаљона на Великој Циганлији, и 3 батаљона на М. Ади Циганлији и левој обали Саве код железничког моста, док су Срби овде имали: на Великој Циганлији 2½ батаљона**), а према караули Јарцу у Макишу око 1 батаљона***). Везу између српских трупа градског и Топчидерског отсека чинио је један батаљон 10. кадровског пука, који је чувао обалу Саве од Доњег Града ка железничком мосту на Сави, и ½ чете 7. пешадиског пука II. позива на Сави од железничког моста на до према Великој Циганлији. Свега у блиској борби на Сави и на Дунаву, 10½ батаљона Аустро-Немаца и 6¼ батаљона Срба, на фронту од Макиша до Карабурме (14 километара).

Снага Одбране Београда била је већ првог дана борбе потпуно ангажована у првој линији, све су резерве биле утрошене; нове резерве команда Одбране Београда није створила од својих трупа III. позива (7. и 15. пук) са отсека, који не бејаху нападнути.

*) Један и по батаљон 10. кадровског пеш. пука

**) Један и по батаљон из 7. пеш. пука II позива и 1 батаљон из 10. кадров. пеш. пука.

****) Једна чета 7. пеш. пука II позива, остало из 11. пеш. пука III. позива.

Међутим, српска Врховна Команда, обавештена о опасности код Београда, ставила је 7. X. у 9 часова пре подне, под команду команде Одбране Београда — Тимочку дивизију II. позива (12 батаљона са 6 пољских батерија) и ова је дивизија кренута из околине Младеновца, и то, један пешадиски пук (14.) железницом од Ресника, где је отпочео стизати од 4 сата по подне а одатле маршем, како су се батаљони искрцавали, за Торлак. Прва два батаљона овога пука упућена су одмах на појачање градског отсека и они стигли после поноћи у простор од робијашких башти па ка стругари Прометне Банке, где су се измешали са добровољцима и жандарима, који бејаху јако проређени. Друга два батаљона 14. пешадиског пука II. позива задржана су 7-ог у вече на Бањици у резерви Комбинованог одреда, због опасности са правца од Велике Циганлије.

Међутим, са наступањем ноћи 7—8, постављено је и превозење аустро-немачких трупа преко Дунава и Саве.

И поред свег напрезања у прикупљању понтона, који су борбом у току 7. октобра били растурени, Аустријанци су, у току ноћи 7—8 октобра, располагали само са 1/3 исправног превозног материјала са којим су били отпочели превозење 7. октобра пре подне. Пожар зграда дуж Дунавске обале осветљавао је превозење ешалона 59. аустријске дивизије; српска артиљерија тукла је видне понтове, пуне аустријских пешака.

Превозење је вршено, због недостатка превозних средстава, доста споро. Најпре је превезен остатак 2. батаљона 60. пешадиског пука, са пионирским одељењем и санитетским превизијаштем; овај ешелон искрцао се према финансијској стражари Нова Борча. Потом се искрцао остатак 4. батаљона 84. пешадиског пука, а око поноћи и 4. батаљон 12. пешадиског пука, који је, при превозењу, претрпео знатне губитке. Најзад је пребачен 3. јегерски батаљон, као и једна чета са митраљеским одељењем са Ратиног острва на је, пред свануће, остављено даље превозење, јер су веслачи били преморени те нису могли више превозити. Свега је, до сванућа 8. октобра, у току ноћи 7—8., било превезено 12½ свежих чета, тако да је у времену од 26 сати од почетка прелаза Дунава било пребачено код Д. Града и Јалије свега 27½ чета пешадије (8 батаљона).

При сваком повратку испражњени понтони узимали су са српске обале рањенике и превозили их са десне на леву обалу Дунава; свега их је, у току 7. и у ноћ 7—8. октобра, превезено 700 људи, из 59. пешад. дивизије.

Два батаљона српског 14. пешадиског пука II. позива, који су стигли на појачање градског отсека, са стране Тркалница и Булбулдера, унели су нове снаге српским брани-

оцима и они, у току друге половине ноћи 7—8. октобра, предузимају енергичне противнападе*), са редовном применом ручних бомби, од чега су Аустријанци претрпели јаке губитке и доведени су били у врло тежак положај да буду бачени у Дунав**). Командант ових аустријских трупа на Јалији молио је свога дивизијара (59. пешад. дивиз.) за садејство артиљерије ради одбијања јаких

Искрцавањем свежих пешадиских јединица, аустријски се борбени поредак непрестано појачавао у току ноћи, ширећи се дуж кланичне пруге низводно, ка истоку. Због тога је пред зору 8. октобра са Бањице упућен и 3. батаљон 14. пешад. пука II. позива у правцу Кланице, да тамо подухвати с бока аустријски распоред и да му спречи даље ширење на Исток, низ Дунав.

Зграда Класне Лутрије избушена гранатама немачке тешке артиљерије 1915. год., посматрана из Васине ул.

српских напада, а нарочито да јаком ватром туче куће јужно од кланичне пруге, као и шумарак код стругаре, одакле је један митраљез 3 батаљона 10. кадровског пешад. пука, постављен на једној врби близу финансијске стражаре, наносио тешке губитке левоме крилу аустро-угарске пешадије.

*) Аустријски опис Die Eroberung von Belgrad 1915., стр.50. наводи, да је ових српских напада на лево аустријско крило било 10.

**) Дунав је почео надолазити и плавити положај одреда п. пуковника Петера, тако, да су војници ујутро 8. октобра стајали местимично до колена у води. Овај надолазак Дунава био је опасан по цело предузеће аустријског осмог корпуса.

8. октобар

а) На Дунаву

Са осветком овога дана лево крило Аустријанаца на Јалији доспело је у критично тешку ситуацију, јер га је сада јако тукла и уздужна ватра српске артиљерије, а тамо су Срби и упућивали већи део својих резерва.

8. октобра ујутро*) већ је скоро цела 9. брдска пригада**) 59. дивизије била на срп-

*) т. ј. 26 сати од почетка прелаза Дунава.

**) На железничком насипу са заломљеним левим крајем (15. јегер. и 2. бат. 60. п.) према стругари Прометне Банке, где се јуначки држао 3. батаљон 10. кадровског пеш. пука.

ској обали, али се није могло ни помишљати на почетак напада, како је стајало у корпусној заповести, јер су Срби вршили непрестане против-нападе, те блиска борба пушчана, митраљеска, бомбама и пожем, непрестајаше. Узрок је овој слабости Аустријанаца био у томе, што није било поуздане везе са својом артиљеријом преко Дунава. Због тога, што је пре подне била рђава видљивост због измаглице, била је искључена могућност успешне артиљеријске помоћи. Зато су се монитори заложили врло активно и корисно крстарећи у главном Дунавском рукаву између Ратног острва и места укрцавања 59. дивизије код стражарнице Н. Борча. Ови су монитори својом топовском ватром, из сразмерно велике близине, јако досађивали српским браниоцима тукући тешким гранатама куће на Дунав. периферији Београда у којима су се држали заморени и јако проређени заштитници Београда: жандарми, добровољци, регрути 10. кадровског пука и 2 батаљона 14. пешадиског пука II. позива. Ватром са монитора порушена је и српска финансиска стражара код Стругаре, одакле је један српски митраљез пустио по левом аутерском крилу. Зато је монитор „Марош“ погођен неколиким српским гранатама, док је монитор „Темеш“ тешко оштећен једном гранатом изгубивши 25% посаде; исто тако страдао је и монитор „Енс“. Ова два монитора била су 8. октобра онеспособљени за даљу борбу.*)

Тек од подне ступила је у борбу, свом снагом, целокупна артиљерија 8. корпуса, по заповести команданта овог корпуса. Преко монитора „Кереша“ предавана је коректура земунској артиљеријској групи против српске артиљерије на Малом Калимегдану.***) Тада је ова група српске артиљерије убрзо била уништена ватром аустријских 30,5 см. мерзера. Сада је непријатељска артиљеријска ватра хватала и варош Београд поглавито гребен, па и просторију између Славије и садашњег предграђа Краљице Марије, док су монитори са Саве, од железничког моста и поједини топови код Црпаре, тукли долину Чубурског Потока, у којој је непријатељ претпостављао српске резерве. Од овог бомбардовања било је жртава и код мирног становништва Београда, које се узалуд трудило да нађе сигурног склоништа. Зато је непријатељска артиљерија имала мало успеха против српске артиљеријске групе на Великом Врачару.

Када је монитор Кереш топовском ватром порушио и запалио неколико кућа у Банат-

ској улици, у којима су се храбри браниоци дотле држали, ови су, под убиственом артиљеријском и пешадиском ватром, већ исцрпљени физички и душевно, око 4 сата по подне морали напустити овај свој положај који су јуначки бранили већ 2 дана и 2 ноћи. Аустро-угарска пешадија крете на јуриш на напуштено дунавску периферију Београда, и, око 18 часова продре у Душанову улицу,***) где је напад заустављен. Тек тада је била преброђена опасна криза 8. аустро-угарског корпуса. Код кланице Срби су, 3. и 1. батаљон 10. кадровског пешад. пука, и даље давали упоран отпор и угрожавали су левом крилу аустро-угарске 9. брдске бригаде.

8. октобар

б) На Чукарици и на Бановом Брду

У свануће овога дана, а после ноћи проведене у блиској борби са Немцима, који се непрестано појачаваху, браниоци Аде Велике Циганлије напустише ово острво и повукоше се по доњем мосту, који, због забуне, остаде непорушен. Ови се батаљони распоредише: 2 на Чукарици фронтом према напуштеној Ади, а један батаљон посео је Баново Брдо, од Чукарице па до Кошутњака, фронтом према Макишу.

Непријатељ је сада приступио, најпре, уништењу српске артиљерије, која још стајаше на Бановом Брду и на Топчидерском Брду, у чему је у току пре подне и успео. Тек после тога приступио је прелазу са Аде Велике Циганлије на Чукарицу. Два српска батаљона, који се бежаху утврдили у фабрикама шећера и коже на Чукарици, давали су нападачу упоран отпор и он није могао продreti преко јужног рукава Саве, и ако му стајаше на расположењу напуштен и читав мост. За то време, у простору код финансиска стражаре Јарац, била су се искрцала и прикупила 3 батаљона 44. немачке резервне пешадиске дивизије. Овај немачки пешадиски пук отпочео је наступати преко Макиша, потискујући испред себе тамошње делове II. пешадиског пука III. позива, у правцу села Железника. Око 10 сати пре подне овај немачки пук окрете свој напад из Макиша на Баново Брдо, и, са огромним напором по блату Макишом, али без икаквих губитака, јер српске артиљерије на Бановом Брду више не бејаше, несметано је, са запада, обилазио Чукарицу и њезину одбрану. Испред овога пука повукао се и коњички дивизион Одбране Београда.**) На тај начин ојачана 43. немачка пешадиска дивизија бејаше пред подне, 8-ог октобра, приступила обухватном нападу са две стране једно-

*) И одвезени су, на буксиру у Пешту, на правку.

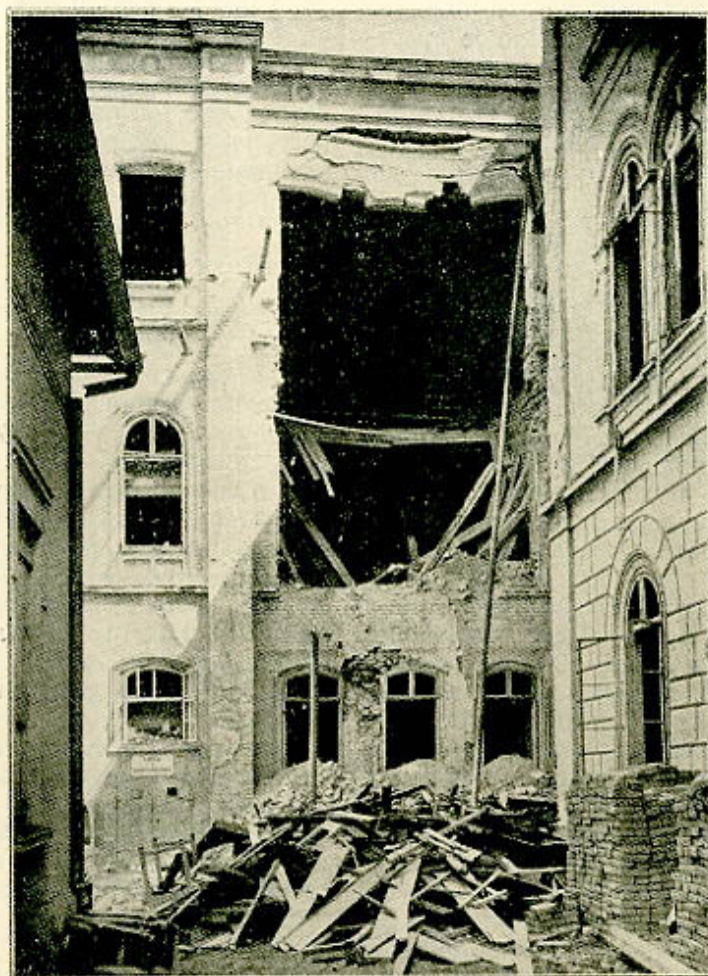
**) П. пуковник Петер, лично је осматрао и сигналом достављао мониторингама око с. з. краја острва Кожаре, а ови су бежичном телеграфијом предавали податке команданту Земунске групе артиљерије. Другим позивом он је издејствовао рушењу ватру монитора на куће пред 4. батаљоном 87. пука.

***) Овом приликом заробљена су три српска официра и 163. војника.

*) Овај се коњички дивизион повукао, по паду Бановог брда у Раковичку шуму, где је и остао у ноћ 8—9. октобра.

времено, против Чукарице и против Бановог Брда, и то, уз најактивнију сарадњу своје колосалне артиљерије са Бежанског платоа. Чукарица и Баново Брдо били су стављени под челични маљ немачке тешке артиљерије; за кратко време беху покидане све везе овога отсека са позадином; бејаше немогуће да се и појединци крећу.

град, јер му је стао према западном боку и отуда је, преко Топчидерског Брда и Дедиња могао сада продети у позадину Београда. Сем тога, са Бановог Брда ствара се и подесан правац за наступање преко Кречана, Петловог Брда, Девојачког Гроба — Космају у обилазак, са запада, јаким отсека Торлака, Авале и Ковионе. Према томе, падом Бановог Брда

Изглед дворишта и зграде Београдског Университета за време бомбардовања Београда 1915. год.

Под притиском ове жестоке непријатељске артиљеријске ватре, српске трупе на Бановом Брду и Чукарици не издржаше напад 10 немачких батаљона; између 13 и 16 часова они у нареду напустише своје положаје**) а немачка ојачана 43. резервна пешадиска дивизија, око 18 часова, потпуно је овладала Чукарицом и Бановим Брдом упућујући део своје пешадије и на Топчидерско Брдо.

Заузећем Бановог Брда 22. немачки резервни корпус постао је врло опасан по Бео-

са Чукарицом, 8. октобра по подне, била је стварно, решена и судбина вароши Београда, без обзира на то што су се храбри заштитници овога, трупе градског отсека, могле још држати у унутрашњости вароши, а нарочито на Дунавској страни.

Употреба резерва одбране Београда

Када се је, око 13 часова, у штабу Одбране Београда на Торлаку увидело да је артиљерија Одбране готово сва ућуткана, ценило се да ситуација постаје критичном. Како у томе времену на Торлаку пристизаху остале трупе Тимочке дивизије II. позива, то су одмах упућена два батаљона 13. пешадиског пука II. позива на Бањицу, команданту Комби-

**) Баново Брдо напуштено је најпре; оно је, тако рећи, сличено немачком артиљеријском ватром. Чукарица, као више заклоњена, напуштена је нешто касније, због опасности са стране Макиша и напуштеног Бановог Брда.

нованог Одред. После пада Бановог брда, резерва Комбинованог Одред, 3 батаљона,^{*)} посела је између 16 и 17 часова, положај Дедиње као и положај Вождовац, изнад Стефановића механе на друму Торлак—Београд.

Главнина Тимочке дивизије II. позива пристизала је и у току ноћи код Торлака.

Ноћ 8—9 октобра

Чим је пала ноћ,^{**)} продужено је пребацивање трупа 59. аустро-угарске пешадиске дивизије (главнина 18. брдске бригаде) на српску обалу, и то, само од карауле Нова Борча; Срби више нису могли ометати ово пребацивање. Око поноћи била је сва пешадија 59. пешадиске дивизије на српској обали; артиљерија се није могла превозити на сплавовима од понтона због јаког надоласка воде. За пешадијом пребачено је, помоћу понтона, довољно пушчане и митраљеске муниције и евакуисани су, са српске обале многобројни рањеници. Иначе, ноћ је прошла у Београду без борбе. Пала је јака киша, српске трупе градског подотсека, са Саве и са Дунава,^{***)} повукле су се, у току ноћи, ка Великом Врачару; трупе Топчидерског подотсека са Топчидерског Брда и из Топчидера, прикупљале су се на Дедињу и око овога. Остатак Тимочке дивизије II. позива^{****)} био је упућен да поседне Мајур, Стражевицу и Петлово Брдо у циљу затварања правца: Баново Брдо—Девојачки Гроб. Тако је, у току ноћи 8—9 октобра, цела Тимачка дивизија II. позива ступила у прву линију Одбране Београда, и то, на широком фронту, од Смедеревског друма па до Петловог Брда. Под заштитом Тимочких батаљона на Вождовцу и на Дедињу и повукле су се са Саве и Дунава трупе, које су два дана и две ноћи тамо водиле тешку и неравну борбу.

Код XXII. немачког резервног корпуса, у току ноћи 8—9 октобра, није било борбе; корпус се утврдио на Бановом Брду, у Кошутњаку и на Топчидерском Брду. За продужење напада очекивало се да се, најпре сасреди и сва 44. резервна пешадиска дивизија и њезина артиљерија.

9. октобар

а) У Београду

И ако су српске трупе, у току прве половине ноћи, напустиле Доњи и Горњи Град као и дунавску и савску обалу, 59. аустро-угарска пешадиска дивизија тек у 9 часова пре подне и то, и ако под слабом борбом по улицама Београда са неколико десетина хра-

брих војника, добровољаца и жандарма, врло је обазриво наступала, и, тек у подне избила је на јужну ивицу Београда, и то, са 18. брдском бригадом у простору Тркалнице—Карабурма, а 9. брдском бригадом јужно, до војне болнице на западном Врачару. У десно до ове бригаде био је немачки 203. резервни пешадиски пук, из 43. резервне дивизије.

Срби су давали нешто отпора и наступању левог крила 18. брдске бригаде на западном нагибу В. Врачара; тамо су против Срба успешно дејствовала два монитора са Дунава источно од острва Хује; исто је тако овом наступању 18. брдске бригаде помагала даљном ватром артиљерија и пешадија бригаде генерала Мразека,^{*)} која је обезбђивала леву обалу Дунава од с. Борче па до испод утока р. Тамиша у Дунав. У самој вароши отпор Срба по улицама свео се на незане борбе неколико група измешаних добровољаца, војника из разних јединица и жандарми.

59. дивизија зановила је на јужној ивици Београда у напред описаном распореду у наслону, десно, на немачку 43. резервну пешадиску дивизију.

57. пешадиска дивизија VIII. аустро-угарског корпуса, која још од 6-ог увече чекаше код села Старих Бановаца на Дунаву да буде превезена, отпочела је 9-ог ујутро, превожом на сплавовима од шлепова са реморкерском вучом^{**)} ка београдском паробродарском пристаништу на Сави, под Калемегданом. Искрцавање ове дивизије завршено је до 14 часова.

Тако је тек по подне трећег дана од почетка прелаза, цео VIII. корпус могао бити сасрећен у Београду.^{***)} Корпусна резерва, ландитурмска пешадиска бригада остала је у Земуна, јер у Београду није било места за њу.

Командант VIII. корпуса наредио је сада наступање обеју својих дивизија са јужне ивице Београда против српских распореда на великом Врачару — Лаудановом шанцу — Дедињу, и то, 57. дивизија на Велики Врачар, а 59. дивизија ка Вождовцу — Торлаку, по обе стране Крагујевачког Друма.

9. октобар

б) На Топчидерском Брду

9. октобра пре подне и последњи пешадиски пук немачке 44. резервне пешадиске дивизије пребачен је на Баново Брдо. 203. пешадиски пук на Топчидерском Брду својим

*) Један из 14. и два из 13. пешадијског пука II. позива.

**) Трећа од почетка напада.

***) Без Сремског добровољачког одреда који бежаше борбом уништен.

****) Два батаљона 13. и цео 15. пешадијски пук II. позива са артиљеријом (6. батерија пољских).

*) Аустријски извор приписује у заслугу ове бригаде, што Срби нису са отсека према Панчеву скинули ништа од трупа (7. пеш. пука III. позива са позицијском артиљеријом) за појачање нападнутог свога градског отсека.

**) И то пешадију од Ст. Бановаца, а артиљерију потом, од Земуна.

***) Онога дана пре подне, тек превезена је у Београд и артиљерија 59. дивизије из реона села Борче.

левим крилом држао је везу са десним крилом 59. аустро-угарске дивизије код војне болнице на западном Врачару.

Одмах по подне један српски батаљон (15. пешадиског пука II. позива) са батеријом напао је**) са стране Петловог брда и од Жаркова на Баново Брдо, али је дочекан јаком ватром те се повукао ка Железнику и селу Кнежевцу.

43. пешадиска дивизија предузела је напад по подне, са Бановог Брда и са Топчидерског Брда на српске трупе на положају Дедиње; овај се напад продужио и у ноћ, без стварног успеха.

9. октобар

в) На страни српске одбране Београда

9. октобра ујутро трупе Београдске Одбране биле су у новом распореду јужно од Београда на линији положаја: Велики Врачар — Дедиње — Петлово Брдо — Остружница. Очекивало се да се добију довољна појачања, па да се предузме повратни напад у циљу преотимања Београда. Распоред српских трупа 9. октобра по подне био је: десно крило, Комбиновани одред 7 батаљона са 18 оруђа, пуковника Душана Туфегџића: а) на Великом Врачару, преко Пашице Чешме до Мокролушког потока, 4. бат.***) са 4 брзометна и 2 спорометна пољска топа; б) на Вождовцу, изнад Стефановића механе, по обадве стране Крагујевачког друма и на Дедињу, т. ј. од Мокролушког до Бањичког потока, 2 батаљона 13. и 1 батаљон 14. пешадиског пука II. позива са 4 брзометна, 4 спорометна пољска топа и 4 брзометне хаубице; у резерви комбинованог одреда био је остатак београдског жандармериског одреда, позади средине фронта одреда. Лево крило, Тимочка дивизија II. позива, пуковника Мирка Милисављевића 10 батаљона са 32 оруђа: а) Мајур Стражевица 2 батаљона 13. пешадиског пука II. позива са 2 пољске брзометне*) батерије; б) Петлово Брдо, 15. пешадиски пук са 3 брзометне пољске батерије; в) код села Железника и Остружнице — 11. пешадиски пук III. позива са два брзометна и 6 спорометних пољских топова, 2 спорометна 12 см. хаубице и 2 енглеска обалска топа.***) Општа резерва Одбране Београда, 7. пешадиски пук II. позива, на Торлаку.

Трупе комбинованог одреда биле су јако заморене и ослабљене великим губитцима: 10. кадровски пешадиски пук је смањен на испод половине свога састава; три батаљона 14. пешадиског пука II. позива имали су губитке око $\frac{1}{3}$ својег првобитног бројног стања; 7.

пешадиски пук II. позива и одред Београдских жандарма били су преполовљени, Сремски добровољачки одред није више постојао. Нарочито су се тешко осећали јаки губитци у официрима, око 70—80 само из 10. и 7. пешадиског пука. Непријатељ је, исто тако, претрпео тешке губитке, како Аустријанци на Дунаву, тако и Немци на Великој Циганлији.

Од подне непријатељ је отпочео да напада, и то, на Велики Врачар — 57. дивизија (6.

Порушене куће у улици Краља Александра приликом бомбардовања Београда 1915. год.

брдска бригада) и на Дедиње 43. немачка рез. пешадиска дивизија, и то, из долине Топчидерске реке.

На Великом Врачару одржале су се трупе десног одсека Одбране Београда. Али, на Дедињу, под притиском надмоћног немачког пешадиског напада, потпомогнутог јаком ватром тешке артиљерије са Бежаниског платоа, 3 батаљона српске посаде најпре се повукоше, па, прихваћени ватром енглеске обалске батерије, која бежаше на Вратницама****), понова пређоше у повратни напад и протераше Немце са Дедиње. Ови батаљони остадоше на Дедињу у току целе ноћи.

По подне 9. октобра Одбрани Београда отпочела су пристизати даља појачања; тако, најпре су стигли: 1 хаубички дивизион, који је упућен за појачање одбране Дедиње, и 1 пољски топовски дивизион (задржан на Разбојишту). Овакво распарчано појачавање артиљеријом сада не може да вастави ситуацију. Да је сва ова артиљерија — 11 батерија — била још 6-ог на положајима код Београда одбрана би имала другачији ток, а можда и други резултат.

Ноћ 9—10. октобра.

У току ноћи извршило је десно крило 59. пешадиске дивизије — 9. брдска бригада, заједно са левим крилом немачког 203. пешадиског пука, спуштање са западног Врачара ка Топовским шупама, где су водили борбу са српском пешадијом, а затим се у лево наступање 9. брдске бригаде прошири-

**) У циљу насилног измицања.

**) Први батаљон 10. кадров. п. пука и 3. бат. 14. пешадиског пука II. позива.

*) Заплењене аустријске батерије.

**) Значи, свих 12 оруђа Остружничког одреда била су сачувана, јер против њих непријатељска артиљерија није озбиљно ни дејствовала.

ло и на гребен Пашино Брдо, 18. брдска бригада, због касно завршене своје смене са Дунавског отсека, није била у стању да у току ове ноћи избије Смедеревским друмом; она је у току ноћи заузела распоред на јужној ивици вароши по обе стране овог друма.

За десети октобар 59. пешадиска дивизија добила је задатак да наступа правцем: с. Кумодраж — с. Калуђерица; 57. пешадиска дивизија имала је да доврши свој задатак, освајање Великог Врачара.

XXII. немачки корпус требао је 10-ог да изврши са 43. рез. пешадиском дивизијом напад те да овлада Дедињем и даље да наступа, у вези са 59. аустро-угарском дивизијом преко с. Јајинаца, а 44. рез. дивизија да наступа преко Петловог брда Девојачком гробу.

Српске трупе, у току ноћи 9—10. октобра, поселе су прихватне положаје јужно од Београда (Велики Врачар — Вождовац — Дедиње — Петлово брдо — Остружница) спремајући се за одбрану, у очекивању даљих појачања, са којима би се имало прећи у против-напад.

10. октобар.

Покушај наступања 57. аустриске пешадиске дивизије преко Великог Врачара ка Липару и преко Зеленог и Ериног брда дуж Смедеревског друма, осујећен је нападом крајњег десног отсека српског Комбинованог одреда преко Миријевског потока, код Роспи Ђуприје, на лево крило ове аустриске дивизије, те је ова морала појачати своје лево крило. У овој борби, крај саме Дунавске обале, на северним падинама Великог Врачара, с аустриске стране, суделовали су са Дунава група монитора и један наоружан пароброд, као и трупе бригаде Панчевачке заштите (даљном ватром преко Дунава). Због ове српске активности 57. пешадиска дивизија била је принуђена да обустави наступање и да се брани. Цело пре подне српска артиљерија тукла је распоред 57. дивизије.

Српске трупе на Великом Врачару успешно су се бориле све до подне, предузимајући делимично нападе на 57. дивизију. У подне оне се, по наређењу због пада Дедиња, повукоше на Липак и Липар. Трупе 57. дивизије поседоше Велики Врачар до 14 часова и 30 минута.

59. аустро-угарска пешадиска дивизија успела је да до мрака избије десним крилом на косу данашњег „Предграђа Краљице Марије“ а левим крилом испред Зеленог Брда. Тек овога дана пребачене су у састав дивизије њезине 2. брдске батерије.

43. резервна немачка пешадиска дивизија кренула је ујутро овога дана у одсудан на-

пад на Дедиње, и то, слабијом колоном са Топчидерског брда ка Бањици, а из долине Топчидерске реке — фронтално на Дедиње. Овај напад потпомогнут је ватром пољске артиљерије, која праћаше дивизију, као и тешке артиљерије са Бежаниског платоа. Аероплани су корежирали артиљериску ватру тако тачно, да је, око 11 сати цео положај Дедиње био у паклу од гвоздене кише; српска пешадија, затрпавана у својим рововима а лишена подршке своје артиљерије, није могла више издржати, и, после 11 сати пре подне она се у нeredу повукла са Дедиња ка Торлаку. На напуштено Дедиње, у подне, изби маса немачке пешадије. У исто време изгубљен је и положај изнад Стефановића механе, где нападале 203. немачки резервни пешадиски пук*), заједно са десним крилом 59. аустро-угарске дивизије.

На тај начин Аустро-Немци постадоше 10. октобра господари јаког отсека: Велики Врачар — Дедиње, којим су потпуно обезбедили владање Београдом.

Дедиње је напуштено око 11½ час. пре подне, пред нападом 43. резервне пешадиске дивизије, чији је напад потпомагала јака надра тешке артиљерије са леве обале Саве. У исто време напуштена је и коса изнад Стефановићеве механе; посада обадва ова наша положаја оступила је Мокром Лугу и Кумодражу. Седми пешадиски пук II. позива поседује положај Вратнице а пољски артиљеријски дивизион који је стигао на појачање, отвара ватру са Торлака и од Јајинаца. Немци су заустављени у висини Бањице.

Због пада Дедиња командант Београдске Одбране сматрао је да треба повући трупе и са Великог Врачара, јер су сада тамо биле јако истакнуте. Зато, у 11.20 часова, наређује команданту десног отсека (пуковник Туфегџић), да се са Великог Врачара постепено повуче на линију: Зелено брдо — Стражарска коса и да ухвати везу са левим отсеком код Милошевца. Ово повлачење по дану коштало је наше трупе знатних губитака. У исто време командант Б. О. наредио је да се и трупе левог отсека повуку, с тим, да се зауставе на северном делу Мајура и засека Милошевца па ка Торлачком друму и да се на тој линији одрже до мрака.

Из бојазни од ватре непријатељске тешке артиљерије, која је јако импресионирала наше трупе као и само командовање, командант Б. О. одлучује, да у току ноћи 10—11. октобра повуче трупе на главну линију одбране: Винчанска страна — Осовље — Градац — Екмеклук — Торлак — Стражевица — Петлово брдо. У ту сврху наређено је: 1) **Велико-селски одред**, састава дотадање трупе

*** 2 топа преведена тамо 7. октобра са Грочанског отсека на т. зв. Вратнице, испред Торлака.

*) Овај је пук изменан са 4. батаљоном 84. аустро-угарског пука до мрака продор до Бањичког стрелишта.

са још 10. кадров. пешад. пуком и 1. брзометна пољска батерија, од Винче преко Чолиног брда — Клуна — Ериног брда до села Калуђерице; 2) **Комбиновани одред** (7. п. п. II., 13. пешад. пук I. и 19. кадровски п. пук, оба ова пука пристижу преко Торлака) да брани отсек од Калуђерице, Долови, В. Мокри Луг, Торлак, с. Јајинци; 3) **Тимочка дивизија II. позива** да брани отсек од с. Јајинаца до с. Остружнице, закључно; у њезин

били око 5000 бораца; 20 наших топова, уништених и онеспособљених непријатељском ватром остављени су на бојишту. Сем ових наших војничких губитака и мирно становништво Београда дало је не мале губитке од непријатељске ватре.

* * *

Последице пада Београда

Тек 10. октобра, дакле после 5 дана же-

Сала за конференције правног факултета Београдског Университета у којој је експлодирала аустројска граната приликом бомбардовања Београда

састав улази дотадањи Остружнички одред (11. п. пук III. а. артиљеријом). 14. пешадиски пук II. позива да изађе из састава Комбинованог Одред и да дође у општу резерву код Белог Потока.

Командант Б. О. ценио је да непријатељ располаже великом надмоћношћу па зато тражи од врховне команде једну дивизију за појачање.

* * *

У петодневним борбама код Београда, од 6. до 10. октобра 1915. године, ми смо изгу-

стоких бораба, VIII. аустро-угарски и XXII. рез. немачки корпус овладали су оном линијом земљишта јужно од Београда, која им линија бејаше указана диспозицијом команданта III. аустро-угарске армије још од 30.

*) Десетог октобра јужно од Београда било је аустро-немачких трупа: VIII. корпус 57. и 59. дивизија, 20 батаљона са дивизиском артиљеријом; XXII. резервни немачки корпус, 43. и 44. пеш. дивизија, 18. батаљона са дивизиском артиљеријом. На левој обали Саве, у армијској резерви III. армије, било је још трупа: 26. пеш. дивизија бригаде Хаунштајн и Мразек 10 батаљона, 2. батерије, и сва тешка артиљерија III. армије.

септембра: Дедиње — саставак мокролушког и кумодрашког потока — Коса В. Врачара; ситуација пребачених трупа била је сада осигурана, јер је био обезбеђен најужи армиски мостобран. На Сави су овога дана била довршена и два моста; веза са позадином вршена је и паробродима, тиме је и веза и снабдевање пребачених дивизија са њиховом позадином била осигурана. Сада је требало овладати другом линијом, ширим мостобраном: Петлово брдо — Коса јужно од села Јајинаца — Стражара — Ерино брдо — Клупе, па да Београд и мостови буду потпуно обезбеђени од артиљеријског бомбардовања и од против-напада. За извршење овога задатка јужно од Београда било је довољно снага: 4 пешадиске дивизије са својом, дивизијском, артиљеријом. Али, трупама је требало дати кратак одмор, а и попунити их а и привући део тешке артиљерије. Због тога је командант III. аустро-угарске армије наредио да наступање са достигнуте линије отпочне 12. октобра, т.ј. после паузе од 1 дана. Како су код Обреновца, Шапца и на Дрини констатоване јаке српске снаге, то се у команди III. аустро-угарске армије побојавало да ове српске снаге (то су биле трупе наше I. армије) не нападу III. армију у западни бок, при њезином даљем наступању на југ. Због тога генерал Кевеш наређује: да XIX. корпус, који већ 5 дана не може да успе са прелазом преко Саве од Кртинске Аде, као и дивизија генерала Сорсића, најупорније продуже нападе и тиме онемогуће одвајање српских снага отуда у западни бок III. аустро-угарске армије.

Одбацивањем наше Одбране Београда са обала Саве и Дунава, отворен је, најзад, и Дунавски пут за велике Transporte немачкој XI. армији, која још није имала тешког мостовог материјала за подизање солидних ратних мостова, потребних за пребацивање у Србију тешких возова и тешке артиљерије. Сем тога сада се тек могло приступити и чишћењу Дунава од српских минова, те да се овај првокласни водени пут што пре успособи и за хитан дотур оружја и муниције бугарској и турској војсци. Поред тога, заузимањем Београда Аустро-Немци су приступили и оправци железничке пруге, која је преко Београда имала да веже Берлин и Беч са Софијом и Цариградом па и са Солуном, куда су циљале њихове војне и политичке тежње.

Епил о г

Тако је завршена битка под Београдом у октобру 1915. године, падом наше престони-

це. Догађаји, који по том ове кобне године настадоше, још једном доказаше: да је падом Београда била запечаћена и судбина Србије.

Када се има у виду огромна надмоћност Аустро-Немаца у овој битци над нама: 57 њихових на 14 наших батаљона, више од 300 њихових против наших 36 топова, то јест, четири Аустро-Немца пешака на једног Србина и 9 непријатељских на 1 наш топ онда се јасније види права величина дела наших храбрих бранилаца у битци 6.—10. октобра 1915. године под зидинама Београда. Јер, под немогуће неравним и тешким условима борбе, наше трупе, надчовечанским напорима физичке и душевне моћи, успевају да два дана и две ноћи одрже непријатељску немају припрту уз саму обалу Саве и Дунава, доводећи у тешку кризу непријатељску, а нарочито ону на Јалији, пешадију, да буде потпуно уништена. Оваква се храбра дела једне војске, ма она и била завршена неуспехом, са пуно права и пијететом, могу и треба да се, прослављају, јер су израз највиших моралних прегнућа, из којих се покољења напajaју духом највишег самопрегоревања. А који је способан за подвиге самопрегора, како су то били наши јуначки браниоци Београда, борацка маса и њезине старешине, не може ни имати честитог опстанка.

Данашња свечаност, коју Београд приређује поводом петнајесте годишњице последње велике и судбоносне битке под његовим зидинама и у његовим недринама, са пуно права прославља своје заслужне браниоце из тога времена, и то, четири најразличитије генерације српских ратника: детињски младе кадрове, регруте са Вардара, који тек што бејаху научили да владају оружјем, челичне опробане другопозивце Београђане и Тимочане, неустрашине добровољце Сремског одреда и железне жандарме. А, сви они, из разних крајева наше отаџбине, сликовито представљају цео наш народ, који се, ма и у онако маленоме броју, бејаше ипак лавовски заложено да одбрани своју престоницу Београд, жртвујући се, већ по који још пут, за извршење својих највиших грађанских и војничких дужности према Отаџбини, за славу свога Краља, за част својега народног имена и за сјај и напредак наше престонице Београда, који сада овако бујно напредује, док су у темељима његовим узидане кости наших најбољих међу најбољим јунацима, а улице су му умивене обилатом крвљу ових наших јунака, у чији спомен и кличемо:

Слава !

ПОГОВОР УРЕДНИШТВА:

У спомен браниоцима Београда

19. октобра 1930. год. Београд.

Београд је у руке непријатеља пао херојски, мучен, бомбардован, касапљен. Брбе у прса по самим улицама Београда, крвава одбрана сваке стопе његове, у којој су учествовала чак и деца, претстављају нешто еминентно херојско за све војне повеснице света!

Да би се историски догађаји тих болних дана отргли од заборава будућности, да би се за нашу историју сачувао веран и опсежан историографски материјал, да би се добили аутентични описи страховитих борби и легендарне одбране Београда од самих преживелих хероја, бранилаца Београда, Уредништво „Београдских Општинских Новина“ прегло је да створи ову споменицу испуњену написима самих бранилаца Београда и прикупљеним документарним и оригиналним фотографијама, везаним за те болне догађаје. Верујући да ће ова споменица тих најтежих тренутака из живота Београда имати у будућности неоцењивог историографског значаја, тим пре што до данас нико није прикупљао овај материјал, као што ће и ове са огромним напорима прикупљене фотографије претстављати лепу драгоценост за музеј Београда. — Уредништво „Београдских Општинских Новина“ у овој својој публикацији, дајући слику онога што се пре петнаест година одиграло при херојској одбрани Београда — гледа упаљену воштаницу многобројним Незнаним Јунацима, који почивају у темељима Београда!

* * *

Некада, пре хиљадама година, Леонида и његових четири стотине другова изгинули су славно бранећи Термопилски кланац. И од тог њиховог жртвовања за отаџбину створен је општечовечански култ, коме се и ми данас после хиљада година дивимо.

А пре петнаест година од исто тако четири хиљаде наших јунака, добровољаца и омладинаца, који су са исто толико легендарног херојства бранили Београд, изнели су главу само десети део њих, а сви други пали су изрешетани митраљезима пред вратима нашег највећег националног храма, пред вратима Београда, заклињући се до издаха да ће непријатељ само преко њихових лешева обесветити ову нашу општу светињу.

Клекнимо на дан помена побожно пред овим величанственим жртвама, пред овим гордим јунаштвом, за којим би заплакала свака туђинска историја, и подигнимо у својој души олтар најсветије љубави према великој фаланги витезова, на чијим је гробовима васкрснула слобода отаџбине и поновно рођење Београда. Клекнимо побожно, јер се данас навршило петнаест година од онога дана када су проређене чете храбрих бранилаца Београда, војника, добровољаца, омладинаца и дечака, када су проређене чете наших Термопилских јунака, истина без Леониде, јер је сваки од њих сам био Леонида, витешки пале бранећи свој лепи Београд.

И у овом часу, побожном и болном, сваки од нас треба да се поклати сени њиховој, да у њиховом великом примеру налази избор нове моралне снаге и свети завет, да ће у одбрани својих великих идеала поћи за примером наших Леонида!

Обновимо данас још једном у помен палим дивовима, у сећању нашем те свете и крваве часове. И ради нас, и ради генерација, које долазе...

Била је тужна, прва јесен... Киша је суморно падала. Плакала су оба неба: и оно горе, и оно у души нашој. Непријатељ, две моћне царевине — гомилао је војску пред Београдом, стежући све више свој челични ланац. Аустро-немачким трупама, нарочито аустријским, требао је пад Београда да подигне разривени морал својих трупа. И потучени Ћесар спремао је освету и васкрс своје сахрањене војничке славе. Сто хиљада ћесарових војника са близу четири стотине топова највећих калибара spremали су смрт Београду.

Темељи новог Београда: Исконане кости бранилаца Београда из 1915. год., које су пренесене у заједничку костурницу на Новом Гробљу, паћене после рата на Бановом Брду код Београда.

Костурницу Бранилаца Београда подигло је Удружење резервних официра и ратника

И дошао је страшни час једне паклене замисли. Историја човечанства има мало примера овако страшне касапнице крви и меса, као што је била она пре петнаест година по улицама запаљеног Београда. Прво је отпочела паклена топовска ватра. Два дана и две ноћи тресло се београдско тло од страшног урагана смрти, топовске ватре и пожара. То су били дани правога пакла. Читава провала облака од челичних граната са бежаниске косе и борчанских брежуљака, са монитора и аероплана сручила се над Београдом: куће, и читаве улице рушиле су се уз тресак и грмљавину, пожар је избијао на свима странама вароши, крваве муње шарале су небо, а у Београду, као сенке, са грчевито стегнутим бајонетима у рукама, неколико батаљона бораца чекало је непријатеља, чекали су гладни, искисли, непривијених рана, три дана без хране, воде и сна!

Трећег дана дошао је час обесвећења — непријатељ је продро јединим одељењем код Небојше куле, али га наши дивови делом побише а делом потопише у окрвављени Дунав, на домаку старе Небојше Куле, са чијег су врха уклете сенке Аганлије и Кучук Алије још једном гледале погибију својих савезника.

Али је непријатељ био упоран. И многобројан, као најезда дивљих скакаваца или жутих мравца. Друга је његова колона, штићена шрапнелском кишом и градом од граната провалила код кланичне пруге. Наша незнатна артиљерија тада је била већ мртва, разорена непријатељском.

И настале су уличне борбе. Гинули су браниоци Београда, и само преко њихових лешева непријатељ је мучно и крваво освајао корак по корак Београда. Тако су прошла два крвава дана, два дана смрти.

А трећег дана остала је да га брани још само шака преосталих војника, голоруких бораца, ђака, добровољаца, са бајонетом у руци, без муниције, једва којом бомбом око паса. То је било све!

Мрак је био, крвав мрак, као у паклу. И последњи наш рефлектор био је уништен, електрична мрежа прекинута, домаћа светлост у полупустим кућама већ давно угашена. Само су пожари запаљених кућа обасјавали овај пир смрти.

Непријатељ је у колонама надирао кроз улице порушеног Београда. Ишао је напред тромо, са зебњом у својим збијеним редовима, ишао је у сусрет најужаснијој касапници света. Одједном из свих мрачних уличица, из порушених кућа, које су догоревале, из малих хумки камења и земље разлеже се још једно, тада последње урнебесно „Ура“ и десетинама омладинаца са бомбом и бајонетом у рукама јурили су на хиљаду пута надмоћнијег непријатеља. Отпоче поновни прасак бомби, звука бајонета, отпоче поновно клање камама, раскидање mesa, просипање утроба... Непријатељ, гоњен позади својим сопственим митраљезима, знајући да од две смрти мора једну да бира, ишао је напред преко крвавих лешева ћесарових војника, али је ипак надирао. Улице су биле пуне омладинских, дечачких, добровољачких лешева. Плаћајући сваки корак крвавим жртвама, стотинама људских живота, Макензен је заузимао Београд...

Грађани, омладина и онај мали остатак добровољаца и војника борили су се надчовечански. Подизали су грозничаво и последње барикаде, али хиљаду пута снажнији непријатељ проваљује са свих страна, и усијани ланац смрти притеже све више малаксали Београд. Баново Брдо, Ада Циганлија, Јалија, буквално су преорани топовским гранатама. Сто хиљада усијаних граната сручило се тада на мученички Београд...

И последњи омладинац пао је. Сви погинуше са осмејком на уснама, али се ниједан не предаде, нико не побеже, нико не напусти свој свети Београд...

Задњи поклочи покошених витезова, измрцварених дивова, кукњава рањене деце, недокланих матера и жена, здружаних старца једва се чује од рике топова. Лешинско распадање изгинуле стоке испуњава влажни јесењи ваздух. Кроз улице, закрчене лешевима ћесарових војника. Аустро-Немци корачају напред тромо и опрезно са све већим страхом у својим згрченим душама... Боје се и мртвих дивова... јер поред непријатељских војника леже и наши, са камом у грчевито стегнутој песници. Куће догоревају, модро црвена светлост обасјава агонију Београда. Непријатељ побија своју заставу на освојену градску тврђаву, док у трзају умире и последњи пали јунак из легендарне одбране Београда...

А када је осванула крвава зора, Макензен је објавио да је Београд освојен. Отели су га сто хиљада Аустро-Немаца од једне шаке наших витезова. То је била Пирова победа на згаришту једног града и брдима његових непокопаних војника...

Данас је петнаест година од тог великог и трагичног дана. Сетимо се, Београђани, њихових херојских жртава и не заборавимо, да се наш лепи, велики и модерни Београд сазидао на необележеним гробовима њиховим. Подигнемо им најлепши споменик, споменик захвалности у нашим душама и својим радом, својом борбом за велики будући напредак Југославије и Београда нашег будимо достојни њихове свете успомене. Недајмо, да нас њихове сени прокупу и кажу: Зашто ви нисте велики у миру, као што смо ми били велики у рату?

Нека је слава и хвала храбро палим херојима у одбрани Београда.

Уредник „Београдских Општинских Новина“
СЛОБОДАН Ж. ВИДАКОВИЋ

Напомене уредништва о овој споменици

Уредништво службеног часописа Београдске општине „Београдских Општинских Новина“, у прикупљању историографског материјала за ову споменицу наилазило је на много разумљивих потешкоћа. Прикупљање података, докумената, оригиналних слика и фотографија из 1915 год., и свега онога што би касније могло послужити за грађу историје Београда, није ишло ни мало лако. На против. Самих преживелих бранилаца Београда из 1915 год. има врло мали број. А од тога малог броја још је мањи број оних, који су у својим прибелешкама сачували успомене на те трагичне дане наше престонице. У трагању за овим историографским материјалом ишло се од куће до куће, од човека до човека, распитивало и прикупљало све што се могло прикупити и забележити све што се знало о Одбрани Београда. Са фотографијама ишло је понајтеже, јер су многе од нађених кроз дуги низ година изгледале, а највећи део је временом уништен, и на жалост, изгубљен за увек.

Чланци у овој споменици, писани од самих команданата и бораца Одбране Београда, дају верну слику распореда и бројног стања трупа нападача и браниоца, као и њиховог наступања и одступања.

Што се, пак тиче имена свих оних хероја који часно падоше на прагу своје Отаџбине, у одбрани Београда, као и оних који преживеше ову трагедију, Уредништво и поред највеће воље није их могло прикупити у пуној потпуности и целокупности, јер су већина од њих остали *Незнани*. Овде доносимо само списак једног дела утврђених имена палих хероја, бранилаца Београда, списак који смо ми за ово кратко време од месец дана рада могли прибрати, проверити и средити. Као што рекосмо, имена многих стотина других, *Незнаних јунака*, палих у Одбрани Београда, нисмо могли прикупити, пошто ни сами учесници у Одбрани Београда, преживели борци, писци чланака у овој споменици, нису могли да се сете имена свију својих другова. Али је зато ова споменица посвећена највећим делом баш овим *Незнаним Јунацима*, на чијим костима лежи нови Београд, нова Југословенска Престоница.

И са утврђивањем тачног датума када је Београд пао морало се водити рачуна. Јер Немци, у својим књигама, у којима описују борбе око Београда у јесен 1915 год., тврде да је Београд пао 25 септембра (по старом календару) 1915 год. Али то није тачно! До ове контрадикције између нас и Немаца, у погледу датума, дошло је сигурно због овога: они, вероватно, сматрају да је Београд пао

чим су њихове трупе прешле на наше обале Саве и Дунава, док ми пад Београда рачунамо тек од онда, када су се наше трупе повукле са Славије. Дакле, по нашим тачним подацима долази овако: Немци и Аустријанци извршили су прелаз на обале обеју река Саве и Дунава код Београда 24 септембра (по старом календару, у 1 сат после пола ноћи, а апсолутни господари Београда постали су тек по поноћи 26 септембра (по старом календару) 1915 год., када су се борбе из порушеног Београда пренеле на Торлак и околне положаје око Београда.

Остале датуме писци чланака у овој споменици, бележили су како који, неки по старом, неки по новом календару. Али зато се, ипак, сви датуми слажу у потпуности. Што се тиче, понегде, разлике у сатима то долази отуда што писци чланака нису ступили у борбе сви у једно исто време ноћи, па су часове бележили према своме наступању у борбу.

Тако исто и ток борби по београдским улицама, као и на осталим положајима Одбране Београда, писци су описивали онако како су они видели и у колико се данас тога сећају, те, према томе, сасвим је појмљиво да се они у потпуности описивања један са другим не могу сасвим слагати.

Уредништво не може а да на крају не подвуче своју пуну свесност да се пре десет година могло да скуп и пронађе много више богатијег, вреднијег и бољег историографског материјала из ових дана београдске историје, али исто тако је неоспорива истина да би се кроз десет година изгубило и све ово што се сада једномесечним радом истраживања за ову Споменицу спасло. Исто тако Уредништво је свесно да ова Споменица не претставља неку строго стручну историску публикацију, већ само једну ризницу историографско-хроничарског материјала са психолошким колоритом тих дана, који ће доцније одлично послужити будућем творцу историје Београда. Најзад, циљ ове Споменице није хладно научни, него више психолошки, жеља да се будућим генерацијама оставе директни и опсежни описи мучних страдања, легендарних борби и несебичних пожртвовања последњих бранилаца Београда.

На крају, Уредништво „Београдских Општинских Новина“ топло благодари свима онима који су својом сарадњом помогли да се ова Споменица изда, и да копрена заборава не покрије најтрагичније легендарно-херојске и мученичке дане Београда и његових грађана из доба 1915 год.

СПИСАК

официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма, који храбро падоше у одбрани Београда 1914--1915. године *)

Драгољуб М. Буквић, пешадиски капетан; Петар Павловић, пешадиски потпоручник; Миливоје Максимовић, жанд. наредник; Живојин Настасовић, војник; Милан Русимовић, војник; Душан Гановић, арт. п.наредник; Крста Ђорђевић, инвалид; Драгољуб Димитријевић, наредник; Љубомир Николајевић, арт. мајор; Милутин Илић, наредник; Милан Стојановић, арт. кап.; редови: Рајко Аврамовић, Живојин Вукосављевић, Драгутин Јовановић, Станоје Добрић, Радоје Миловановић, Стојан Ристић, Харитон Димитријевић, Божа Филиповић, Сава Ђорђевић, Драгољуб Милојевић, Драгомир Петровић, Драгомир Чубрић, Крста Кнежевић, Надан Мијајловић, Филип Јекић, Живојин Јовић, Младен Варнички, Живан Кацавић, Бобић Јеремић, Милан Грујић, Мијајло Павловић, Јагош Ст. Бошковић; Гвозден Оцакоља, капетан; Миливој Стефановић, војник; Д-р Стеван Матић, сан. п.пук.; Ђорђе Миљковић, ниж. п.пук.; Љубомир Ракић, арт. капетан; Цветко Станојевић, редов; Зоран Продановић, п.поручник; Крста Вићевац и брат; Цветко Мићић; Светозар Милетић; Чедомир Јовановић; Михајло Поповић Живко М. Богдановић, војник; Чедомир А. Поповић, капетан; Коста Коран, пуковник; Љубомир Јовановић, болничар; Д-р Александар Весић, сан. капетан; Велибор Великић, капетан I. кл.; Станко Милошевић, наредник; Чедомир Несторовић, добр.-четник; Владимир Рајковић, капетан I. кл.; Василије Симић, наредник; Милан Ђ. Стефановић, п.поручник; Радован Ј. Радосављевић, поручник; Љубомир М. Обрадовић, п.поручник; Никола Жупан, војник; Тадија Жалић, поручник; Павле Шундић, жанд. копетан; Јеремија Велић, жандарм. капетан; Михаило Куртије, пеш. капетан; Жика Јелић, Јохан Гринвалд, Милорад Грујић, Милош Милошевић, добровољци; Петар Милошевић, Трајко Јов. Павловић, Бори-вој Илић, Коста Јовановић, Владислав Ресавац, Петар Степић, Живота Секулац, Богољуб Арсовић, Милосав Михајловић, Милоје Срејић, Чедомир Гајић, Милутин Милутиновић, Димитрије Ђорђевић, Петар Барјакторовић, Недељко Иванчевић, Ранко Ђурђевић, Мило-ван Стефановић, Илија Чолић, Радојница Маричић, Милоје Стојановић, Милоје Стефановић, Сима Недић, Миливоје Тодоровић, Вукосав Тодоровић, Милан Станојевић, Ненад Зарић, Велимир-Лека Јанићијевић, Драгомир Белечевић, сви војници; Петар Дајмак, ка-

плар; Момир Радосављевић, Александар Крстић, Љубомир Станојевић, сви војници; Љубисав Ђирић, каплар; Милосав Живковић, наредник; Михајло А. Ђорђевић, војник; Никола Стефановић, каплар; Стеван Ђокић, Никола Лазаревић, Милић Нешић, Живан Прејзавић, Милорад Плећевић, Василије Анастасијевић, Светозар Јовановић, Илија Миљковић, сви војници; Светозар Паланачки, жанд. Милутин Мијатовић, Ђорђе Банковић, Јован Васиљевић, сви војници; Владимир Петровић, мајор; Драгутин Јовановић, војник; Војислав Војиновић, жандар; Милосав Симић, Милен-тије Милошевић, Драгомир Марковић, Драгић Јовановић, Ђорђе Првуловић, Милорад Бошњаковић, Бранислав Илић, Светислав Ж. Радовановић, сви војници; Петар Мацић, четник; Младен Јешић, Живан Пантелић, Сава Петровић, Милорад Радојевић, Иван Црвенковић, Божа Јелић, Милан Парић, Радомир Милосављевић, Драгомир Јанковић, Никола Петковић, Владимир Бабић, Милоје Станојевић, Грујица Миловановић, Никола Костић, Илија Радојчић, Арса Живковић, Милан Дамњановић, Јован Александровић, Михајло Брестовац, Страхиња Војновић, Бранко Недовић, Аранђел Стефановић, Вујица Максимовић, Драгомир Аврамовић, Андреја Пејановић, Цветко Ацовић, Стојан Рајковић, Танасије Јовановић, Јеврем Никодијевић, Милоје Живановић, Здравко Јосиповић, Милан Цветковић, Алекса Јевтић, Петар Игњатовић, Петар Дражић, Стојимир Илић, Панта Матић, Милан Стојановић, Страхиња Војиновић, Алекса Ђокић, Станко Пешић, Алекса Благојевић, Михајло Живковић, Живко Тасић, Стојан Живковић, Милан Вељковић, Миливоје Милојевић, Милутин Пановић, Јован Нешић, Ђорђе Степановић, Милосав Маринковић, Филип Митровић, Чедомир Николић, Светозар Ђорђевић, Вељко Савковић, Милета Стефановић, Ђорђе Ђокић, Радисав Марковић, Момир Марковић, Спасоје Митровић, Радосав Марковић, Иван Матић, Божа Стојановић, Живота Михајловић, Милорад Маринковић, Шандор Петровић, Алекса Милосављевић, Тодор Јанковић, Момир Недељковић, Ђорђе Вуксановић, Јевта Данић, Ђорђе Ранковић, Бранислав Маринковић, Милан Пешић, Спаса Стојановић, Сава Костић, Шабан Барјановић, Андреја Јовановић, Младен Жикић, Крсман Марјановић, Живота Настић, Светозар Стефановић, Владислав Богдановић, Тројан Лукић, Љубомир Митровић, Константин Николић, Антоније Ђорђевић, Радомир Михајловић, Гавра Костовић, Драгутин Лукић, Никодије Ковачевић, Митар Бошковић, Милан Величковић, Михајло Пантић, Петар Вујић, Милан Кузмановић,

*) Официри у овоме списку нису издвајани од војника и имена нису сврставана по алфавету, већ редом како смо их прибирали.

Љубомир Милошевић, Драгољуб Вуковић, Добросав Петровић, Милоје Ђурић, Андреја Андријевић, Иван Јаковљевић, Вукојина Ничић, Радоња Урошевић, Лазар Рајковић, Милоје Стевановић, Максим Тобцић, Арсеније Симић, Филип Живановић, Серафим Марковић, Ђорђе Павелић, Максим Ристић, Алекса Матић, Светозар Јовић, Светислав Матић, Павле Милојевић, Божидар Пантелић, Митар Маринковић, Светислав Лазаревић, Илија Крстић, Вукајло Амичијевић, Љубомир Гавриловић, Станимир Новаковић, Живојин Аксентијевић, Арсеније Јовановић, Пера Јовичић, Миласав Станшић, Лазар Младеновић, Станимир Миладиновић, Павле Јаковљевић, Пека Вујовић, Рада Милишић, Марко Сезовић, Маринко Несторовић, Драгутин Михајловић, Стеван Најдановић, Александар Петровић, Милош Јанковић, сви војници; Обрен Попадић жанд. наредник; Пера Милић, Иван Милановић, Иван Алексић, Радомир Милић, Живко Манојловић, Живко Милић, Милић Павловић, Велимир Петковић, Миладин Милковић, Петар Бибан, Петар Јефтић, Будимир Богдановић, Андреја Васић, Здравко Цветковић, Владимир Маслаћ, Крстан Сремчевић, Ђорђе Митровић, Риста Перић, Милосав Стевић, Илија Лукић-Роговић, Илија Рашковић, Зарија Митровић, Младен Голупчевић, Трајко Стоилковић, Живан Стојковић, Коста Симић, Велимир Стефановић, Ђорђе Мартиновић, Типрија Станковић, Урош Поповић, Драгомир Јеремић, Арса Китановић, Стојан Вељковић, Антоније Златановић, Стојан Цветковић, Трајче Пауновић, сви војници; Радомир Крстановић, наредник; Јанићије Лазовић, Мијајло Гвозденовић, Марко Недељковић, Ђорђе Крстић, Тома Здравковић, Милан Стевановић, сви војници; Радојица Глишић, жанд. наредник; Ђока Ђаковић, жанд. наредник; Милан Дамјановић, Благоје Марјановић, Илија Милутиновић, Чедомир Ђировић, Миласав Васиљевић, Емил Бошковић, Петроније Адамовић, Рајко Радичевић, Јован Николић, Јеврем Радовановић, Светозар Димитријевић, Милутин Лукић, Михаило Тодоровић, Владисав Јанисијевић, Миливој Петровић, Михаило Јовановић, Вучета Перовић, Здравко Драгутиновић, Миле Николић, Спира М. Илић, Лазар Илић, Владимир Бојић, Никола Стојановић, Илија Пауновић, Тихомир Бешевић, сви војници; Михаило Глишић, поднар. тобџ.; Милош Марковић, Никола Марковић, Трифун Петковић, Бошко Станисављевић, Панек Тошић, Михајло Тадић, Мита Васиљевић, Милан Брукушанин, Драгић Живковић, Иван Зоржика, Љубомир Вичевац, Живко Димић, Радивој Радишић, Александар Радосављевић, Никодин Чедић, Гане Стојковић, Стеван Николић, Павле Вићентијевић, Милош Лазић, Спасоје Зечевић, Радисав Ивковић, Марко Пешић, Никола Стошић, Милутин Митровић, Марко Ранковић, Петар Раковић, Стојан Видаковић, Драгутин Перишић, Радоња Милић, Драго-

слав Главчић, Исакија Лазаревић, Петко Стаменковић, Владимир Милошевић, Радивоје Крстановић, Тира Шеклер, Иванко Обрадовић, Драгомир Вуковић, Милан Бошњаковић, Станислав Павловић, Василије Стојановић, Јеремија Карличевић, Спасоје Радивојевић, Владимир Мирчевић, Владимир Миленковић, Љубомир Ђорђевић, Стеван Петрушевић, Јанко Богдановић, Крста Марјановић, Илија Марковић, Светозар Мирковић, Властимир Васиљевић, Петар Филиповић, Јаков Стабелан, Владимир Богосављевић, Миленко Петровић, Филип Петровић, Радован Пауновић, Љубомир Живковић, Јеврем Марковић, Божин Симић, Александар Вуковић, Стева Ковачевић, Стојан Алексић, Владимир Јевтовић, Добросав Шуковић, Обрен Ђендић, Риста Алексић, Живота Крстић, Станимир Миловановић, Јован Ковачевић, Живојин Божић, Павле Станисављевић, Драгутин Нинковић, Сима Живковић, Јевђеније Витковац, Најдан Смиљковић, Светозар Манојловић, Станимир Стојковић, Војислав Нешковић, Танасије Коњевић, Адам Тадић, Радоје Сујић, Живојин Тадић, Сава Димитријевић, Драгољуб Јовановић, Вељко Јевтић, Милосав Тановић, Доситије Јевтовић, Добривој Грујић, Стеван Ђокић, Тодор Петровић, Алекса Цветковић, Драгољуб Белашевић, Петар Ставровић, Љубомир Бојановић, Станко Младеновић, Витомир Величковић, Живојин Чоковић, Лазар Нешић, (Јован)-Иван Илић, Милан Готовичевић, Драгић Јелић, Милић Синђелић, Тома Анастасијевић, Живота Јовановић, Александар Трифуновић, Вукашин Вуковић, Сарафин Бајкић, Милосав Костић, Радоња Марковић, Стојан Ивановић, Михаило Веселиновић, Здравко Акшановић, Живота Николић, Риста Дановић, Љубомир Ненадовић, Јелесије Марковић, Богдан Марковић, Војислав Ракић, Светозар Живковић, Витор Миловић, Живота Михаиловић, Обрен Петровић, Милоје Грујић, Миладин Миличевић, Стеван Лепотић, Добросав Стојковић, Божидар Јовановић, Љубомир Петровић, Драгомир Вујовић, Панта Варјачић, Трпићко Стаменковић, Илија Добросављевић, Ваца Гавриловић, Стеван Игњатовић, Јован Мирковић, Никола Гавриловић, Јанко Јанковић, Петар Бановић, Стојан Каревић, Љубомир Илић, Љубомир Јовановић, Драгомир Марјановић, Илија Радовановић, Милорад Андријевић, Владислав Петровић, Живко Милановић, Сава Будинац, Адам Добросављевић, Драгољуб Филиповић, Радисав Здравковић, Станко Крводркић, Миленко Петровић, Петар Јовановић, Анђел Илић, Сретен Велић, Рајко Петровић, Павле Стефановић, Драгољуб Матић, Стеван Перић, Срећко Митровић, Драгомир Јовановић, Стојан Манојловић, Живан Батовљевић, Божа Станојевић, Ристо Маричић, Живојин Ђорђевић, Александар Крстић, Марко Вражјевски, Јован Илић, Миле Петровић, Милутин Гавриловић, Крста Ацић, Јова Петровић, Стојан Конатић, Љубисав Добросавље-

вић, Јован Јанковић, Јован Станковић, Стојан Костић, Будимир Жарковић, Драгомир Димитријевић, Светозар Марковић, Бранислав Момировић, Ђорђе Николић, Живко Михаиловић, Јанко Зафировић, Милутин Шутић, Јевта Симић, Средоје Милутиновић, Обрен Бркић, Добросав Мацаревић, Станко Настић, Милош Михајловић, Јеротије Мачуржић, Миленко Миленковић, Богосав Симић, Милан Луковић, Радомир Јовановић, Милета Гавриловић, Милорад Ракић, Владисав Живковић, Божић Бајић, Вељко Терзић, Јован Марковић, Јовица Вељковић, Душан Кузмановић, Драгомир Палучевић, Велимир Симовић, Милосав Симић, Светислав Прокић, Војин Ђурић, Андреја Милетић, Живко Миленковић, Петар Срејић, Миладин Раденковић, Милосав Ђирић, Михаило Ђорђевић, Симеун Живковић, Богоје Бојовић, Стојан Милутиновић, Живко Ружић, Алексије Грковић, Милоје Миличевић, Аврам Миленковић, Младен Молеровић, Анђело Јовановић, Радоје Вујадиновић, Милош Стефановић, Јеврем Вујовић, Светозар Симић, Богосав Стругаревић, Гаврило Јовановић, Премислав Габуровић, Миливој Јовановић, Драгутин Милијановић, Владимир Алексић, Милан Павловић, Добривој Перишић, Милован Радотић, Спасоје Мијановић, Чедомир Глишић, Алекса Миленковић, Танасије Стевановић, Стеван Новаковић, Вељко Вучићевић, Илија Матејић, Живојин Игњатовић, Милосав Живадиновић, Стојан Ђокић, Светозар Димитријевић, Радомир Миличевић, Никола Живановић, Милош Вучићевић, Михаило Петковић, Чедомир Павловић, Петар Аћимовић, Мирко Милојевић, Илија Бацевић, Милан Пантић, Гојко Шумљанин, Богдан Јевтић, Владимир Живадиновић, Здравко Петровић, Милан Стовраг, Богдан Танасијевић, Јовица Николић, Никола Драгић, Павле Јоклић, Илија Симовић, Радотица Вукичевић, Живота Николић, Будимир Живановић, Милован Михајловић, Добросав Добросављевић, Иван Јовановић, Радомир Тодоровић, Милош Миловановић, Јован Веселиновић, Павле Болковић, Аћим Анђелковић, Драгољуб Ракић, Милан Чудић, Стеван Божић, Драгољуб Алексијевић, Стеван Мартиновић, Стеван Перић, Милоје Тимотијевић, Радован Веселиновић, Панта Вучићевић, Благоје Јовановић, Светозар Рачић, Душан Маринковић, Милојко Рисановић, Чедомир Димитријевић, Ненад Војиновић, Христифор Станковић, Драгољуб Башаревић, Александар Парцеловић, Пале Пантић, Никола Маковић, Радован Дугић, Василије Мирчевић, Станко Милинковић, Рајко Качаревић, Милош Миладиновић, Драгољуб Нешић, Светислав Михајловић, Риста Петовић, Вељко Лазаревић, Миладин Синђелић, Јездимир Ђуровић, Јован Илић, Милош Вучковић, Тихомир Савић, Љубомир Лекић, Стеван Ђуричић, Богдан Живановић, Радош Милетић, Данило Марковић, Милорад Ђурић, Андреја Стојановић, Михајло Лазаровић, Милан Поповић,

Милутин Милић, Милета Бојић, Вукић Којић, Милорад Нешић, Живота Стојановић, Живојин Николић, Никола Раденковић, Анђел Стојановић, Никола Милојевић, Петар Ђурић, Милан Вукосављевић, Петар Дубоњанин, Никола Станојевић, Максим Миленковић, Михајло Милорадовић, Војислав Златковић, Траја Павловић, Дамњан Рачић, Марко Милошевић, Исидор Милошевић, Исидор Деспотовић, Светозар Манојловић, Станислав Јевтовић, Гвозден Јаћимовић, Радоје Милутиновић, Петар Тодоровић, Вукосав Марковић, Стоило Стојановић, Милан Ђорђевић, Милан Милошевић, Милован Јовић, Велимир Јовичић, Марко Јовановић, Живомир Марковић, Светомир Петровић, Таса Стефановић, Адам Карић, Јевта Лукић, Танасије Павловић, Стеван Миливојевић, Љубисав Петровић, Панта Панић, Милан Митровић, Новак Симић, Јован Илић, Алексије Глигоровић, Ђура Максимовић, Живко Дуловић, Ненад Мојисловић, Чедомир Станојевић, Тодор Димовић, Андреја Милошевић, Милутин Анђелковић, сви војници; Војимир Димић, наредник; Војислав Ђорђевић, Радотица Милутиновић, Урош Марић, Велимир Живојиновић, Милоје Иличић, Живота Кнежевић, Милутин Трифуновић, Настас Марковић, Љубомир Петровић, Василије Радовановић, Војин Поповић, Димче Трајчевић, Милорад Јоксимовић, Цветко Цветковић, Милан Аћанин, Сава Младеновић, Благоје Марковић, Светислав Димитријевић, Никола Миленковић, Светомир Илић, Јаћим Стефановић, Андреја Милојевић, Здравко Илић, Радоје Ђукановић, Михајло Костић, Михајло Арсић, Милосав Стојановић, Милош Лазаревић, Радован Кричак, Живан Ратинац, Милан Вељковић, Вићентије Јовановић, Вукојица Павковић, Јокаша Петровић, Добривоје Ђуричић, Радотица Бојанић, Динча Станојевић, Марко Ивановић, Андреја Трајчевић, Веља Грујић, Љубомир Ивановић, Александар Николић, Живојин Јовановић, Живко Лукић, Драгутин Матејић, Живко Дамњановић, Милован Радовић, Марко Марковић, Тодор Величковић, Тадија Јовановић, Велимир Вукић, Милоје Јондић, Станоје Новаковић, Војислав Митровић, Велислав Трасан, Илија Николић, Милош Урошевић, Богољуб Поповић, Љубисав Јелисијевић, Динко Митровић, Алекса Миладиновић, Андреја Максимовић, Тихомир Пантић, Светислав Петровић, сви војници; Чедо Грашић, поднаредник; Драгољуб Митровић, Михајло Милунић, Милета Поповић, Михајло Миловановић, Живко Николић, Јован Бонић, Најдан Стојановић, Пантелеја Јоцић, Глиша Васовић, Тома Бојовић, Војислав Миловановић, Милорад Илић, Стојан Савић, Доситије Манојловић, Јордан Ђорђевић, Михајло Милојевић, Сибин Богојевић, Литон Смерковић, Дона Игњатовић, Ђорђе Грујић, Радоје Јанковић, Милан Стефановић, Драгић Новаковић, Рајко Крлић, Радомир Рајковић, Тодор Филиповић, Војислав Томовић, Милош Степановић, Милан Благоје-

вић, Јован Анђелковић, Крсман Гољевић, Станко Цветковић, Милош Крстић, Чедомир Грашић, Јован Павловић, Никола Илић, Обрад Милосављевић, Милоје Арсеновић, Арсеније Обреновић, Здравко Лазовић, Миладин Пајовић, Љуба Петровић, Милосав Лазовић, Страхња Васиљевић, Андреја Вранић, Ђорђе Пановић, Момир Радојковић, Таса Марковић, Милан Кељић, Новак Брталијев, Петар Војиновић, Милета Лазаревић, Трифун Миловановић, Милан Стефановић, Живан Обрадовић, Благоје Радовановић, Милосав Јанковић, Милан Вранић, Станиша Пантовић, Антоније Милошевић, Владимир Игњић, Лазар Павловић, Петруш Ивковић, Петар Станковић, Драгомир Тодоровић, Михајло Ђорђевић, Петар Дамњановић, Миливој Гојковић, Драгутин Бранковић, Радоња Радоичић, Ранко Станојлић, Милутин Милановић, Милош Вукосављевић, Дане Стојановић, Велисав Филиповић, Лазар Арсенијевић, Живојин Радовић, Живојин Косачић, Иван Павловић, Петар Кочић, Јовић, Давидовић, Радомир Дочковић, Љубомир Брзаковић, Сима Златић, Влада Анинковић, Илија Марковић, Обрад Тодоровић, Мијушко Милетић, Владислав Ристић, Алекса Живковић, Милорад Раковић, Миливоје Симеуновић, Урош Јевтић, Јован Јовановић, Лука Брзак, Љубомир Ристић, Андра Комарић, Душан Поповић, Борисав Вељавић, Миленко Младеновић, Иван Димитријевић, Обрад Стојановић, Драгојло Павловић, Божидар Милошевић, Милорад Радојчић, Давиша Рачић, Анђелко Трајчић, Тома Михајловић, Душан Јовановић, Живан Ђукић, Глиша Васовић, Матеја Никодијевић, Иван Вучковић, Милован Марковић, Петроније Петровић, Никола Димковић, Петар Илић, Миливоје Минић, Ненад Милутиновић, Спасоје Јовичић, Петар Ранковић, Ристивој Радошевић, Милован Бранковић, Никола Илић, Живојин Славковић, Мијат Петровић, Милић Милосављевић, Милић Пантелић, Драгутин Матијашевић, Љубивоје Драшковић, Тихомир Јанићијевић, Дане Лазавић, Миљко Рајковић, Милентије Радојковић, Спасоје Стојановић, Миодраг Кукић, Александар Никуљевић, Сибин Јовановић, Радован Стојановић, Стојадин Стојадиновић, Будимир Ђумуровић, Димитрије Димитријевић, Радомир Милентијевић, Владимир Јаковљевић, Миленко Чолић, Павле Миливојевић, Живан Макрогић, Милорад Милошевић, Видосав Томавић, Момир Весић, Павле Дробњак, Никола Петришић, Јанићије Крстовић, Михајло Кривачевић, Ђорђе Константиновић, Витомир Илић, Христивоје Јовановић, Драгутин Главчић, Живојин Лалић, Михајло Симић, Милош Радивојевић, Милија Симић, Сретен Рузмановић, Никола Николић, Тодор Божић, Јован Филиповић, Божидар Плазенић, Божидар Читлучанин, Никола Бољковић, Милутин Радовановић, Љубиша Радовић, Добривоје Рачић, Новица Радовановић, Светолик Ранковић, Василије Радовановић, Стеван Маринко-

вић, Велимир Ђорђевић, Драгољуб Средојевић, Ранђел Радић, Љубомир Маринковић, Илија Тодосијевић, Лука Милојевић, Милош Иванковић, Стојан Ђорђевић, Љуба Стефановић, Завиша Јелисијевић, Милош Мутаповић, Риста Томић, Сибин Пејић, Радивој Милутиновић, Вујица Алексић, Милан Радивојевић, Драгомир Димитријевић, Гаврило Митић, Димитрије Грујић, сви војници; Војислав Костић, жанд. наредник; Добросав Милосављевић, Милован Радановић, Милан Јовичић, Никола Николић, Будимир Милић, Бранко Јовановић, Павле Маринковић, Љубомир Ранковић, Радован Радић, Владимир Срећковић, Миливоје Јанковић, Љубомир Костић, Јадић Стојановић, Благоје Јанковић, Живко Недељковић, Михајло Марјановић, Никола Дужић, Милорад Бачинац, Павле Младеновић, Петар Илић, Павле Ракић, Иван Пантелић, Живан Трифуновић, Тома Дугалић, сви војници; Драгутин Браданић, жандар; Димитрије Пужаревић, Тома Савић, Илија Николић, Радоје Пауновић, Добриша Обрадовић, Живојин Марисављевић, Санда Настић, Светозар Радосављевић, Милош Маринковић, Ранђел Миловић, Ђорђе Јанковић, Танасије Милошевић, Панче Петрушић, Никола Петровић, Љубомир Милић, Петар Стојковић, Драгутин Илић, Ђура Милетић, Бранко Доловић, Ахмед Јашић, Благоје Стевић-Стевановић, Стеван Алексић, Светозар Марјановић, Радоје Обрадовић, Живко Чоловић, Милорад Ранковић, Јефта Трифуновић, Радоје Ивановић, Ђорђе Радаковић, Војислав Миловановић, Младен Живановић, Вукосав Милутиновић, Миленко Косовац, Милан Тодосијевић, Павле Радојчић, Милан Ранковић Јован Кузмановић, Михајло Николић, Ранко Бранковић, Симеун Илић, Момир Антоновић, Велимир Милутиновић, Михајло Цолић, Добривоје Савић, Милован Цветковић, Мирко Ченгилић, Симон Јовановић, Тодор Петровић, Владимир Ристић, Радојко Лазаревић, Илија Линколовић, Јован Перковић, Стеван Милошевић, Јован Стојковић, Милан Станојевић, Милутин Нићифоровић, Владимир Бајчетић, Миладин Миливојевић, Момир Пешић, Драгољуб Павловић, Милан Јовић, Багић Савић, Милош Стефановић, Живан Тошић, Сретен Антоновић, Тихомир Дуњић, Тодор Јанић, Милутин Милосављевић, Максим Ивановић, Борисав Милићевић, Илија Башић, Ђура Милутиновић, Милош Стефановић, Живко Мирчевић, Светислав Стојковић, Ранко Павловић, Илија Лазаревић, Јован Лаушевић, Јеврем Јовановић, Ђорђе Станчић, Вељко Радовић, Божидар Петровић, Васиљко Гајић, Миодраг Чурчевић, Живко Катић, Богдан Поповић, Ваца Драгићевић, Милан Радоњић, Никола Терзић, Јован Петковић, Радењко Павловић, Милан Обрадовић, Михаило Живковић, Радић Митровић, Алекса Филиповић, Радивоје Пантелић, Војислав Јовановић, Милутин Кованчић, Милош Вељковић, Петар Симић, Спасоје Кнежевић, Драгосав Гавановић,

Милосав Пајковић, Арсеније Лукић, Теофил Вечетић, Живан Марковић, Димитар Лазић, Срећко Вујадиновић, Крста Крстић, Живојин Ђорђевић, Димитрије Марковић, Глигорије Темелковић, Обрад Марковић, Здравко Миловановић, Љубомир Стојановић, Милојко Јаносевић, Ђорђе Грујић, Василије Милојевић, Владимир Сандић, Живота Аксентијевић, Вујица Навричић, Бошко Диновић, Велимир Бркић, Милан Јовановић, Димитрије Митровић, Нестор Ристовић, Алекса Марковић, Петар Бојковић, Љубомир Милутиновић, Теура Сремчевић, Вељко Петровић, Јован Манојловић, Светислав Протић, Сава Ђоковић, Стеван Станојевић, Добросав Николић, Никола Ђаковић, Јован Тешић, Павле Вучковић, Јован Кобашинац, Милован Бајић, Јанко Петровић, Андрија Ђорђевић, Драгомир Миљковић, Радосав Марковић, Марко Стојковић, Витомир Алексић, Милорад Павловић, Милан Смејловић, Петар Букић, Љубомир Савић, Илија Младеновић, Драгољуб Филиповић, Велимир Милосављевић, Душан Ристић, Чедомир Радовић, Сибин Вуксвић, Миладин Николић, Анђелко Радовић, Милорад Бељковић, Јевта Ковачевић, Јеремија Балтић, Обрад Бојић, Адам Ђорђевић, Јован Бубатовић, Драгутин Томашевић, Павле Ђоковић, Станко Милић, Милоје Живановић, Марко Пешић, Вујица Милашовић, Матеја Новаковић, Владимир Станковић, Михаило Марушић, сви војници; Исајло Каљевић, Михаило Младеновић, Владимир Новаковић, Адам Милутиновић, Драгослав Недељковић, Деспот Деспотовић, Душан Драгачевић, Вукан Марковић, Стеван Обрадовић, Зарије Јевремовић, Пера Пуљевић, Александар Николић, Драгољуб Живановић, Никола Кужевић, Илија Адамовић, Љубомир Нешић, Димитрија Марковић, Спасоје Вељковић, Петар Кречаковић, Милан Стојановић, Драгољуб Радовашевић, Милосав Јовановић, Стојан Станковић, Милан Пејаковић, Аранђел Цветковић, Марко Таврић, Павле Ракић, Драгутин Весовић, Данило Ранковић, Илија, Алексић, Миливој Марић, сви наред.; Милосав Аранђеловић, Илија Стојановић, Милош Стефановић, Младен Козанчић, Миладин Пачарић, Стојан Богдановић, Милош Танасијевић, Милош Аранђеловић, Китан Марковић, Миладин Симић, Милија Живанчевић, Милосав Андрејевић, Миладин Петковић, Цветко Јанковић, Божидар Радић, Петар Димовић, Милорад Лекић, Светолик Игњатовић, Драгомир Миловановић, Вујица Симић, Јосиф Милутиновић, Панта Стојић, Драгослав Јовановић, Антоније Митић, Милован Драшковић, Михаило Станојевић, Илија Игњатовић, Драгомир Стојановић, Богољуб Ђорђевић, Стеван Цветић, Ђорђе Богдановић, Петроније Ђурић, Павле Ђокић, Недељко Јовичић, Александар Симић, Исајло Петровић, Милан Стакић, Драгић Живановић, Вукадин Аћимовић, Ђорђе Стојановић, Јован Ђуковић, Станко Ранковић, Миленко Милојевић, Василије Раићел,

Милан Богдановић, Богдан Андрејевић, Милан Гашберић, Младен Љутовца, Драгосав Живановић, Петар Марковић, Драгутин Милосављевић, Чедомир Милошевић, Станоје Стефановић, Александар Лазић, Адам Лазић, Радисав Петковић, Александар Симић, Илија Коловић, Драгомир Петковић, Живан Павловић, Тихомир Пантић, Драгутин Ковачевић, Јован Савић, Видосав Милошевић, Јеврем Теофановић, Мирче Ковачевић, Милорад Плавшић, Обрен Тршић, Андреја Матовић, Јанко Богдановић, Љубомир Терзић, Јеремија Младеновић, Драгомир Пантелић, Михајло Станојевић, Никола Тодоровић, Тодор Андрејевић, Ђорђе Станковић, Стојан Павловић, Велимир Сбрадовић, Тодор Живановић, Јеремија Станковић, Петар Михаиловић, Петар Милошевић, Радоје Удовичић, Драгомир Стојановић, Милан Карајовић, Милоје Николић, Микаило Којанић, Миленко Торнић, Иван Ђурић, Драгољуб Ђоковић, Радојко Петковић, Драгутин Ђурковић, Ђорђе Ђорђевић, Борисав Јеватовић, Живко Милошевић, Стојан Васиљевић, Бранко Радојичић, Чедомир Милић, Милентије Миловановић, Драгутин Јовановић, Трајко Стојановић, Радосав Павловић, Милосав Недић, Димитрије Ајкашановић, Милоје Стевановић, Ђорђе Вујићи-Вајић, Милован Петковић, Петар Голубовић, Миладин Јешовић, Драгиша Миловановић, Маринко Димитријевић, Милутин Николић, Душан Илић, Драгутин Пукосевац, Љубиша Радићевић, лутин Брадиловић, Милоје Продановић, Милосав Милић, Милоко Пралицаца, Јаблан Петровић, Јеврем Ђосић, Јанићије Стојичић, Вилпор Станковић, Чедомир Јовановић, Никола Димитријевић, Радосав Васић, Стеван Додић, Владимир Јевремовић, Пантелија Станојловић, Симеун Вуловић, Миладин Ђаковић, Јован Милошевић, Миливој Стојановић, Миливој Пантић, Сретен Стојишић, Живан Ђурић, Божидар Николић, Добросав Милосављевић, Лазар Гајић, Здравко Недељковић, Милорад Исаковић, Симон Мирсиновић, Владимир Обрадовић, Милош Мијаиловић, Љубисав Стојановић, Сарафин Ђорђевић, Божидар Арсенијевић, Драгомир Тамошевић, Младен Китановић, Павле Николић, Милосав Брђевић, Марко Јовановић, Никола Коловић, Деја Тајић, Благоје Вељковић, Владимир Пауновић, Љуба Томашевић, Нова Таловић, Владимир Калшениовић, Стеван Вулетић, Милан Митровић, Стеван Станисављевић, Павле Ивановић, Радојко Ђорђевић, Милутин Стојановић, Матија Стевановић, Владимир Милојевић, Петроније Филиповић, Андош Стерковић, сви војници; Мићун Мићуновић, Милан Сремчић, Сава Стаменић, Грујица Мијаиловић, Милорад Бабић, Благоје Петровић, Обрад Јеремић, Јован Бландојев, Никола Јевремовић, Илија Јанковић, Александар Драшковић, Радивоје Мијаиловић, Радован Ивановић, сви наредници; Рудолф Ђорђевић, Љубомир Ђурић, Драгољко Милетић, Живко Тајић, Милосав Бу-

рић, Стеван Стојановић, Радисав Врбановић, Стеван Пауновић, Милош Којић, Миленко Андрејевић, Драгутин Ђорђевић, Стојан Стефановић, Милан Петковић, Марко Николић, Маринко Маринковић, Станислав Војиновић, Јелесије Милутиновић, Светозар Рајић, Василије Влајић, Радован Васковић, Драгутин Јовановић, Јован Бошковић, Бранислав Јовановић, Живојин Јовановић, Миленције Петровић, Бошко Марковић, Милован Васиљевић, Урош Савић, Младен Мијатовић, Никодије Петровић, Драгољуб Ковачевић, Драгомир Стојановић, Радојица Остојић, Светозар Ковачевић, Јеврем Филиповић, Војислав Младеновић, Рајко Ребић, Милоје Петровић, Будимир Станковић, Милорад Петковић, Петар Никодијевић, Сава Стојковић, Величко Цветковић, Радоје Бајић, Благоје Ранковић, Петар Рудановић, Спиридон Вујовић, Стојан Миловић, Милош Илић, Лука Антоновић, Милош Стевановић, Гвозден Станишић, Никола Костић, Петар Милић, Милорад Миленковић, Петар Стојковић, Драгољуб Женић, Милан Копаноднин, Милосав Ђорђевић, Станислав Рајић, Миладин Николић, Живота Арамовић, Арсеније Чокић, Паја Илић, Шаја Шајновић, Љубомир Живадиновић, Чедомир Ерац, Драгољуб Миљковић, Светозар Максимовић, Андреја Милошевић, Жарко Цимошић, Милорад Драгачевац, Младен Станишић, Илија Пешић, Илија Васиљевић, Илија Видавић, Стева Вукосављевић, Венијан Коловић, Миливој Симић, Мијаило Деспотовић, Милета Симић, Драгомир Ранђеловић, Драгутин Тодоровић, Богдан Милосављевић, Милосав Јанићијевић, Никола Јефтић, Душан Миличић, Илија Николић, Митар Бркић, Димитрије Богдановић, Милош Бојић, Јездимир Барић, Добросав Клајић, Радета Живић, Ђорђе Јовановић, Милан Радосављевић, Милован Алексић, Светозар Миладиновић, Драгутин Пантић, Милорад Бановић, Радомир Нешић, Радивој Недељковић, Сарафин Бајкић, Риста Ђорђевић, Божидар Маринковић, Никола Николић, Живота Љубичић, Илија Милановић, Миленције Миленковић, Танасије Петровић, Петар Макић, Петар Јовановић, Зарија Живковић, Владимир Аврамовић, Бранивој Шамбахер, Драгутин Јовановић, Нацко Гоцсић, Спасоје Петровић, Милутин Живадиновић, Младен Рашковић, Милосав Савић, Веља Ђуковић, Ђорђе Радојковић, Илија Вуковић, Лука Михаиловић, Светислав Илић, Миливој Марковић, Михаило Милић-Кнежевић, Божин Коцић, Љубомир Блажић, Гарасим Аврамовић, Велимир Радовић, Петар Брујош, Ђока Симановић, Драгутин Мирковић, Милош Колар, Божидар Ђурђевић, Душан Терзић, Пантелија Марковић, Борисав Карић, Обрад Вулиновић, Ђука Лукић, Војислав Милошевић, Љубисав Алексић, Милан Митровић, Никола Савић, Никола Милетић, Милан Станковић, Милосав Симић, Благоје Цмић, сви војници; Рајко Живановић, жанд. поручник; Новица Цукић, Мар-

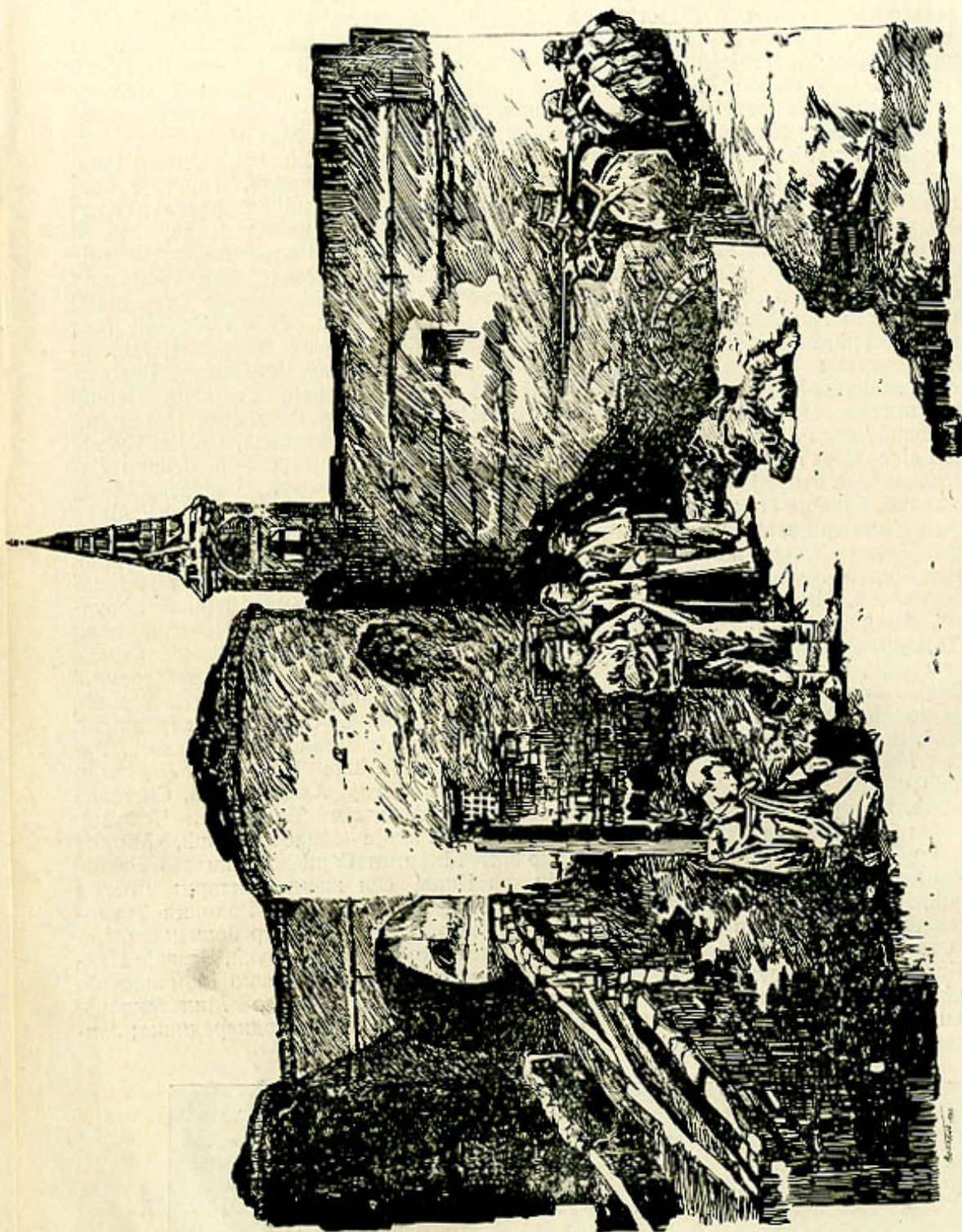
јан Нешовић, Живота Рајовић, Драгутин Милетић, Милован Милановић, Марјан Станковић, Матеја Николић, Риста Бољевић, Љубомир Рајић, Јован Ђорђевић, Коста Николић, Илија Пашанић, Риста Петровић, Живко Стефановић, Чедомир Јоковић, Љубомир Ацић, Коста Марковић, Јефта Петровић, Милосав Момировић, Михајло Лукијанов Рус, Јован Малицковић, Живота Јанковић, Радомир Лукић, Јован Стефановић, Петроније Тодоровић, Петар Јовановић, Влада Ђолић, Јован Раши, М. Милановић, Танасије Васић, Ивко Антоновић, Алекса Јовановић, Милан Јоцковић, Светозар Радичевић, Пантелија Савић, Михаило Милојковић, Тимотије Марковић, Радисав Тијанић, Живко Лазаревић, Павле Шкорић, Љуба Ђуковић, Борко Поповић, Данило Марковић, Новица Гајић, Павле Стокић, Милан Сушић, Никола Бановић, Јован Богдановић, Јаков Видецацек франц. војник, Миливоје Михаиловић, Здравко Николић, Милош Пачић, Јован Станковић, Никола Петровић, Милорад Васић, Драгољуб Недић, Јанко Илић, Поп Василије Нешић, Спасоје Прокић, Драгутин Мајсторовић, Ђорђе Павловић, Стеван Живадиновић, Јосиф Милошевић, Максим Милић, Петар Тасовић, Марјан Милојевић, Станко Костандиновић, Светислав Банковић, Чедомир Симовић, Трајко Младеновић, Алекса Старчевић, Милорад Мишковић, Андреја Арсенијевић, Живко Јеремић, Петар Димитријевић, Аранђел Јовановић, Трајко Петровић, Анђелко Бендић, Трајко Дудић, Велимир Јокић, Радомир Лалић, Станиша Станојевић, Никола Јанковић, сви војници; Јосиф Пич, Јован Борисављевић, Милутин Јанковић, Симеон Младеновић, Владислав Васиљевић, Светислав Михаиловић, сви наредници; Радомир Васиљевић, Риста Димовић, Ратослав Божић, Јеремија Ђировић, Ђока Станковић, Љубомир Лекић, Јован Радовић, Богосав Милошевић, Зафир Ристић, Драгојло Лукић, Тодосије Пуловић, Јанко Радосављевић, Драгутин Станковић, Иван Пантелић, Милош Јовановић, Милутин Јанковић, Милосав Богојевић, Милош Милосављевић, Наум Милојковић, Ставра Цветковић, Владимир Ристић, Радосав Кнежевић, Тихомир Исаиловић, Младен Ђорђевић, Радосав Рокачевић, Христа Здравковић, Јован Јанковић, Радоје Павловић, Божидар Стојановић, Мијаило Ђурановић, Мило Лојанић, Богољуб Анђелковић, Јован Микић, Лука Божић, Милан Марић, Милан Милошевић, Видан Гавриловић, Видоје Станисављевић, Живојин Милић, Живојин Радосављевић, Суља Алиновић, Миливоје Ивановић, Димитрије Банковић, Стеван Златановић, Павле Манојловић, Продан Марковић, Јеврем Петровић, Миливоје Исаиловић, Хабелас Григори, Јожи Глозер, Гаврило Мићић, Светолик Стојимировић, Станко Павловић, Живко Мирковић, Пера Барјакторовић, Илија Мицковић, Лазар Пантелић, Богосав Петковић, Милијан Рајић, Филип Стојановић, Станислав Милошевић, Михаило

Јовановић, Ђорђе Јовановић, Радован Мияић, Влајко Милић, Милош Симић, Кузман Пауновић, Александар Богојевић, Јован Костантиновић, Михаило Кнежевић, Сретен Перић, Стеван Решић, Здравко Павловић, Станоје Манојловић, Славко Петровић, Горча Петковић, Живан Стојановић, Стаменко Китановић, Јован Марковић, Радован Тимотијевић, Вукман Марић, Ђерман Лажић, Стеван Живковић, Василије Бојовић, Живан Кусевић, Сретен Луић, Васа Петровић, Јован Петровић, Синодин Терзић, Миленко Милић, Вукић Антонијевић, Иван Спасић, Вукадин Видић, Ранко Радовановић, Драгутин Симић, Анђелко Цветковић, Драгић Петровић, Антон Антић, Павле Иконић, Драгомир Дучић, Недељко Нешић, Исаило Живадиновић, Марко Михаиловић, Милан Миладиновић, Будимир Марковић, Јован Мојсиловић, Милош Недељковић, Стојан Томић, Богосав Петровић, Марко Илић, Радосав Станковић, Драгутин Ђурић, Маринко Бранковић, Јован Живковић, Видосав Николић, Јован Петрушиновић, Павле Маринковић, Владимир Урошевић, Драга Јанковић, Срећко Јоковић, Живко Гајић, Сава Миленковић, Драгољуб Константиновић, Димитрије Станојевић, Милан Борисављевић, Станоје Пауновић, Драгомир Васиљевић, Димитрије Петровић, Михаило Саторић, Јован Топаловић, Алекса Османовић, Павле Перић, Војислав Радојевић, Радослав Ранисављевић, Михаило Савић, Давид Манојловић, Андрија Кларић, Јован Ружић, Станко Тодоровић, Живојин Стефановић, Младен Станичић, Борко Розић, Маринко Адамовић, Ђорђе Радивојевић, Марјан Милојковић, Илија Јокић, Добросав Мачаревић, Живко Станковић, Жарко Видојковић, Стеван Ђорђевић, Драги Митровић, Андреја Јовановић, Коста Стефановић, Стојан Ђорђевић, Милић, Обреновић, Радојко Николић, Јовица Обрадовић, Милош Јовић, Моша Давид, Аранђел Лазаревић, Груја Рајичић, Милан Јанковић, Јаков Симеоновић, Миленко Жикић, Владимир Станковић, Милан Глигорић, Миливоје Милић, Милован Љубић, Милосав Петровић, Бранко Татић, Ставра Ђокић, Димитрије Пантелић, Милан Банић, Трајко Пауновић, Милорад Милојковић, Радивоје Димић, Пера Милошевић, Милан Богосављевић, Радомир Недељковић, Радомир Глигоревић, Милија Ни-

колић, Ђорђе Јоцић, Милан Крстић, Ненад Глушић, Милорад Поповић, Милан Милојевић, Петар Јоновић, Јован Станојковић, Милован Спасојевић, Ивко Јанисијевић, Милан Сутајковић, Драгутин Недељковић, Ђорђе Миленковић, Наско Везић, Милорад Ђорђевић, Милосав Јовановић, Драгомир Томовић, Живко Матејић, Драгољуб Дробњак, Стеван Срећковић, Милован Танасковић, Стојан Трајковић, Стеван Пауновић, Тома Лазаревић, Јаков Стојић, Обрад Жикић, Милан Стаменковић, Драги Љубић, Андрија Животић, Драги Марковић, Владимир Милановић, Танасије Соврић, Милан Мирић, Јеремија Ђорђевић, Петар Ненадић, Костантин Димитријевић, Милан Младеновић, Смиљко Цветковић, Антоније Антонијевић, Радомир Манојловић, Михаило Цветковић, Тодор Ђокић, Живко Станковић, Милосав Милосављевић, Лазар Љубић, Милан Стефановић, Милован Митровић, Михаило Обрадовић, Милутин Јовановић, Радосав Рајић, Милоје Мирковић, Стојадин Перић, Ђорђе Пејић, Михаило Ранковић, Петар Васиљевић, Мелентије Јовановић, Стојан Вулић, Иван Шулић, Сима Мајсторовић, Јеврем Лазаревић, Трајко Танасковић, Светозар Илић, Јанко Јовановић, Вукић Јаћимовић, Мића Здравковић, Ђорђе Стојановић, Милош Миленковић, Светислав Вучић, Милован Ружић, Илија Ђокић, Василије Ранковић, Миленковић, Рајко Живановић, жандармериски поручник; Милош Костић, Витомир Ивовић, Јован Бомбашировић, Милутин Драгићевић, Стеван Анђелковић, Милорад Ракић, Јанко Јеремић, сви жанд. поднаредници; Чедомир Петровић, Милисав Живановић, оба жанд. наредника; Димитрије Флорић, Ринисав Јевремовић, Радојко Луковић, Миле Николић, Љубомир Славковић, Јестратије Александрић, Светозар Кузмановић, Милосав Ђорђевић, Чедомир Милановић, Радоје Милосављевић, Милош Николић, Милутин Гајић, Станислав Лазић, Војислав Илић, сви жанд. каплари; Драгић Божић, Милутин Руднички, Радојца Танкосић, Чедомир Лукић, Велимир Јовичинац, Чедомир Симовић, Илија Загорчић, Благоје Пантић, Влајислав Павловић, Ранко Момчиловић, сви жанд. редови; Мијаило Миловановић, Милоје Тешић, оба жанд. поднаредника; Јанко Петровић, жандарм.

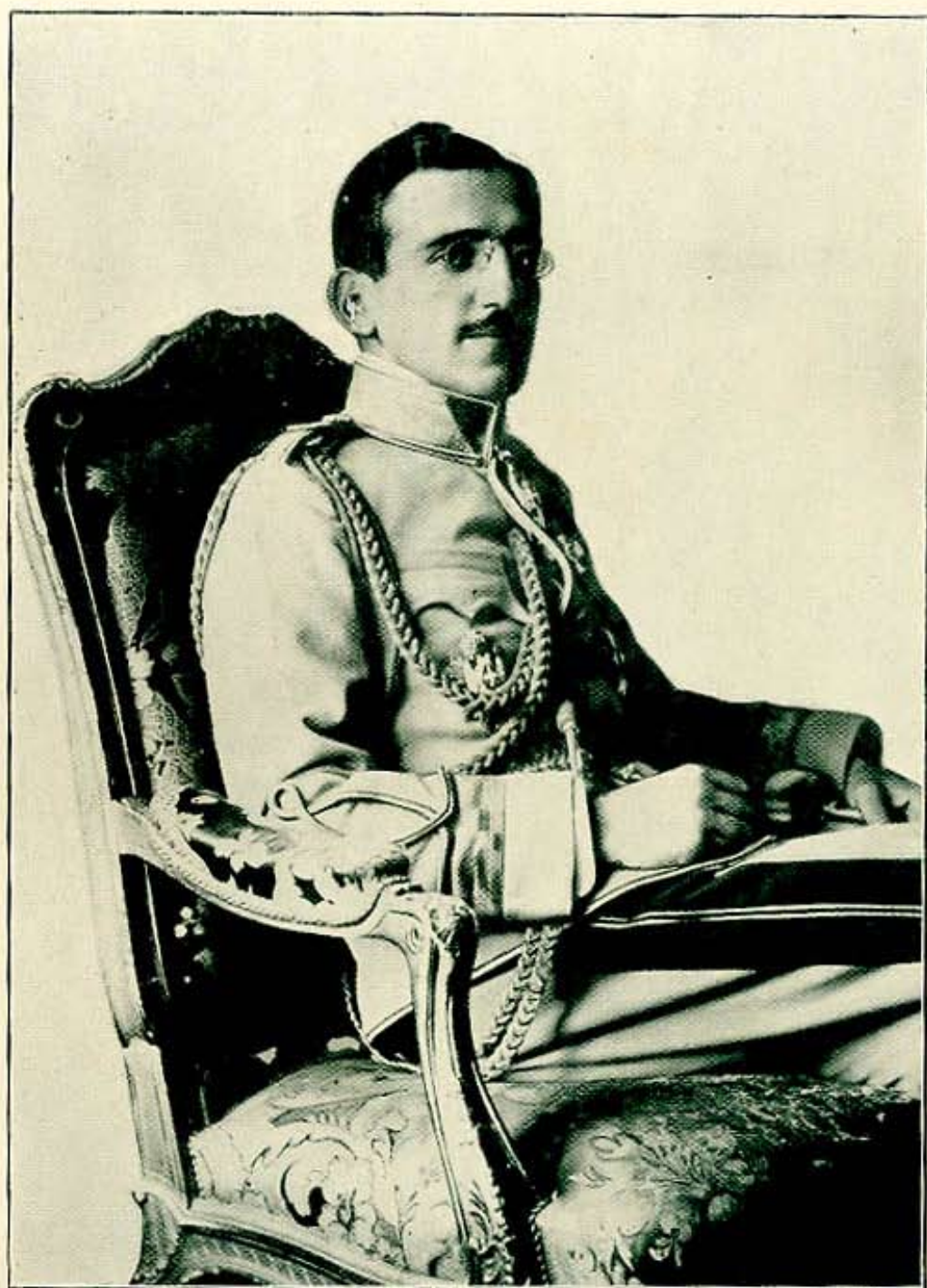
Пали браниоци Београда

Стрељање свештеника и угледних грађана у рову испод цркве Руннице. —
Студија за велико платно за галерију Општ. Музеја од г. Б. Војновића-Пеликана.

*

Одмах по своме уласку у варош, Аустријанци су извршили неколико злочина: још пре успоставе легалних власти, да се никоме неби давало рачуна, убили су масу народних учитеља и угледних духовника из околине Београда. Већином су то чинили у рововима беогр. тврђаве.

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ЈУГОСЛАВИЈЕ АЛЕКСАНДАР I.
SA MAJESTÉ LE ROI ALEXANDRE I-er

ЊЕГОВА ЕКСЕЛЕНЦИЈА ПРЕТСЕДНИК ФРАНЦУСКЕ РЕПУБЛИКЕ Г. ДУМЕРГ
M. GASTON DOUMERGUE, PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Споменик захвалности Француској (дело г. Ивана Мештровића)
Le Monument de Reconnaissance à la France (Oeuvre de I. Meštrović)

Споменик захвалности Француској:
Le monument de Reconnaissance à la France:

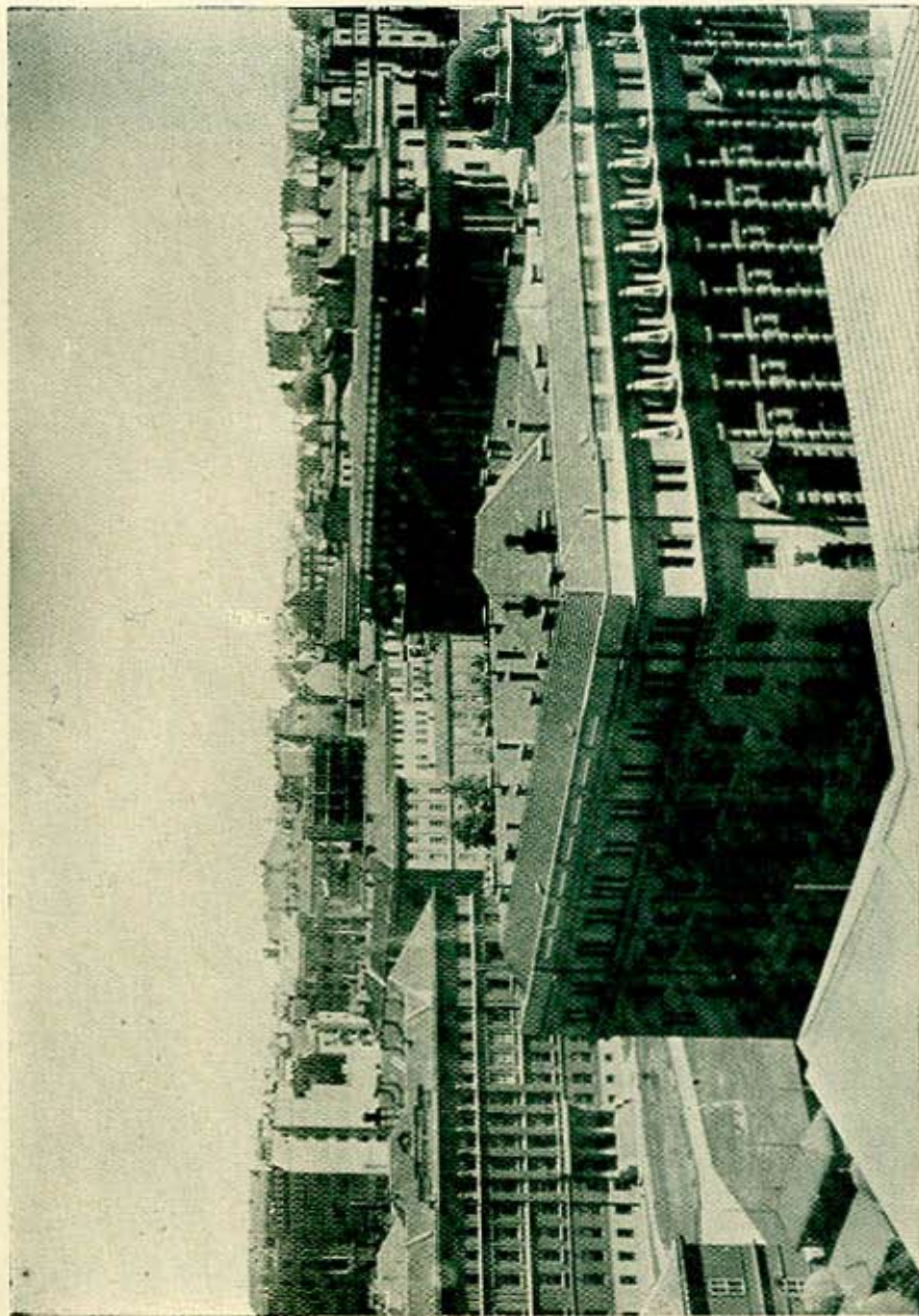
Фигура — Француска, као симбол победе
Figure — La France, symbole de la Victoire

Споменик захвалности Француској:
Le monument de Reconnaissance à la France:

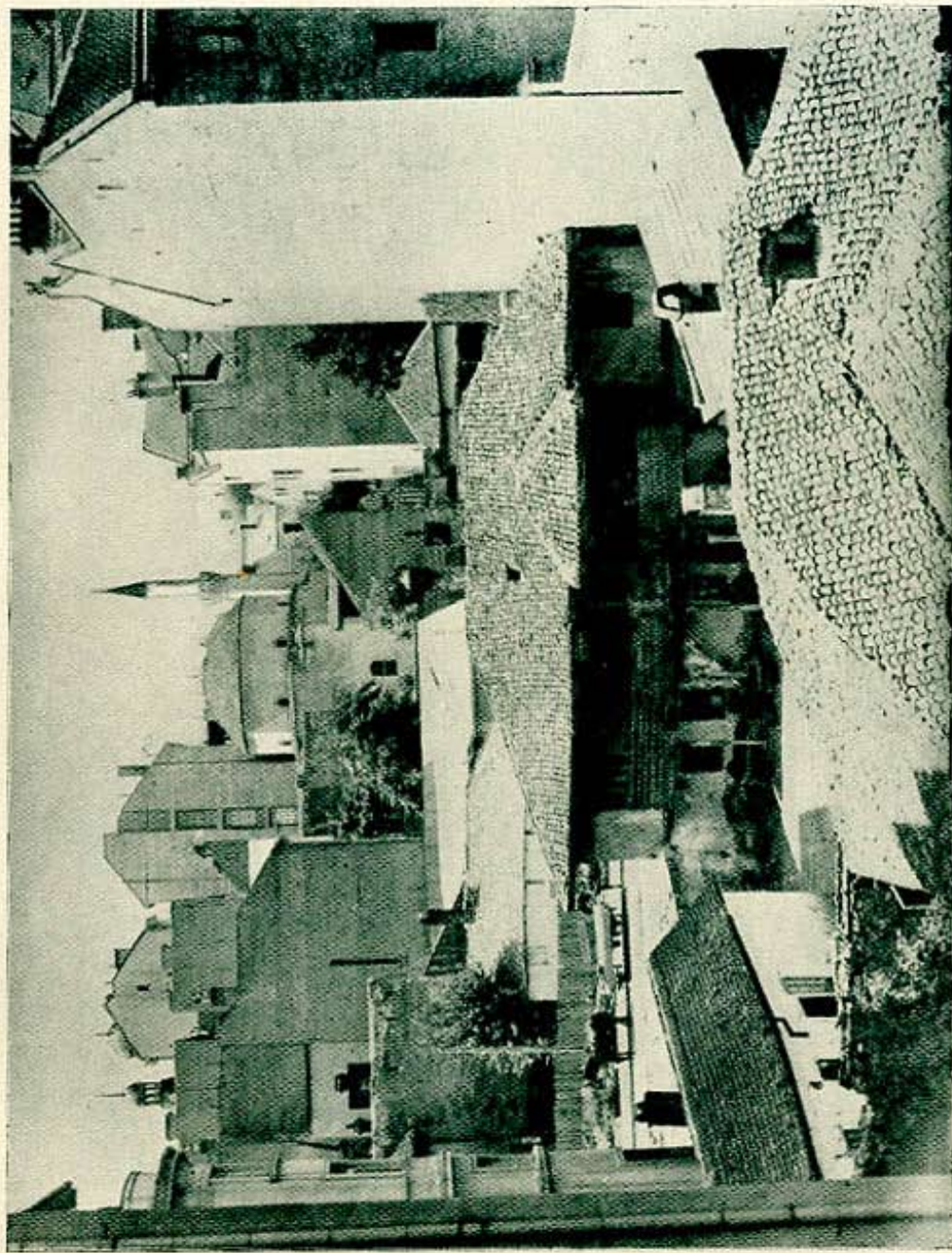
Ба-Рељеф — сарадња француске и српске војске — Bas-relief — Fraternité d'armes franco-serbe

НОВИ БЕОГРАД — LE NOUVEAU BELGRADE

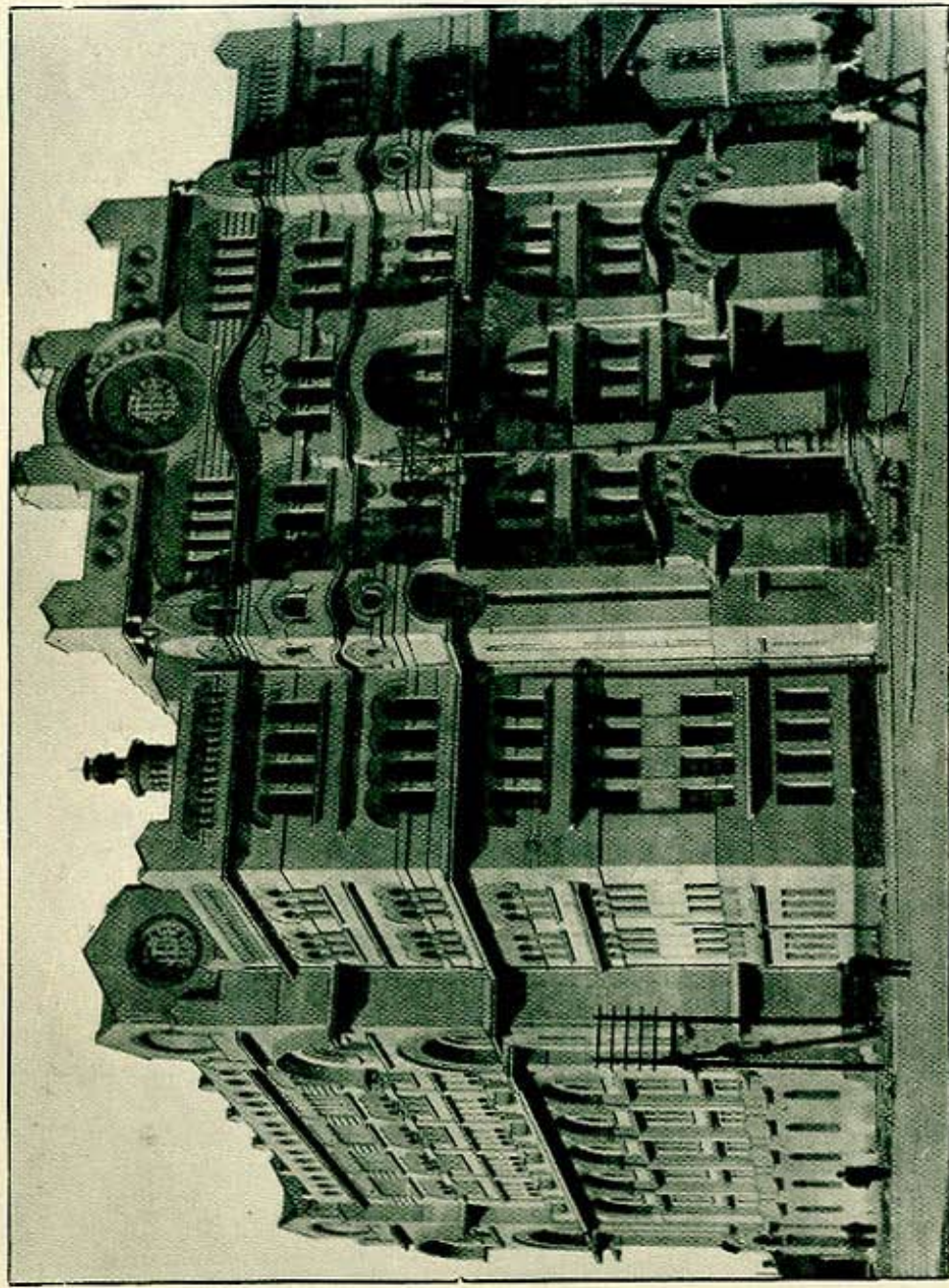
Силуета једног дела новог Београда (из улице Вонда Караџорџа)
Silhouette d'une partie du nouveau Belgrade (De la Rue Karageorges)

СТАРИ БЕОГРАД – VIEUX BELGRADE

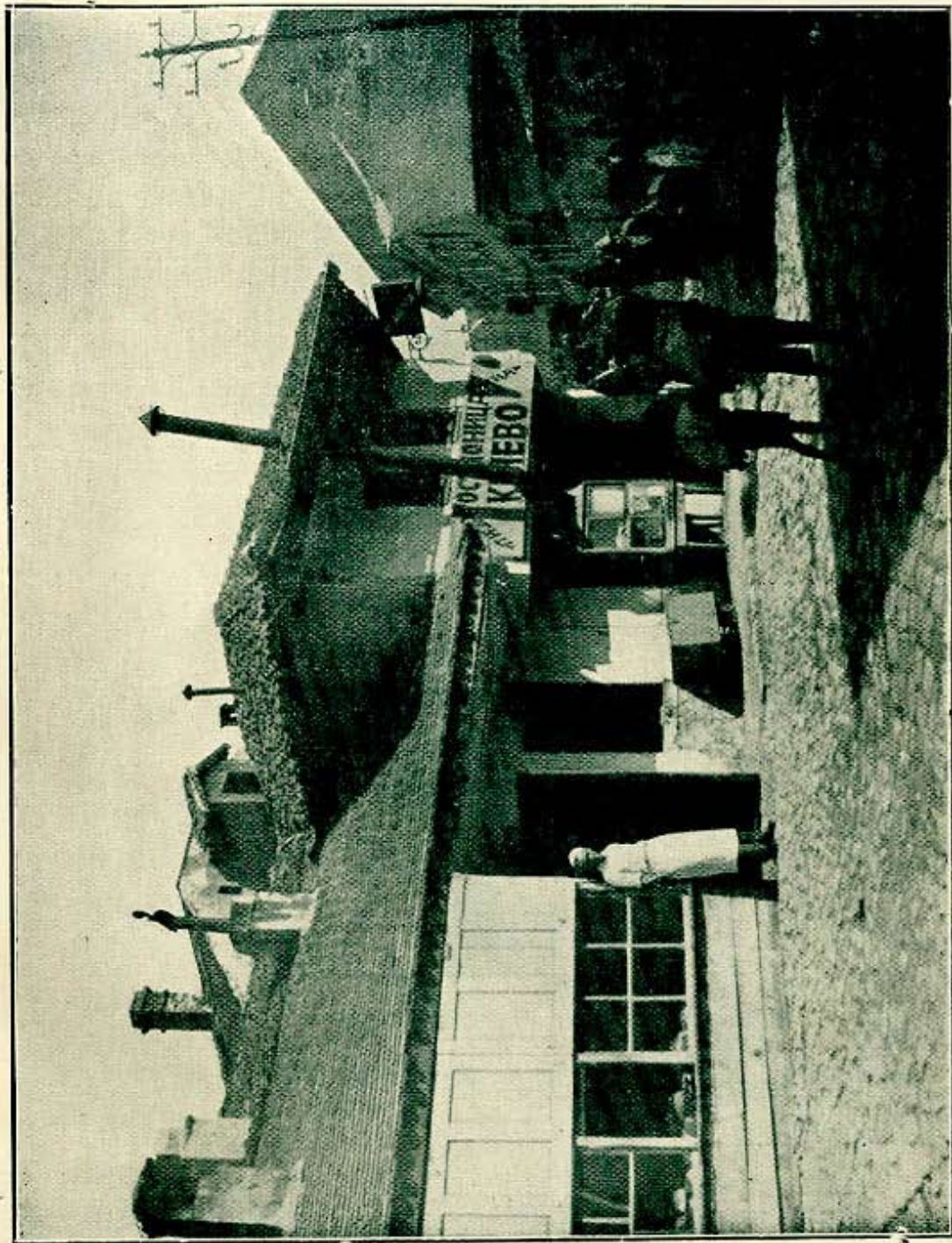
Поглед на једну очувану романтичну партију старог Београда (са Дорћола)
Un coin romantique conservé du Vieux Belgrade (Quartier de Dorćol)

НОВИ БЕОГРАД — LE NOUVEAU BELGRADE

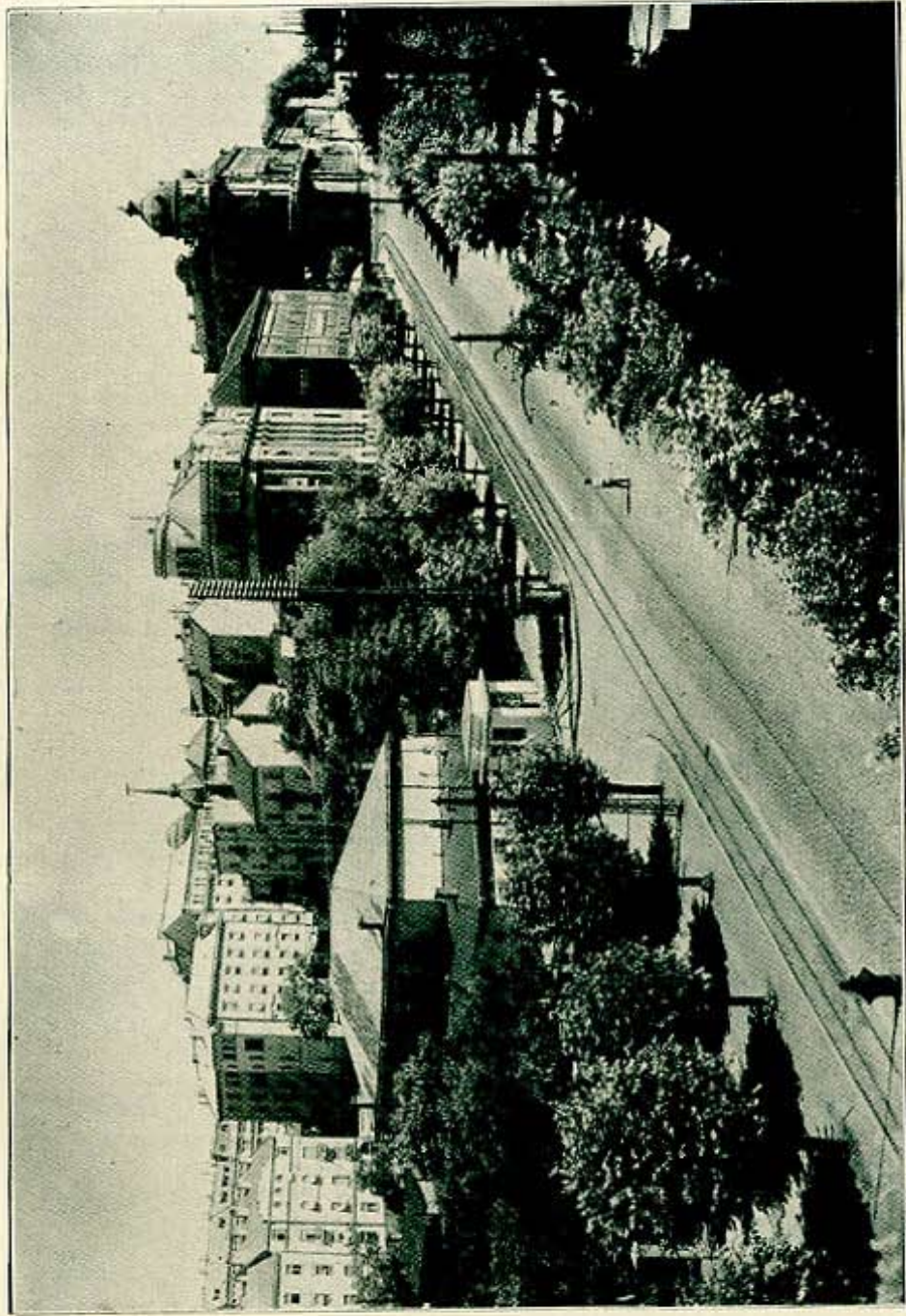
Палата поште на жељезничној станици — L'Hôtel des Postes à la Gare de Belgrade

СТАРИ БЕОГРАД – VIEUX BELGRADE

Једна турска улица – Une rue turque

Београд на прелому — Belgrade en pleine transformation

Из улице Кнеза Милоша — De la rue du Prince Miloš